

A

kysely ja haastattelu tutkimuksessa

ERKKI JYRINKI

kysely ja haastattelu tutkimuksessa

ERKKI JYRINKI

Oy Gaudeamus Ab
Kustannusosasto 1974

Copyright © 1974 Oy Gaudeamus Ab

Mannerheimintie 5 C
00100 Helsinki 10
Finland

ARVI A. KARISTO OSAKEYHTIÖN
KIRJAPAINO
Hämeenlinna, 1974

ISBN 951-662-118-x

ISBN (PDF) 978-951-39-6705-5

Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä, 2016

SAATESANAT

Ihmisten haastattelemiseen tukeutuva empiriikka juurtui suomalaiseseen sosiaalitutkimukseen 1930-luvulla, jolloin Esko Aaltonen julkaisi vanhan Forssan elämää kuvailevan sosiaalihistoriallisen, paljolti suulliseen muistitietoon perustuvan tutkimuksensa (1932 - 33). Toinen metodipioneeri 30-luvulta on Heikki Waris, joka väitöskirjassaan Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkäsillan pohjoispuolelle (1932) yhdisti taitavasti virallisten tietojen ja ihmisten subjektiivisiin kokemuksiin perustuvien tietojen käsittelyn eli suoraan Warista lainaten:

... suullinen, henkilöhistoriallinen muistitieto voi johtaa tutkimusta syvemmälle, kuin mihin tilastollisin menetelmin voidaan päästä. Niinpä esim. väestön kielisuhteita tutkittaessa ei tilastollisesti voida varmasti tutkia kuin vain eri kieliryhmien numerollisia *suuruussuhteita*. Mutta elämäkerrallinen muistitieto opettaa *ymmärtämään sitä sisäistä kehitystä*, johon tilastollisin menetelmin ei yleensä päästä käsiksi... (Waris 1932, 334).

Neljäkymmentäluvun lopulla käynnistettiin laaja, siirtoväer sopeutumista koskeva haastattelututkimus, joka ilmestyi 1952 (Waris ym. 1952). Viisikymmenluvulla haastattelu- ja kyselymenetelmien käyttö vakiintui suomalaiseseen sosiaalitutkimukseen. Mutta sellainen aineistonkeruun metodiikkaan 50-luvulla kiinteästi liittynyt pohdiskelu ja kritiikki, jollaista on löydettävissä esimerkiksi Pekka Kuusen väitöskirjasta (1956), näyttää 60-luvun töissä olevan verraten vähäistä. Metoditutkimuksen painotus siirtyi aineistonkeruusta aineistonkäsittelyn menetelmiin. ATK kehittyi ja tilastomatemaattiset monimuuttujamenetelmät tulivat.

Kyselyjen ja haastattelujen suorittaminen on viime vuosina lisääntynyt automaattisen tietojenkäsittelyn siivellä - voisi

sanoa jopa huolestuttavassa määrin, sillä yhä useammin ihmisiä vaivataan sosiaalitutkimuksen koekaniineiksi, vaikka pyydettyvät tiedot olisivat melkoisen luotettavasti saatavissa aiemmin suoritettujen kenttätutkimusten aineistoista.

Opinnäytetasolla olisi ehkä tarkoituksenmukaisempaa entistä enemmän keskittyä tutkimusasetelmien punnitsemiseen sekä käsitteanalyysin syventämiseen ja laajentaa töitä näin enemmän teoreettiseen suuntaan kuin suorittaa tusinakaupalla aikaa vieviä, irrallisia kyselyjä ja haastatteluja, joiden tulosten tulkintavaiheessa tutkijoiden voimat viimeistään loppuvat.

Koska kuitenkin jatkuvasti tarvitaan kysymiseen perustuvaa tietoa esimerkiksi teoriasta johdettujen hypoteesien testaamiseen ja eri aloilla tapahtuvien suunnittelu- ja päätöksentekoprosessien taustaksi, olen katsonut tämän opaskirjan laatimisen tarpeelliseksi.

Olen rajannut survey-tutkimuksen käsitteen koskemaan tässä kirjassa ainoastaan kysely- ja haastattelumenetelmin saatavaa tietoa ja pääpainon olen asettanut kysymysten laatimistekniikalle, jonka hallitsemista vaaditaan sosiaalitieteiden koulukuntaryhmityksestä riippumatta.

Kiitän Pertti Hemánusta, Marja Jyrinkiä, Ilkka Kahmaa, Pentti Mannista, Veikko Pietilää, Mirja Ruokorantaa, Pertti Suhosta ja Tapani Valkosta, jotka ovat lukeneet käsikirjoituksen ja antaneet sen johdosta arvokkaita neuvoja sekä Oy Gaudeamus Ab:tä joustavasta yhteistyöstä. Samoin osoitan kiitoksen tuotantopäällikkö Erkki Huotilaiselle VTTK:sta, joka luovutti käyttööni tietorekistereitä koskevaa informaatiota.

Toivon saavani viestejä tutkijoiden kokemuksista kysely- ja haastattelumenetelmän käytöstä suomalaisessa kulttuuripiirissä, sillä tutkijaperinne on tällä lohkolla välittynyt varsin heikosti siitäkin huolimatta, että menetelmiä on parin kymmenen vuoden ajan käytetty sadoissa tutkimuksissa.

Erityisen suurta aktiviteettia odotan opiskelijoiden suunnalta, sillä heitä varten olen kirjani tehnyt.

Kangasalla huhtikuulla 1974

Erkki Jyrinki

SISÄLLYS

1. YLEISKATSAUS SOSIAALITUTKIMUKSEN KENTTÄMENETELMIIN 7
 - 1.1. Havainnointitekniikan eduista ja haitoista 8
 - 1.2. Haastattelumenetelmän eduista ja haitoista 11
 - 1.2.1. Haastattelun suorittamisesta 16
 - 1.3. Kyselymenetelmän eduista ja haitoista 25
 2. OTANNAN PERIAATTEISTA JA TIETOREKISTEREISTÄ 28
 3. KYSYMYSTEN LAATIMINEN 41
 - 3.1. Kysymyksen sisältö 41
 - 3.1.1. Faktakysymykset 51
 - 3.1.2. Arvionvaraisiin tosiasioihin liittyvät kysymykset 59
 - 3.1.3. Käyttäytymisen syiden kysymisestä 68
 - 3.1.4. Asenteiden ja mielipiteiden kysymisestä 72
 - 3.1.5. Tiedonhankinta sosiaalisista suhteista 77
 - 3.2. Kysymyksen sanamuoto 80
 - 3.3. Kysymyksen tekninen muoto 95
 - 3.4. Kysymysten sijainti lomakkeessa 102
 4. OSALLISTUMATTOMUUDEN ONGELMA 107
 - 4.1. Osallistumiseen vaikuttavista tekijöistä 108
 - 4.2. Vastaamattomuus kysymyksiin 122
 5. NÄKÖKULMIA VALIDITEETTIONGELMIIN 129
 6. SILMÄYS KYSELY- JA HAASTATTELUTUTKIMUKSEEN KOHDISTUNEeseen KRITIIKKIIN 132
- LÄHTEET 139
- LIITE 1: Tietopalvelu väestön keskusrekisteristä 147
 LIITE 2: Tietojen siirtäminen tietokorteille 158

1. YLEISKATSAUS SOSIAALITUTKIMUKSEN KENTTÄMENETELMIIN

Galtung on menetelmäkirjassaan (1970, 110) laatinut aineiston keräämisen päätyypeistä seuraavan asetelman, joka perustuu eriasteisten ärsykkeiden ja niiden tuottamien reaktioiden luokitukseen (ärsykkeet ja reaktiot käsitetään tässä yhteydessä varsin laajasti):

ÄRSYKKEET		REAKTIOT	
		ei-verbaaliset toiminnot	suulliset verbaaliset toiminnot
Vapaat tutkimusasetelmat	(osallistuva) havainnointi	keskustelut, tiedonantajien käyttö	kirjeet, artikkelit, omaelämäkerrat
Formaaliset, ei-strukturoidut tutkimusasetelmat	systemaattinen havainnointi	vapaamuotoiset haastattelut	vapaamuotoinen kysely
Formaaliset, strukturoidut tutkimusasetelmat	kokeelliset menettelyt	etukäteen suunnitellut haastattelut	strukturoitu kysely

Yleisimmät sosiaalitutkimuksen kenttämenetodit perustuvat *havainnointiin, haastatteluun ja kyselyyn*, joita käytetään joko vaihtoehtoisesti tai rinnan tai eri tavoin yhdisteltynä aina tutkittavien ongelmien ja luonnollisesti myös tutkimusresurssien mukaan.

Havainnointi voi olla menetelmällisesti joko *tarkkailevaa* tai *osallistuvaa*. Tarkkailevassa havainnoinnissa tutkija mittaa ennalta valittuja asioita systemaattisesti osallistumatta itse muulla tavoin tutkittavaan tilanteeseen. Osallistuvassa havainnoinnissa tutkija merkitsee vapaamuotoisesti muistiin tutkittavassa tilanteessa ilmeneviä seikkoja osallistuen itse ryhmän toimintaan. *Joukkohavainnointia* käytetään tutkittaessa esimerkiksi kollektiivista käyttäytymistä siten että useat tapahtumiin osallistumattomat havainnoitsijat suorittavat muistiinmerkintöjä ja haastatteluja eri paikoissa.

Haastattelu voi olla joko *yhdenmukainen* tai *vapaamuotoinen*. Yhdenmukaisessa (standardoidussa, strukturoidussa) haastattelussa haastatteliija esittää haastateltavalle valmiiksi muotoiltuja yksityiskohtaisia kysymyksiä. Vapaamuotoisessa haastattelussa kysymyksiä ei ole ennakoon täsmällisesti muotoiltu vaan keskustelu haastateltavan kanssa tapahtuu luontevasti tilanteen mukaan. *Suunnatussa haastattelussa* haastatteliija pyrkii saamaan tietoa jostakin tietystä aiheesta melko valmiiksi muotoiltujen osakysymysten avulla, mutta haastattelun kulku on kuitenkin vapaa. *Ryhmähaastattelussa* suppeita vastaajaryhmiä haastatellaan joko yhdenmukaisin tai vapaamuotoisin kysymyksin. Haluttaessa tietoa nopeasti voidaan aineiston kerääminen joissakin tilanteissa suorittaa myös *puhelinhaastatteluna*.

Postikyselyssä tutkittaville henkilöille lähetetään täytettäväksi kysymyslomake, jonka he palauttavat. *Ryhmäkyselyssä* kyselylomakkeet jaetaan tietyille koossa olevalle ryhmälle, esimerkiksi koululuokalle, ja lomakkeiden täyttämisen jälkeen ne kerätään pois.

Informoidussa kyselyssä lomakkeet jaetaan vastaajille sekä selvitetään samalla lomakkeen täyttämiseen liittyviä keskeisiä seikkoja. Tietyn ajan kuluttua lomakkeet noudetaan tai vastaajia pyydetään palauttamaan ne postitse.

1.1. HAVAINNOINTITEKNIIKAN EDUISTA JA HAITOISTA

Havainnointitekniikan suurimpana etuna pidetään sitä, että menetelmän avulla voidaan hankkia tietoa käyttäytymisestä silloin kun se tapahtuu. Kysely- ja haastattelutekniikka perustuvat suuresti sellaiseen ihmisten antamaan informaatioon, joka liittyy heidän aiempaan käyttäytymiseensä tai heidän käsityksiinsä tulevasta käyttäytymisestään. Pyydetäessä kyselyssä tai haastattelussa tietoja tapahtuneesta käyttäytymisestä on selvää, että joitakin keskeisiä käyttäytymistilanteeseen liittyneitä seikkoja ei ehkä kyetä kuvaamaan, niitä ei ehkä muisteta tai niitä ei haluta muistaa. Pyrittäessä ennustamaan käyttäytymistä kysely- tai haastatteluaineiston perusteella on ilmennyt, että odotettavissa olevan ja tosiasiallisen käyttäytymisen välillä on huomattava ero.

Galtung (1970, 12) erottaakin käsitteet ei-verbaalinen todellisuus ja verbaalinen todellisuus. Ei-verbaaliseen käyttäytymiseen saattaa liittyä mitä moninaisimpia piirteitä kuten esimerkiksi ilmeitä, eleitä, liikkeitä jne. Tällaisesta todellisuudesta on erittäin vaikeata saada tietoa verbaalisuuteen perustuvien metodein, joten havainnointi *yleispätevyytensä* vuoksi varsinkin kulttuurienvälisessä vertailututkimuksessa on paljon käytetty menetelmä.

Kuitenkin verrattaessa sitä, kuinka *yksityiskohtaista* tietoa voidaan saada ei-verbaalisin tai verbaalisin aineistonkeruumenetelmin, on jälkimmäisten menetelmien etuna se, että sanat, lauseet, ilmaukset ovat yksiselitteisemmin luokiteltavissa ja määrällistettävissä kuin esimerkiksi ilmeet ja eleet. Galtung huomauttaakin, että mikäli sosiaalitieteet olisivat luonnontieteiden kaltaisia, voisimme mitata ei-verbaalista käyttäytymistä; hymyä voitaisiin ehkä kuvata huulten kaarevuuden asteina ja eleitä liikeyhtälöin. Tältä pohjalta näyttäisi myös siltä, että verbaalisin metodein saataisiin myös *pätevämpää (validimpaa)* tietoa. Asia ei kuitenkaan ole välttämättä näin, sillä on otettava huomioon, että eri ihmisryhmillä on erilaiset mahdollisuudet verbalisoida asioita aina sen mukaan, millaisissa sosiaalisissa asemissa nämä ihmiset toimivat. Voidaan ajatella, että *havainnointi saattaisi olla pätevämpi menetelmä tietojen saamiseksi sosiaalisesta ympäristöstä, kysely- ja haastattelumenetelmä olisi taas sopivampi tutkittaessa 'sosiaalista keskusta', joka muodostuu ympäristön objektiivisten ominaisuuksien subjektiivisesta kokemisesta.* Usein nämä subjektiiviset kokemukset saattavat olla tärkeämpiä tekijöitä selitettäessä jotain käyttäytymisilmiötä kuin ympäristön objektiiviset ominaisuudet.

Vaikka havainnoinnin suurin etu onkin siinä, että käyttäytymistä voidaan rekisteröidä juuri silloin kun se tapahtuu, on *vaikeutena* ja usein suorastaan mahdotonta *ennustaa etukäteen, mitä havainnoitavassa tilanteessa tulee tapahtumaan.* Niin ikään vaikeutena on se, että kaikkea käyttäytymistä ei voida havainnoida. Niinpä esimerkiksi *pitkäaikaiset tapahtumat* kuten ihmiselämä tai edes usean vuoden pituiset jaksot siitä ovat työläästi havainnoitavissa. Käyttäytyminen saattaa olla *arkaluontoista* (esimerkiksi sukupuolinen käyttäytyminen),

virallisiin normeihin suojattua (suljettu oikeudenistunto) tai niin näkymätöntä (ajatteluprosessi), ettei siitä voida havainnoiden saada paljonkaan irti.

Suurena puutteena havainnoinnissa saattaa olla sen *sattumanvaraisuus*, johon voi liittyä havaintojen *selektiivisyyttä*, *epätarkkuutta* ja *laiminlyöntejä*.

Kun tutkimusote on eksploratiivinen, jolloin tutkittavan alueen ongelmistosta on ennestään melko niukasti tietoa, voidaan *osallistuvan* havainnoinnin avulla kerätä sellaista havaintomateriaalia, johon mahdollisesti sisältyy myös viitteitä eri muuttujien välisistä suhteista. Mikäli tutkittavasta alueesta on jo ennestään sellaista tietoa, jonka pohjalta voidaan havainnoitavien asioiden määrää ennakkoon rajata, saateen havainnointi enemmän tai vähemmän suunnitella etukäteen (strukturoida) ja siten käyttää *tarkkailevaa havainnointia*. Yksinkertaistaen ilmaistuna osallistuva havainnoija on kuin metsässä kulkiija, joka huomaa muurahaispesän, minkä jälkeen tarkkaileva havainnoija tutkii, mitä muurahaiset puuhaavat.

Riley (1963, 185) on esittänyt kaavion muodossa yleistyksen, jonka mukaan tutkittaessa *selvää* orientoivaa käyttäytymistä eli erilaisia aikomuksia käyttäytyä jollakin tavalla, on kysymiseen (kyselyyn tai haastatteluun) perustuva aineistonkeruumenetelmä soveliaain, mutta kun tutkimuskohteena on selvä vuorovaikutuskäyttäytyminen, on havainnointiin perustuva aineistonkeruumenetelmä tarkoituksenmukaisin.

On luonnollista, että orientoituminen enemmän tai vähemmän vaikuttaa vuorovaikutukseen ja päinvastoin, ja mikäli tämä vaikutus halutaan ottaa tutkimuksessa huomioon, ei kysymiseen tai havainnointiin perustuva menetelmä ole yksinään riittävä, vaan tarkoituksenmukainen tapa on käyttää niitä kumpaakin.

Esimerkkinä tällaisesta menetelmien yhdistämiskäytöstä on Leena Leinon (1970) pro gradu -tutkielma. Tutkija

toimi rahtilaivassa messityttönä havainnoiden samalla, millä tavoin laivan sisäiset kommunikaatiosuhteet noudattivat muodollista työorganisaatiota sekä miten joukkotiedotusvälineitä käytetään merioloissa. Laivaväen vuorovaikutussuhteita Leino tutki pääasiassa havainnoiden, mutta sai niistä lisätietoa myös matkan alussa ja lopussa tehdyn haastattelun avulla. Erityisesti haastattelu oli välttämätön joukkotiedotusvälineiden käytön selvittämiseksi, koska havainnoijan silmä ei luonnollisestikaan yllä kaikkialle samanaikaisesti.

Yhtenä vaikeutena varsinkin osallistuvassa havainnoinnissa onkin se, että *tarkkailtavien asioiden määrä ja laajuus pyrkivät* väkisinkin havainnoinnin kuluessa *supistumaan*, joskin havainnointikokemuksen lisääntyessä tätä haittaa pystytään jonkin verran poistamaan. Vaarana havainnoinnissa on myös se, että *havainnoijan läsnäolo* saattaa vaikuttaa tuloksiin samoin kuin sekin, että asioiden muistiinmerkitsemiseen ei aina ole tilaisuutta välittömästi havainnointitapahtumien jälkeen. Jälkikäteen muistiinmerkityt tiedot saattavat siten olla *muuntu-neita* tai *puutteellisia*. Varsinkin pitkäaikaisissa havainnointitehtävissä saattaa tutkimuksen suorittaja sopeutua niin paljon havainnoitavaan yhteisöön, että hän tulee joillekin alunperin keskeisille seikoille 'sokeaksi'. Hankaluuksia ja tulosvääristymiä saattaa niinkään tuottaa se, että havainnointi aiheuttaa tutkimusryhmän keskuudessa epäilyjä, vastustusta ja normaalista poikkeavaa käyttäytymistä.

Havainnoinnin vaikeuksia, virhelähteitä ja tekniikkaa ovat tarkemmin käsitelleet mm. Weick 1968, 357 - 451, McCall ja Simmons 1969 sekä Filstead 1970.

1.2. HAASTATTELUMENETELMÄN EDUISTA JA HAITOISTA

Haastattelumenetelmä on *joustava*. Haastattelijalla on mahdollisuus toistaa kysymys, oikaista väärinkäsityksiä, selventää kysymyksen sanamuotoa ja näin *vähentää vastaamattomuutta*. Tästä mahdollisuudesta ei ole esimerkiksi postikyselyssä, jossa kaikki vastaajat saavat samanlaisen lomakkeen. Kyselyyn väs-

taaminen vaatii luku- ja kirjoitustaidon; haastatteluun voidaan saada verbaalista tietoa varsin heterogeenisestä perusjoukosta, minkä vuoksi se on havainnoinnin ohessa yleisesti käytetty tietojenkeruumenetelmä tehtäessä verbaaliseen tietoon perustuvia vertailuja erilaisissa kulttuuripiireissä.

Joustavaa haastattelussa on myös se, että *kysymykset voidaan esittää siinä järjestyksessä kuin tutkija haluaa.*

Ohjeiden mukaan haastattelijan, on suhteellisen helppo hypätä esimerkiksi kysymyksestä 14 kysymykseen 25 ja edelleen tietyllä ehdolla kysymykseen 47 jne. Postikyselyssä mahdollisuudet hyppimiseen ovat vähäisemmät, koska menettely vaikeuttaa lomakkeen täyttämistä.

Tähän liittyen haastattelun etuna on myös se, että haastateltava ei etukäteen voi tutustua kysymyksiin, jolloin myöhemmät kysymykset eivät voi vaikuttaa aiempien vastaamiseen, mikä on mahdollista kyselyssä, jossa kaikki kysymykset voidaan lukea läpi ennen vastaamista. Samalla on todettava, että kummasakin menetelmässä edelliseen kysymykseen vastaaminen saattaa vaikuttaa väärin tavalla seuraavaan mittariin annettaviin tietoihin, mikä luonnollisesti heikentää vastaamisen luotettavuutta.

Haastattelun suurena etuna on, että *haastattelija voi toimia myös havainnoijana ja tutkimustilanteen kontrolloijana.* Hän voi tehdä huomioita siitä ympäristöstä, missä haastateltava elää. Tutkimustilannetta voidaan kontrolloida esimerkiksi huolehtimalla siitä, että haastattelutilannetta ei häiritä. Haastattelija voi raportoida tutkijalle haastattelun kulkuun vaikuttaneista seikoista, jollaisia voivat olla esimerkiksi haastateltavan haluttomuus, sairaus, kiireisyys, tiettyjen kysymysten herättämä ärtymys, haastateltavan yleinen suhtautuminen tutkimukseen tai jotkin tilannetekijät (lasten läsnäolo, puhelimen aiheuttama keskeytys, kylmä ilma katuhaastattelussa jne.). Näin haastattelussa voidaan saada tutkimuksen validiteettiä liittyviä tietoja paremmin kuin kyselyssä. Niinpä haastattelija voi merkitä muistiin paitsi sen *mitä* haastateltava sanoo, myös sen *kuinka* hän sanoo.

Vaikka haastattelun etuna onkin se, että haastattelija voi

antaa lisäselvitystä kysymyksiin ja toimia tutkimustilanteen havainnoijana, piilee tässä myös virhemahdollisuus. Haastattelijalla voi nimittäin olla *vaikutusta* vastaamiseen ja siten myös tutkimuksen tuloksiin. Hän saattaa tulkita haastateltavan puutteelliset ilmaukset omien odotustensa ja arvostustensa suuntaan. Haastateltava saattaa esittää kommentteja eri asioista erilaisin sävytyksin, joiden tulkitseminen voi tuottaa vaikeuksia. Haastattelijan stereotyyppinen, kaavoittunut käsitys siitä, millaisia eri väestöryhmiin kuuluvat ihmiset ovat, voi vaikuttaa havainnointiarvioita vääristävästi. Kaiken kaikkiaan haastattelijavaikutusta on melko paljon eritelty metoditutkimuksissa.

Haastattelu on vuorovaikutusta. Lähtökohtana monissa haastattelijavaikutusta käsittelevissä tutkimuksissa on haastattelu-prosessin vertaaminen yleiseen sosiaaliseen vuorovaikutusprosessiin. Haastatteluhan itsessään on eräs sosiaalisen vuorovaikutuksen miniatyyritilanne, johon liittyy samantyyppisiä piirteitä kuin yleensä inhimillisiin vuorovaikutustilanteisiin. Siten haastattelija ja haastateltava eivät voi välttää sellaisia mekanismeja, jotka tuottavat harhaa aineistonkeruutilanteessa yhtä vähän kuin he voivat välttää näitä tekijöitä todellisessa elämässä, sillä *haastattelutilanne sinänsä on osa tätä todellista elämää.*

Phillips (1971, 50 - 98) on kuvannut ja vertaillut jokapäiväiseen vuorovaikutusprosessiin ja toisaalta haastattelu-prosessiin niveltäviä vuorovaikutustekijöitä. Vertailua vaikeuttaa kuitenkin eräs perusongelma: se mitä tiedämme sosiaalisesta käyttäytymisestä riippuu käyttämistämme tutkimusmenetelmistä. Toisaalta taas nämä tutkimusmenetelmämme ovat riippuvaisia siitä, mitä me tiedämme sosiaalisesta käyttäytymisestä. Jotta siis voitaisiin tietää enemmän sosiaalisesta käyttäytymisestä ja vuorovaikutuksesta, tarvitaan parempia menetelmiä, ja jotta saataisiin parempia menetelmiä, on tiedettävä enemmän käyttäytymisestä ja vuorovaikutuksesta. Tämä muodostaa Phillipsin mukaan noidankehän, joka on murrettava, jotta yhteiskuntatieteet voisivat kehittyä.

Vuorovaikutustilanteeseen, jollainen siis haastattelutilanteekin on, vaikuttavat varsin monet tekijät. Phillips jakaa nä-

mä kolmeen pääryhmään: *fyysisiin, sosiaalisiin ja kommunikation liittyviin seikkoihin.*

Ei ole samantekevää, millaisessa fyysisessä tilassa tai ympäristössä haastattelu suoritetaan. Vaikuttaa todennäköiseltä, että haastattelija, joka pysäyttää iltahämärällä saateisella kadulla ostoksiltaan palaavan perheenemännän kulutustutkimusta varten, saa kysymyksiinsä kiireisempiä ja pintapuolisempia vastauksia kuin jos haastateltava kertoisi ostotavoistaan kotonaan. Erilaisia fyysisiä vuorovaikutukseen liittyviä tekijöitä voisi luetella koko joukon. Tällaisia ovat esimerkiksi erilaiset haastateltavan (ja haastattelijan) vireenmuutokset - väsymystila, sairaus, masennus jne.. Myös haastattelijan ja haastateltavan ulkonäköön ja pukeutumiseen liittyvillä seikoilla saattaa olla vaikutusta vuorovaikutusprosessiin ja siten tietojen kysymiseen ja antamiseen. Haastattelijan suhtautuminen viehättävään nuoreen perheenemäntään ja äkäisellä tuulella olevaan toimitusjohtajaan saattaa olla varsin erilainen. Kuitenkin kysyttävänä ovat kummaltakin samat kysymykset.

Keskeisimmät sosiaaliset haastatteluun vaikuttavat vuorovaikutustekijät, joista on myös empiiristä tutkimustietoa, ovat haastattelijan ja haastateltavan *sosiaalinen tausta*, tästä aiheutuva *sosiaalinen etäisyys* sekä ilmiö, jota kutsutaan *sosiaalisesti hyväksyttäväksi vastaamiseksi*. Haastattelututkimusten kritiikeissä on usein kiinnitetty huomiota siihen, että haastattelijoina etenkin yliopistollisissa tutkimuksissa toimivat opiskelijat, jolloin sosiaalinen etäisyys useimpiin haastateltaviin on huomattava, sillä ylioppilastutkimuksen suorittaneita vastajia on suomalaisesta aikuisväestöstä muodostetussa otoksessa vain pieni osa.

Sosiaalinen etäisyys vaikuttaa osaltaan niin, että haastattelutilanteessa pyritään antamaan sosiaalisesti hyväksyttäviä normien ja odotusten mukaisia vastauksia sekä sellaisia vastauksia, joita haastateltava kuvittelee haastattelijan häneltä odottavan (social desirability effect). Haastattelutilanteen tuottamaa harhaa on myös se, kun haastateltava väärin vastauksiaan pyrkiessään suojaamaan minäänsä pelätessään, että haastattelija paljastaa muille hänen antamiaan vastauksia.

Phillips (1971, 92) on esittänyt vastaamisharhaa kuvaavan

nelikentän, jossa muuttujina ovat vastaajan ja haastattelijan välinen sosiaalinen etäisyys sekä haastattelutilanteen ilmapiiri:

VASTAAJAN SOSIAALINEN ASEMA

HAASTATTELUN ILMAPIIRI	sama kuin haastattelijan	alempi kuin haastattelijan
neutraali	harha vähäinen	harha voimakas (loukatuksi tulemisen pelko, tarve suojaautua)
suotuisa	harha voimakas (halu tulla hyväksytyksi)	harha voimakas (loukatuksi tulemisen pelko ja halu tulla hyväksytyksi)

Nelikentän ensimmäisen ruudun kuvaamassa tilanteessa haastattelijan ja haastateltavan välinen pieni sosiaalinen etäisyys saattaisi todennäköisesti tuottaa sosiaalisen hyväksymisen suuntaista vastaamisharhaa, mutta toisaalta neutraali "haastatteluilmasto" vaikuttaa päinvastaiseen suuntaan, joten odotettavissa on Phillipsin mukaan vähäinen vastausharha. Kun vastaajan sosiaalinen asema on alempi kuin haastattelijan, kokee haastateltava neutraalissa haastatteluilmastossa minäänsä kohdistuvaa uhkaa ja loukkaantumisvaaraa. Kun vastaajan ja haastattelijan statukset ovat suunnilleen samanlaiset, mutta haastattelun ilmapiiri on varsin myönteinen, kokee haastateltava tarvetta tulla hyväksytyksi ja värittää vastauksiaan sen mukaisesti. Vaikein on tilanne Phillipsin mukaan silloin, kun vastaajan status on alempi kuin haastattelijan ja kun haastattelu-tilanteessa vallitsee erittäin suotuisa ilmapiiri. Vastaamisharha voi silloin aiheutua loukkaantumisvaarasta ja/tai tarpeesta tulla hyväksytyksi.

Vaikka Phillipsin tarkastelu antaakin sijaa kritiikille, koska siinä ei esimerkiksi lainkaan käsitellä tilannetta, jolloin haastattelijan sosiaalinen asema on *alempi* kuin vastaajan, on se kuitenkin varteenotettava yritys systematisoida vastaamisharhaa. Jatkoerittelyyn pitäisi kuitenkin ottaa mukaan myös hankittavan informaation laatu eli se mitä kysytään, sillä on luonnollista, että vastaamisharha vaihtelee myös kysymysten sisällön mukaan.

Ongelmaa harhaisesta vastaamisesta voidaan tarkastella myös harhattomuuden näkökulmasta eli miksi kysymyksiin annetaan myös rehellisiä, harhattomia vastauksia. Phillipsin näkemyksen mukaan useimmille ihmisille on yleisesti ottaen helpompaa vastata totuudenmukaisesti kuin valehdella, koska rehellinen vastaus on vilpittömyyttä korostavien normien mukainen. On kuitenkin havaittu, että vastaamisen luotettavuuteen on kiinnitettävä erityistä huomiota silloin, kun haastateltava toivoo haastattelijalta sosiaalista hyväksymistä ja/tai kun hänellä on jotakin syytä pelätä haastattelijaa.

Haastattelumenetelmän heikkoutena kyselyyn verrattuna on sen *kalleus*. Mutta jos mitataan rahassa myös sitä aikaa, joka kuluu aineiston keräämiseen, tasoittuvat kyselyn ja haastattelun hintaerot, sillä haastattelujen suorittaminen vie yleensä vähemmän aikaa kuin postikysely, jonka kestoaikana voidaan eräiden tutkijoiden kokemusten mukaan pitää 1 - 2 kuukautta. Lisäksi postikyselyn kustannukset kasvavat huomattavasti, mikäli kyselyyn vastaamattomia pyritään tavoittamaan haastatteleamalla, jotta aineisto saataisiin riittävän edustavaksi.

Lisäksi haastattelun järjestäminen on yleensä *työläämpää* kuin kyselyn organisointi, koska se sisältää haastattelijoiden kouluttamisen. Mikäli haastattelut ovat usean henkilön suorittamia ja rakenteeltaan vapaamuotoisia, saattaa eri haastattelijoiden keräämien tietojen vertailussa olla vaikeuksia, jotka johtuvat juuri haastattelun *standardoimattomuudesta*. Kyselyn etuna on standardoitu lomake, joka periaatteessa on kaikille vastaajille samanlainen. Tosin se on myös kyselyn haitta, koska lomake saattaa olla osalle vastaajista liian vaikea.

1.2.1. HAASTATTELUN SUORITTAMISESTA

Vaikka Suomessa vuosien kuluessa on suoritettu satoja sekä kausallisia että tieteellisiä haastattelututkimuksia, on kokemuksia menetelmän käyttöön liittyvästä problematiikasta taltioitu melko niukasti. Niinpä haastattelun teknistä suorittamistakin koskevat neuvot ovat paljolti tuontitavaraa ja toisenlaisissa kulttuuriympäristöissä koeteltuja. Kuitenkin seuraavassa esi-

tettävät yleisohjeet on metodikirjallisuudesta poimittu ja sovellettu siten, että ne mahdollisimman hyvin pätsivät myös suomalaisissa haastattelutilanteissa.

On tärkeätä ottaa huomioon, että haastattelu on *vapaaehtoinen*. Ketään ei saa eikä voida pakottaa osallistumaan tutkimukseen. Ensikontaktissa haastateltavalle on tehtävä selkoa ainakin seuraavista asioista:

- Mikä laitos tai organisaatio tutkimusta suorittaa eli ke-
nen asialla haastattelijat liikkuvat ja mikäli tutkimusta
suorittavassa organisaatiossa on eri osastoja (esim. kor-
keakoulun laitos), on mainittava mikä osasto tätä tutkimus-
ta suorittaa. Tarvittaessa on mainittava myös kuka (tai
ketkä) on tutkimuksesta henkilökohtaisesti vastuussa.
- On annettava selvitys siitä, miten juuri tämä henkilö on
valittu haastateltavaksi; onko hänet valittu sattumanvarai-
sesti, esimerkiksi väestörekisterin perusteella vai onko
hänet valittu harkinnanvaraisesti joidenkin keskeisten kri-
teerien perusteella.
- On tehtävä selkoa tutkimuksen tarkoituksesta sen informaa-
tion mukaisesti, mitä tutkijat ovat työstä antaneet.
- On korostettava tutkimuksen luottamuksellista luonnetta.
Kaikissa oloissa on suojattava haastateltavan henkilölli-
syyttä. Hänen antamansa tiedot eivät saa vuotaa missään ta-
pauksessa julkisuuteen siten, että niistä voitaisiin vas-
taaja tunnistaa.
- On tuotava esiin se, että yhteistyö on vapaaehtoista, mut-
ta erittäin toivottavaa. Luontevasti tämä voisi tapahtua
kysymällä esimerkiksi: "Haluaisitteko osallistua tutkimuk-
seen?" "Voisinko kysyä Teiltä joitakin kysymyksiä?" "Haluai-
sitteko auttaa tutkimustamme?" jne.
- On syytä kertoa, kuinka kauan haastattelu tulee viemään ai-
kaa. Haastateltavaa ei saa johtaa harhaan kertomalla, että
se vie vain muutaman minuutin, vaikka haastattelu itse asias-
sa viekin puoli tuntia tai tunnin. Pitkissä haastatteluissa
voidaan ilmoittaa, kuinka kauan haastattelu keskimäärin on
kestänyt ja että vaadittavan ajan pituus riippuu suuresti
siitä, kuinka kiinnostunut haastateltava on tästä tutkimus-
aiheesta.
- Lisäksi on haastateltavalle tarvittaessa esitettävä tutki-

musorganisaation antama haastattelulupa, jonka tulee luonnollisesti olla ajan tasalla.

Ensimmäinen kontakti on pyrittävä ottamaan siihen henkilöön henkilökohtaisesti, joka on valittu mukaan tutkimukseen. Tässä ei siis ole syytä käyttää välikäsiä väärinkäsitysten ja epäluulojen välttämiseksi.

Metoditeoksissa (esim. Atkinson 1968, Richardson ym. 1965, Hyman ym. 1954, Eskola 1967) on melko tarkkoja ohjeita siitä, miten haastattelijan tulee käyttäytyä.¹

Korostetaan esimerkiksi, että tapaaminen ulko-ovella ei saa muodostua liian pitkäksi. Ei ole epäkohteliasta esittää "saanko tulla sisään"-kysymystä. Mutta mikäli aika ei näytä haastateltavalle sopivan, on pyrittävä sopimaan uudesta tapaamisesta.

Yhdenmukaisessa haastattelussa on kysymysten esittämisjärjestystä noudatettava mahdollisimman tarkoin. Samoin kysymykset on pyrittävä esittämään siinä muodossa kuin ne on annettu, koska poikkeamat kysymyksen sanamuodosta saattavat merkitä myös kysymyksen sisällön ja siten myös mittauskohteen muuttamista, jolloin haastattelun validiteettikin heikkenee.

Haastattelijakoulutuksessa on selvitettävä, mitä kullakin kysymyksellä pyritään mittaamaan, jotta kysymyksen mahdollinen selventäminen ja vastausten muistiin merkitseminen tapahtuisivat juuri tämän kysymyksen sisällön osoittamaan suuntaan eli siinä merkityksessä kuin tutkija on tarkoittanut. Mielipide- ja asennekysymysten sanamuotoa ei milloinkaan saa muuttaa. Jos haastateltava kuulee tai ymmärtää kysymyksen väärin, on kysymys toistettava kokonaan. Mikäli haastateltava ei lisätiedon tuenkaan turvin ymmärrä tai halua ymmärtää kysymystä, on tieto tästä merkittävä muistiin ja siirryttävä seuraavaan kysymykseen. Avoimissa kysymyksissä (ks. s. 95) voidaan vastauksiksi hyväksyä kaikki, mitä haastateltava kertoo, mikäli vastaus likimainkaan osuu kysymyksen tarkoittamalle alueelle.

Varsinkin avoimissa ja mielipidekysymyksissä vastaukset jäävät usein pinnallisiksi; vastaukset saattavat olla merki-

¹ Esimerkiksi Ruotsin ja Norjan valtioiden tilastokeskukset ovat perustaneet valtakunnallisen haastatteluverkon ja ovat julkaisseet haastattelijoiden koulutukseen tarkoitettuja kirjekursseja. Suomessakin on tämäntyyppinen kurssi kehitteillä.

tyksettömiä fraaseja, useampimerkityksisiä ilmauksia tai vastahakoisen vältteleviä toteamuksia. Tällaisessa tilanteessa niitä on yritettävä syventää pyytämällä tarkennusta "syöttämällä takaisin" jokin vastauksen osa. Tämä syventäminen, tarkentaminen ja laajentaminen on kuitenkin suoritettava niin, ettei täydennyskysymys suoraan ohjaa vastaajan mieleen myönteistä tai kielteistä mielipidettä kysymyksen kohteesta. Tyyppillisiä täsmentämiseen ja laajentamiseen tähtääviä apukysymysfraaseja tulee esiin seuraavassa esimerkissä:

Kysymys: "Mikä on käsityksenne siitä että perheenäidit käyvät työssä?"

Vastaus: "Niin, hehän pitävät siitä?"

Apukysymys: "Voisitteko selittää hieman tarkemmin, mitä tarkoitatte sillä että he pitävät siitä."

Vastaus: "Joo he pitävät siitä että voivat tehdä työtä muiden ihmisten kanssa eikä heidän tarvitse olla kai- ket päivät yksin kotona, se on hyödyllistä?"

Apukysymys: "Millä tavoin se on hyödyllistä?"

Vastaus: "Tarvitaan rahaa, elinkustannukset nousee koko ajan ja miehen palkka ei oikein yksin riitä perheen menoihin, vuokriin, ruokaan, lainojen lyhennyksiin jne. Sen lisäksi perheenäidin työssäkäynti on myös hänelle itselleen hyväksi."

Apukysymys: "Mitä tarkoitatte tällä että se on myös hänelle itselleen hyväksi?"

Vastaus: "Kuten jo sanoin kun perheenemäntä menee työhön hän tapaa muita ihmisiä - tämä on parempi kuin jos hän olisi koko päivän kotona. Se antaa hänelle uutta mielenkiintoa eikä päästä häntä ikävystymään. Sitten se tekee hänet riippumattommaksi aviomiehestä - ei tarvitse ruuinata joka markkaa, jonka käyttää."

Lisätietojen saamiseksi käytetään usein myös sentapaisia laajentamiseen tähtääviä apukysymyksiä kuin "onko vielä jotain muuta?" tai "onko vielä jotain muita syitä?" tai "haluaisitteko vielä lisätä jotakin?"

Apu- ja lisäkysymyksiä tehtäessä on kuitenkin koko ajan pi-

dettävä mielessä, mitä alunperin kysyttiin. Seuraava esimerkki kuvatkoon punaisen langan kadottamista:

Kysymys: "Kun tarkemmin muistelette sitä pitkää aikaa, jonka olette toiminut tässä virassa, minkälaisen asioiden katsotte tuottaneen Teille suurinta tyydytystä?"

Vastaus: "Luultavasti se että olen saanut osallistua niin monen toimikunnan ja työryhmän työskentelyyn."

Kysymys: "Voisitteko selittää hieman tarkemmin, mitä Te tarkoitatte täällä?"

Vastaus: "No olen ollut mukana verouudistusta pohtineessa toimikunnassa, osallistunut huumeidentorjuntakomitean työskentelyyn ja hirvivahinkoja arvioineen työryhmän työhön."

Jatkossa haastattelija A muistaa alkuperäisen kysymyksen, mutta B:n homma näyttää menevän pieleen:

A)

Kysymys: "Millä tavoin nämä asiat ovat antaneet Teille tyydytystä?"

Vastaus: "Työryhmissä ja toimikunnissa olen tavannut mielenkiintoisia ihmisiä, jotka ovat edustaneet erilaisia yhteiskunnallisia näkemyksiä ja näiden näkemysten yhteensovittamisessa sitä on puuhaa ollutkin. Mutta kun on päästy yhteisymmärrykseen niin on tuntunut sitten mukavalta."

Apukysymys: "Olisiko vielä muita asioita, jotka ovat tuottaneet Teille

B)

Kysymys: Voisitteko selittää tätä hieman täydellisemmin?"

Vastaus: "Joo minut valittiin tuohon verouudistus-toimikuntaan siksi että olin toiminut pitkään kunnalliselämässä ja että joskus olin suorittanut verovirkamiestutkinonkin. Hirvien aiheuttamista tuhoista olen ollut kiinnostunut, koska itsellenikin on tila tuolla Savossa. Samoin kai olen tuntenut jonkin verran huolta nuorisosta kun noita tutkimuksia olen lukenut..."

tyytytystä virassanne
tänä pitkänä aikana?"

Vastaus: "No joo tietysti
sekin tuntui mukavalta
kun sai tuon talousneu-
voksen arvonimen."

Apukysymys: "Onko vielä jo-
tain muuta?"

Vastaus: "Ei muihin työryh-
miin tai komiteoihin en
ole kuulunut."

Eräs haastattelijan käyttäytymiseen liittyvä seikka tulee esiin silloin, kun tietoa tarvitaan joltakin toiselta perheen jäseneltä esimerkiksi haastateltavan antaman (faktisen) tiedon varmistukseksi. On epäkorrektia tehdä kysymyksiä kesken kaiken toiselle henkilölle ilman varsinaisen haastateltavan lupaa ja/ tai silloin kun hän ei ole läsnä. Sen sijaan mielipidekysymyksiä on kysyttävä ainoastaan haastateltavalta, ellei sitten tutkimuksessa haluta tietää myös muiden perheen jäsenten mielipidettä. Ellei haastateltava ole yksin silloin kun haastattelu suoritetaan, pitäisi haastateltavan pyrkiä vaikuttamaan siten, että haastattelua häirittäisiin mahdollisimman vähän. Jos kolmas osapuoli kaikesta huolimatta haluaa keskeyttää haastattelun jollakin tavalla, saattaisi olla taktisesti viisasta tässä tilanteessa todeta, että tällä hetkellä haastatteliija on kiinnostunut ainoastaan haastateltavan näkemyksistä, mutta olisi varsin kiinnostunut haastattelun jälkeen kuulemaan, mitä muilla henkilöillä on sanottavaa. Ellei näin onnistuta ehkäisemään jatkuvia keskeytyksiä, on yleensä tarkoituksenmukaista merkitä muistiin ainoastaan ne vastaukset, jotka haastattelussa on saatu kolmannen osapuolen häiritsemättä.

Kun haastatteliija luotailee haastateltavan alkoholinkäytöstä, saa aihe helposti myös muut perheenjäsenet puuttumaan haastattelun kulkuun, kuten ilmenee seuraavasta Kuusen tutkimuksesta lainatusta kuvaavasta esimerkistä:

"55-vuotias naimisissa oleva maanviljelijä.

Kuultuaan asiiani vaimo otti puheenvuoron, jota kesti keskeytymättä n. 1/2 tuntia. Vaimo hehkui suurta vihaa tulevaa myymälää kohtaan ja aikoi viimeistä veripisaraa myöten yhdessä toisten naisten kanssa estää myymälän avaamisen. Adressi tullaan lähettämään 'suurille herroille'. Haastateltava yritteli turhaan rauhoittaa vai-

moa, siitä tämä vain yltyi. Eräässä välissä sain esitetyksi 1 kysymyksen haastateltavalle, mutta vastaus hukui vaimon sanatulvaan: 'Jos kerran yhtä leipää syödään, niin vastaan paa, muista se' jne. Lopulta haastateltava ärtyi ja lähti pihan perälle vaimo perässä. Viiden minuutin kuluttua haastateltava tuli nurkan takaa ja pyysi haastattelijan pirttiin. Haastattelu alkoi ja vaimo pysyi poissa. Vastaukset todenperäisiä." (Kuusi 1956, 98).

Haastattelutilanteessa on jokseenkin helppo jättää huomioon ottamatta sellaiset mielipiteet, jotka sivullinen on ilmaissut, mutta joihin haastateltava ei ole reagoinut. Mutta siinä tapauksessa kun mielipide on tullut ulkopuolelta ja johon haastateltava on yhtynyt toteamalla esimerkiksi että hän on samaa mieltä tai ajattelee juuri näin, on vaikeata ottaa selvää siitä, onko haastateltava itse todella tätä mieltä vai onko näkemys vain kolmannen osapuolen vaikutusta. Tästä samoin kuin muistakin haastattelutilanteesta ilmitulleista erityisluonteisista on mahdollisuuksien mukaan raportoitava.

Jos haastattelijasta vaikuttaa siltä, että tietojen antaja tuntee pelkoa tai syyllisyyttä ja vastaa sen vuoksi kierrellen tai peitellen, kannattaa esittää kysymys uudelleen toteamalla esimerkiksi "anteeksi kuulinko oikein" ja sen jälkeen toistamalla kysymys uudelleen huolellisesti. Usein tämä menettely antaa haastateltavalle mahdollisuuden oikaista epäilyä ja selvittää totuutta.

Sanatarkkojen muistiinpanojen tekeminen on mahdollista silloin, kun haastateltava on harvapuheinen eikä jatkuva kirjoittaminen häiritse haastattelukontaktia. Mutta usein haastateltava puhuu niin nopeasti, että on mahdotonta kirjoittaa kaikkea muistiin, varsinkin kun samalla pitäisi vielä merkitä muistiin havaintoja haastattelutilanteesta. Ellei tällaista havainnointia kyetä suorittamaan, menetetään eräs haastattelumenetelmän keskeinen etu. Niinpä haastattelutilanteessa joudutaan tekemään valintaa tarkkojen muistiinpanojen suorittamisen ja haastattelutilanteen havainnoinnin välillä. Useissa tapauksissa kannattaa tyytyä ylimalkaisiin muistiinpanoihin, joita voidaan sitten haastattelun jälkeen *välittömästi* täydentää. Näin haastattelutilanteessa jää paremmin aikaa paneutua havainnoin-

nin suorittamiseen. Tiivistelmänluonteisten muistiinpanojen heikkoutena on, että niistä saattaa puuttua tärkeitä haastattelussa esiin tulleita vivahteita, jotka antavat tiedoille syvyyttä ja ankkuroivat ne kiinteästi todellisuuteen. Muistiinmerkitsemistyötä voidaan luonnollisesti vähentää suunnittelemalla lomake sellaiseksi, että siinä on runsaasti valintavaihtoehtoisia kysymyksiä (ks. s. 98). Tällöin kuitenkin haastattelu voi helposti muodostua suulliseksi kyselylomakkeeksi, jossa menetetään paljon haastattelumenetelmälle ominaisesta kaksisuuntaisesta viestintäprosessista. Nauhuri on tietenkin kätevä apuneuvo silloin, kun sitä voidaan käyttää luontevasti - ja nimenomaan haastateltavan suostumuksella. Nauhuri tuo kyllä lisäkustannuksia, koska nauhat joudutaan purkamaan, mikä vaatii paljon kirjoitustyötä.

Eräässä maanviljelijäväestön keskuudessa suoritettussa haastattelututkimuksessa (Pietilä, K. 1974, 51) suhtautui nauhurin käyttöön penseästi ainoastaan kaksi henkilöä 179:stä. Tutkimus koski suhtautumista Kolhoosi Itä-Siperiassa -nimiseen televisio-ohjelmaan. Varsinkin silloin kun suoritetaan vapaamuotoisia haastatteluja on nauhurin käyttö suositeltavaa, koska aineisto siten on tarkoin talletettu myöhempiäkin mahdollisia tarpeita varten.

Erittäin tärkeitä on käydä haastattelulomaketta läpi suorittaen *koehaastatteluja* ennen varsinaisen kenttätöyön aloittamista. Varsin hyödyllistä on suorittaa koehaastatteluja tarkan ohjauksen alaisena siten, että haastattelut nauhoitetaan, minkä jälkeen niitä on helppo sana sanalta analysoida ja tarkkailla tehtyjä virheitä, jotka äänenkäytön osalta paljastavat pelottavan selkeästi esimerkiksi puoliääneen lausutun epäilyn, joka johdattelee haastateltavaa tiettyyn suuntaan tai vastauksen, jota ei olisi pitänyt hyväksyä asettamatta lisäkysymyksiä tai vastauksen, joka paljastaa, että haastateltava ei ollut kuullut koko kysymystä tai oli ymmärtänyt sen väärin. Lisäksi voidaan kiinnittää huomiota siihen, annettiinko tietojen antajalle riittävästi aikaa vastaamiseen vai leimasiko viestintätilannetta hätistelyn luonteinen kiire vai saiko vastaaja mahdollisuuden ehkä tarpeettomankin pitkään vastaamisaikaan, joka tur-

haan venytti haastattelun suorittamista aiheuttaen loppupuolella väsymistä ja ärsyntyymistä.

Viitteeksi erityyppisissä haastatteluissa tarvittavista valmiuksista on Richardson ym. (1965, 272) laatinut seuraavan asetelman:

Haastattelijalta vaadittavat valmiudet erityyppisissä haastattelumenetelmissä

- 1 = vaaditaan erittäin korkeatasoista valmiutta
2 = vaaditaan melko hyvä valmius
3 = melko vähäinenkin valmius riittää

	EI- STANDAR- DOITU	STANDARDOITU					
		Ei valmista lomaketta			Valmis lomake		
		Eksplorat. tutkimusote	Ennako- testaus	Haas- tattelu	Eksplorat. tutkimusote	Ennako- testaus	Haas- tattelu
Tutkimusaihetta koskeva tietous	1	1 (yleensä)	1 (yleensä)	1 (er.tap.)	1	1-2	3
Käsitteellinen ja analyttinen valmius	1	1	2	3	1	2	3
Käsitteiden muuntamisvalmius sisältö-alueiksi ja kysymyksiksi	1	1	2	2	1	2	3
Uusien ideoiden ja oivallusten harkkiminen ja hyödyntäminen haastattelun kuluessa	1	1	2	3	1	2	3
Kysymysten muotoilu haastattelun kuluessa	1	1	1	1	1	2	3
Vastaaajien valitseminen	1	1	1	3	1	1	3
Taito saada vastajat osallistumaan tutkimukseen	1	1	1	1	1	1	2
Taito taltioida haastattelun antamia tietoja	1	1	2	2	1	2	3

Näitä ominaisuuksia arvioitaessa on otettava huomioon, että samantyyppisessä haastattelussa vaadittavien valmiuksien ei välttämättä tarvitse olla saman henkilön hallittavissa, koska nämä valmiudet koskevat oikeastaan työnjakoa, joka voi tapahtua useiden henkilöiden kesken.

1.3. KYSELYMENETELMÄN EDUISTA JA HAITOISTA

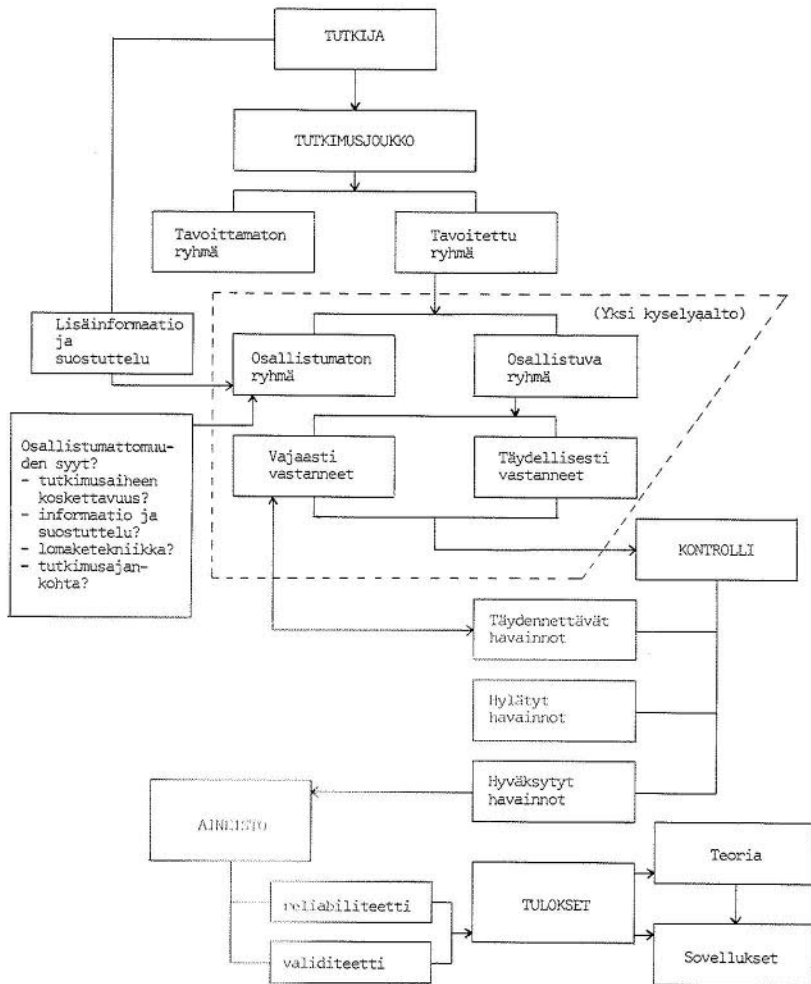
Seuraavalla sivulla oleva kuvio ilmentää ne postikyselyn vaiheet, jotka tutkija normaalisti joutuu käymään läpi tätä aineistonkeruumenetelmää käyttäessään. Niin ikään siitä käyvät viittauksenomaisesti ilmi tärkeimmät niistä syistä, jotka aiheuttavat kyselyyn osallistumattomuutta ja jotka ovat askarruttaneet tutkijoita yhtä kauan kuin kyselytutkimuksia on yleensä suoritettu.

Verrattaessa postikyselyä haastatteluun on sen muina etuina *taloudellisuuden* lisäksi *tavoitettavuus*, mikä tarkoittaa sitä, että postitse lähetetty lomake tavoittaa haastattelijaa paremmin vastaanottajan. Poikkeuksena on luonnollisesti sellainen väestöryhmä, jolla ei ole säännöllistä asuinpaikkaa.

Postikyselyssä haastattelijan vaikutus eliminoituu. Vastauksissa tämä merkitsee sitä, että vastaaja saattaa tuntea henkilöllisyytensä paremmin suojatuksi ja voi siten vastata helpommin arkaluontoisiin kysymyksiin kuin haastattelussa. Etuna on myös se, että *kysymykset* ovat kyselyssä *mahdollisesti yhdenmukaiset* kaikille vastaajille. Kuitenkaan postikyselyssä ei ole mahdollista kuten haastattelussa antaa lisäselvitystä vaikeissa kysymyksissä; ryhmäkyselyssä tämä sen sijaan on mahdollista. Näin postikyselyssä *kysymisen mahdollisuudet* ovat *rajoitetummat* kuin haastattelussa. On myös todennäköistä, että *kysymysten maksimimäärän* täytyy yleisesti ottaen olla postikyselyssä *pienempi* kuin haastattelussa. Tämä on luonnollisesti useissa laajoissa peruskartoituskentyyppisissä tutkimuksissa menetelmän rajoitus. Kuitenkin postikyselymenetelmä antaa vastaajalle mahdollisuuden *pohtia* ja *tarkistaa* vastauksiaan, mikä joissakin tilanteissa lisää vastaamisen luotettavuutta. Samoin kyselyyn osallistuva voi *neuvotella* esimerkiksi perheensä kanssa tai *käyttää lähteitä* vastaamisen tueksi. Tämäkin voi olla etu tai haitta tilanteen mukaan, ja se on syytä ottaa huomioon aineistonkeruumenetelmää valittaessa. Samoin on huomattava, että vastaajalla on mahdollisuus lukea kysymykset läpi ennen kynänkäyttöön ryhtymistään. Näin kyselyssä ei voida vastaamisen järjestykseen ehdottomasti vaikuttaa.

Suurin postikyselyn heikkous on se, että vastaamattomuus on yleensä suurempi kuin haastattelussa. Erityisen suureksi

Postikyselyprosessi

puutteeksi tämän tekee se, että *vastaamattomuus ei ole satunnaista*. Näin postikyselyyn vastanneet ovat joiltakin, enemmän tai vähemmän tunnetuilta ominaisuuksiltaan erilaisia ihmisiä kuin kyselyyn osallistumattomat. Koottu aineisto on siten *selektiivinen*, mikä aiheuttaa harhaa tuloksissa nimenomaan silloin, kun pyritään otoksen avulla kuvaamaan perusjoukkoa. Käytettäessä postikyselyä etenkin deskriptiivisissä tutkimuksissa on pyrittävä selvittämään, kuinka hyvin kerätty aineisto edustaa tutkittavaa perusjoukkoa. Ongelmaan palataan tarkemmin jäljempänä. Tähän liittyen menetelmän heikkoutena on myös se, että tutkijalla ei ole varmuutta siitä, *kuka kyselyyn on vastannut*.

On huomattava, että vastaamattomuuden haittaa ilmenee kahdella tasolla: osa otokseen joutuneista tai valituista henkilöistä ei osallistu lainkaan kyselyyn, osa palauttaa lomakkeen, mutta puutteellisesti täytettynä. Puutteellisia vastauksia on kyselyssä yleensä runsaammin kuin haastattelussa, ja tästä aiheutuu usein lisätyötä, mikäli puutteellisesti täytettyjä lomakkeita lähetetään vielä vastaajille täydennettäväksi. Ryhmäkyselyssä on tähän *puuttuvien tietojen ongelmaan* mahdollista kiinnittää huomiota jo aineistoa kerätettäessä.

2. OTANNAN PERIAATTEISTA JA TIETOREKISTEREISTÄ

Kysely- tai haastattelututkimusta suunniteltaessa joudutaan jossain vaiheessa tekemään päätös siitä, minkätyyppisiä ihmisiä tutkimuksen pitäisi koskea, keiltä tietoja pitäisi kysyä. Päätös siitä, keille kysely tai haastattelu osoitetaan, riippuu tutkimuksen tarkoituksesta ja tavoitteista.

Jos esimerkiksi haluaisimme tietää, onko ihmisten välillä eroja joukkotiedotusvälineiden käytössä, voisimme esittää joi-takin asiaa mittaavia kysymyksiä joillekin kiintoisan tuntui-sille väestöryhmille (esim. maanviljelijöille, opiskelijoille, perheenemännille), joiden voisi olettaa eroavan jollakin ta-voin joukkoviestimien käytössä. Ilmeisesti eroja löytyisikin, mutta niiden perusteella ei uskallettaisi tehdä laajempia pää-telmiä siitä, kuinka paljon suomalaiset yleensä katsovat tele-visiota tai käyttävät aikaa painetun sanan lukemiseen. Kuiten-kin tuon pienen joukon haastattelemineen saattaa tuottaa teoreet-tisesti mielekkäitä ja sovelluskelpoisia ideoita ja hypotee-seja laajemman ja yleistävämmän tutkimuksen suorittamista var-ten. Lisäksi on ehkä esitutkimuksen tapaan saatu tietoa siitä, kuinka tehdyt kysymykset ovat teknisesti toimineet. Tutkimuk-sen otetta voidaan tässä tapauksessa nimittää lähinnä *eksploraatiiviseksi*.

Mikäli tavoitteena olisikin saada tietoja siitä, kuinka paljon suomalaiset keskimäärin käyttävät viestintävälineitä, voitaisiin ajatella, että tutkittaisiin kaikkien Suomen kansalaisten tapoja ja tottumuksia käyttää viestintävälineitä. On selvää, että tällainen menettely olisi käytännössä erit-täin työläs, aikaa vievä, kallis ja jopa jokseenkin mahdoton toteuttaa, sillä tuskinpa kaikkia kansalaisia kuitenkaan ta-voitettaisiin antamaan tietoja tutkimuksellemme. Tällaisen *kokonaistutkimuksen* (täydellisen laskennan) suorittaminen on-kin tässä tapauksessa turhaa, sillä erityisin tilastotieteel-lisin *otantamenetelmän* voidaan maan väestöstä (esim. yli 12-vuotiaista) poimia todennäköisyyslakien perusteella *otos*,

jonka perusteella mahdollisimman luotettavasti voidaan tehdä *perusjoukon* (populaation) tunnuslukuja (esim. keskiarvo, prosenttiluku) koskevat johtopäätökset.

Edustavuus merkitsee sosiaalitutkijan kannalta sitä, että otoksessa on samoja ominaisuuksia ja *samassa suhteessa* kuin perusjoukossa. Näin edustava otos on myös heterogeeni eli sellaiset tietyn muuttujan arvot, jotka ovat tutkimuksemme kannalta tärkeitä ovat otoksessa edustettuina samoissa suhteissa kuin perusjoukossa. On huomattava, että otoksen perusteella lasketuissa tunnuslukujen arvoissa esiintyy ns. *otantavirhetä*, mikä johtuu siitä, että perusjoukkoa koskevat johtopäätökset tehdään perusjoukon osajoukon perusteella. Kuitenkin otantavirhettä voidaan suuresti vähentää, mikäli valitaan tutkimustilanteeseen sopivin otantamenetelmä, joita tilastotieteessä on kehitelty lukuisia ja joita kuvataan lyhyesti jäljempänä.¹

Olemme nyt saaneet tutkimusjoukoksemme otoksen, johon kuuluvilta henkilöiltä pyydämme tietoja heidän tottumuksistaan käyttää joukkotiedotusvälineitä. Tavoitteenamme on ensisijaisesti *kuvata* otoksen tuottamien tietojen pohjalta, miten suomalaiset keskimäärin joukkoviestimiä käyttävät.

Pyrkimyksemme saattaa olla vielä *selittää*, mistä erityyppiset käyttötavat johtuvat. Varsin usein sosiaalitutkimuksen tavoite on samalla kertaa sekä *kuvaileva* että *selittävä*. Tärkeemmin kuvailevan ja selittävän tutkimuksen periaatteita ovat käsitelleet mm. Eskola (1966, 39 - 68), Selltiz ym. (1959, 50 - 78) ja deGroot (1969, 298 - 309).

Otoksista ja näytteistä. Edellä kävi ilmi, että otos poimitaan perusjoukosta todennäköisyyslakeihin perustuen. Sosiaalitutkimuksen aineistoa voidaan kerätä myös *harkinnanvaraisesti*, kuten meneteltiin ensimmäisessä esimerkissä, jossa tutkimusjoukoksi valittiin joukko "kiintoisan tuntuisia" väestöryhmiä. Harkinnanvaraisesti valittua tutkimusjoukkoa sanotaan *näytteeksi*, jolla tarkoitetaan kaikkia niitä perusjoukon osajoukkoja, jotka eivät ole otoksia.

¹ Perusteellisen esityksen otantamenetelmistä ovat laatineet Manninen ja Liedes (1974) (ks. myös Manninen 1972), joten tässä kirjassa otantamenetelmien käsittely rajoitetaan lähinnä niiden käsitteiden suppeaan esittelyyn.

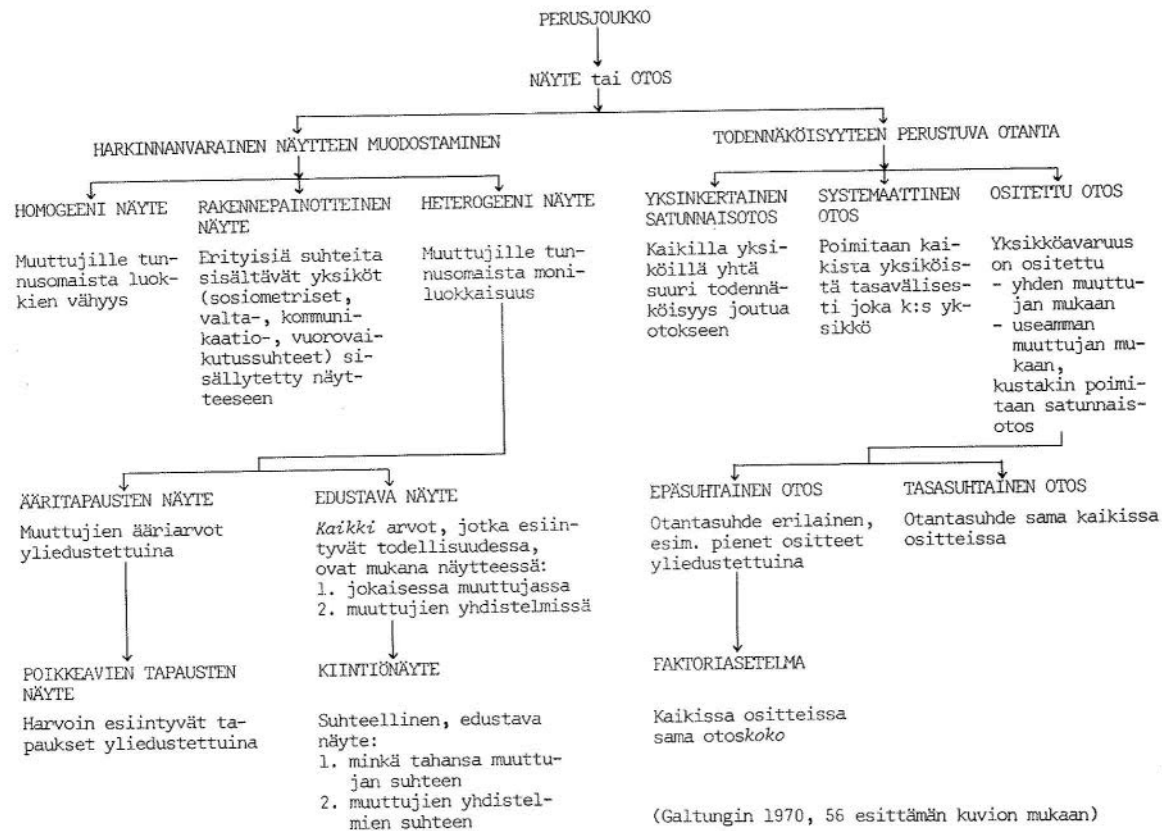
Galtung (1970, 56) on havainnollistanut erityyppisiä otosten ja näytteidenpoimintamenettelyjä diagramman avulla, joka hieman yksinkertaistettuna on esitetty viereisellä sivulla olevassa kuviossa. (Ks. myös Manninen 1972, Vasama ja Vartia 1971, 119 - 125 tai Lignell ja Wallenius 1963, 438 - 443 sekä Manninen ja Liedes 1974.) Galtungin kuvion mukaan perusjoukosta voidaan poimia joko otos tai näyte. Menettely on siten joko todennäköisyyteen perustuva otanta tai harkinnanvaraisen näytteen muodostaminen.

Yksinkertainen satunnaisotanta (lyh. YSO, engl. simple random sampling) on metodikirjallisuudessa yleensä käsitelty otannan perusmenetelmänä.¹ YSO:ssa kaikilla perusjoukon yksiköillä (alkioilla) on yhtä suuri todennäköisyys joutua otokseen. Tutkimusyksiköiden poimiminen tapahtuu *satunnaislukujen* avulla, jotka saadaan esimerkiksi satunnaislukutaulukoista, joita on löydettävissä useimpien tilastotieteen alkeiskirjojen liitteistä tai tilastollisia tauluja sisältävistä erikoisteoksista. Satunnaislukujen poiminta voi tapahtua luonnollisesti myös ATK:ä käyttäen.

Systemaattisessa otannassa (systematic sampling) poimitaan kaikista tutkittaviksi tarkoitetuista yksiköistä tasavälisesti joka k:s yksikkö siten, että otoksen ensimmäinen alkio valitaan yksinkertaisella satunnaisotannalla.

Esimerkkinä systemaattisen otannan käytöstä ovat monet lukijakuntatutkimukset, joissa otos on poimittu lehden tilaajakortistosta systemaattisesti. Systemaattista otantaa on käytetty myös poimittaessa henkikirjoista tietyt ehdot (esim. yli 12-vuotiaita) täyttävien henkilöiden nimiä. Kuitenkin henkikirjoissa nimet ovat perheittäin siten, että ensin on isä, sitten äiti ja sen jälkeen lapsien nimet. Joissakin tapauksissa tämä systemaattinen järjestys saattaa aiheuttaa otokseen harhaa, mikäli *poimintaväliä* ei silloin tällöin vaihdella eli ei otetakaan aina joka n:ttä henkilöä vaan välillä otetaan joka p:s perheenjäsen. Systemaattista otantaa käytettäessä on syy-

¹ YSO:n alatapauksista (YSO palauttamatta ja YSO palauttaen) ks. tarkemmin esim. Manninen 1972, 11 - 26.

tä varmistua siitä, minkätyyppistä jaksollisuutta perusjoukkoon mahdollisesti sisältyy ja miten menetellään, ettei jaksollisuus aiheuta otokseen poimintaharhaa.

Ositetussa otannassa (stratified sampling) perusjoukko jaetaan tutkimuksen kannalta tarkoituksenmukaisiin laajoihin *ositteisiin* (strata), joista sitten poimitaan erikseen otos käyttäen tarpeen mukaan eri otantamenetelmiä.

Ryväsotannassa (cluster sampling) perusjoukon tutkittavat yksiköt jaetaan ensin tietyin kriteerein ryhmiin eli ryppäisiin. Tämän jälkeen nämä ryppäät toimivat otantayksiköinä. *Kaksiasteisessa ryväsotannassa* (two stage cluster sampling) valitaan ensin ennakkoinformaatioon perustuen suurehkot ositteet (esim. läänit, markkina-alueet tai jotkut muut tutkimuksen ongelmatiikan kannalta tarkoituksenmukaiset alueet). Tämän jälkeen ositteista poimitaan satunnaisotannalla tutkimuspaikkakunnat ja näiltä edelleen todennäköisyyteen perustuen tutkittavat henkilöt.

On selvää, että kaukana toisistaan asuvien henkilöiden haastattelu on varsin kalliiksi (ks. näytteen muodostamisen hintaan vaikuttavista seikoista kuvio sivulla 40). Sen vuoksi kaksiasteinen ryväsotanta on varsin usein käytetty menettely suurissa kenttätutkimuksissa.

Valittaessa tutkimuspaikkakuntia on poiminta usein järkevää tehdä erikseen maalaiskunnista sekä toisaalta kaupunki- ja kauppalakunnista, sillä mikäli kaikista kunnista otettaisiin satunnaisotos yhtä aikaa, tulisi maalaisväestö todennäköisesti ylliedustetuksi, koska maalaiskuntia on 401 ja kaupunki- ja kauppalakuntia huomattavasti vähemmän eli 82 (1972). Kuitenkin Suomessa asuu väkeä maaseudulla ja kaupungeissa lähes yhtä paljon. Kaupunkikuntien osalta tilannetta hankaloittaa vielä se, että kolmessa suurimmassa kaupungissa asuu liki 20 % maan kaupunki- ja kauppalaväestöstä.

Esimerkkinä ositetusta otannasta on Suomen Gallup Oy:n suorittamat otannat suurissa, koko maata koskevissa lukijakuntatutkimuksissa (esim. Lukijakuntatutkimus 1970).

Galtungin kuvion mukaan ositettu otanta voidaan vielä jakaa sellaiseen menetelmään, jossa ositteiden sisällä otantasuhde on joko erilainen (*epäsuhtainen otos*) tai samanlainen (*tasasuhtai-*

nen otos). Tämä on ositetun otantamenettelyn eräs etu: käytettävissä olevan ositteita koskevan ennakkoinformaation määrän ja laadun mukaan (esim. jos perusjoukko on tarkasteltavan ominaisuuden suhteen hyvin vino) voidaan osituksen avulla varmistua siitä, että kaikki perusjoukon osat ovat edustettuina otoksessa.

Harkinnanvaraisessa näytteen muodostamisenettelyssä Galtung erottaa kolme päätyyppiä: ensinnä *homogeeni näyte* (homogenous sample), jossa muuttujille on tunnusomaista luokkien vähyys. Karkeana esimerkkinä tällaisesta näytteestä voitaisiin pitää vaikkapa kaupungin poikalyseon yhden luokan oppilaita, jotka kaikki ovat poikia, kaupunkilaisia, lyseolaisia ja suunnilleen samanikäisiä. Kuitenkin yksilöiden välillä on monien muiden muuttujien mukaan suuriakin eroja. Näyte on silti homogeenisempi kuin esimerkiksi sellainen näyte, jossa on mukana samanikäisiä poikia eri puolilta maata.

Toinen näytetyyppi on *rakennepainotteinen näyte* (structural sample), jossa tutkittavat yksiköt koostuvat erityisistä suhteista kuten kommunikaatio- ja valtasuhteista.

Kolmas tyyppi on *heterogeeni näyte* (heterogenous sample), joka siis on valittu harkinnanvaraisesti ja jossa muuttujille on tunnusomaista moniluokkaisuus.

Heterogeeni näyte voidaan Galtungin mukaan (ks. s. 31) jakaa kahtia: *ääritapausten näytteeseen* (extreme case sample), jossa muuttujien ääriarvot ovat ylliedustettuina, sekä *edustavaan näytteeseen* (representative sample), jossa kaikki ne arvot, jotka esiintyvät todellisuudessa, ovat myös mukana näytteessä esiintyen jokaisessa muuttujassa ja muuttujien yhdistelmissä.

Ääritapausten näyte voi vielä johtaa sellaiseen tyyppiin, jossa harvoin esiintyvät tapaukset ovat ylliedustettuina eli *poikkeavien tapausten näytteeseen* (deviant case sample).

Edustavasta näytteestä päästään *kiintiönäytteeseen* (quota sample), kun se on suhteellinen ja edustava minkä tahansa muuttujan suhteen ja muuttujien yhdistelmien suhteen.

Esimerkiksi harkinnanvaraista näytteenpöimintää käytti mm. Blom (1968) tutkiessaan luottamusta oikeuslaitokseen eräissä väestöryhmissä. Ryhmät koostuivat vangeista, po-

liiseista, maalaisista, työläisistä, vanhoista ja nuoris-
ta sekä papeista. Tutkimuksen tavoitteena Blomilla oli
"ryhmien välisten erojen kuvaaminen ja parhaimmillaan hy-
poteesien muodostaminen". Tästä eksploratiivisesta tutki-
muksesta saamiaan ideoita ja hypoteeseja Blom testasi
jatkotutkimuksessaan (1970), jolloin suoritettiin posti-
kysely suomalaista aikuisväestöstä edustavalle otokselle.

Tässä tutkimuksessa otos poimittiin satunnaisesti hen-
kikirjoista, ja mukaan joutui siten henkilöitä maan joka
kunnasta. Koska aineistonkeruumenetelmänä käytettiin
postikyselyä, ei vastaajien tavoittaminen ollut vaikeaa,
vaikka he asuivatkin eri puolilla Suomea.

Varsinkin markkinointitutkimukseen liittyvissä haas-
tatteluissa on melko paljon käytetty kiintiöpoimintaan
perustuvaa henkilöotosta. Tässä menetelmässä haastatte-
lija voi itse valita tutkimushenkilöt tiettyjen kiintiö-
vaatimusten puitteissa. Haastateltavia henkilöitä ei siis
valita umpimähkäisesti vaan tiettyjen etukäteiskriteerien
mukaan, jotka sosiaalista rakennetta kuvaavina muuttujina
voivat olla esimerkiksi k % tietyn ikäisiä, p % kaupunki-
laisia, h % miehiä jne.

Kärkkäinen ja Kansilainen (1971) ovat vertailleet satunnais-
ja kiintiönäytteellä poimittujen otosten tuottamia tulos-
eroja turvallisuuspoliittisista mielipiteistä. Kiintiö-
poimintaotoksessa oli 306 haastateltua ja satunnaisotok-
sessa 831. Rakenteeltaan aineistot erosivat siten, että
kiintiöaineistossa oli nuoria enemmän (48 %) ja vanhoja
vähemmän (16 %) kuin satunnaisesti poimitussa aineistos-
sa, jossa vastaavat ikäjakaumat olivat 33 % (15 - 29 v)
ja 27 % (50 - 65 v). Sukupuolijakauma oli molemmissa ai-
neistoissa sama, ja suunnilleen samanlaiset olivat myös
tulojakauma sekä asuinpaikkakunnan teollisuusaste. Kou-
lutusjakaumassa kiintiöaineistossa oli 60 % kansakoulun
kätneitä (vastaava suhde satunnaisaineistossa oli 68 %)
ja ylioppilaita 13 % (7 %). Mielipidemuuttujien jakaumat
olivat kummassakin aineistossa samansuuntaiset. Samoin
korrelaatiotarkastelu antoi ainekset samansuuntaisille
tulostulkinnoille. Lopputoteamuksena tekijät esittävät,
että "riittävän huolellisella ja aikaisempaa useampia

kiintiöparametreja käyttäen voidaan saada keräytyksi käytökelpoisia mielipidetuloksia turvallisuuspolitiikasta myös pienehköllä näytteellä (n = 300) sekä nopeaa ja huokeaa kiintiöpoimintaakin käyttäen". (Ks. kiintiöpoiminnasta myös Bäckman 1966.)

Otoksen koon ongelma. Edellinen esimerkki johdattaa epäsuorasti seuraavaan otannan suorittamisen ongelmaan: *kuinka suuri pitäisi otoksen olla?* Päätökseen otoksen suuruudesta vaikuttaa ensinnäkin, pyritäänkö sen avulla antamaan perusjoukon tunnusluvuista arvio eli yleistämään tuloksia, vai onko ehkä tavoitteena hypoteesien muodostaminen, tutkimusideoiden etsiminen, mittareiden testaaminen tai yleensä eksploratiivinen tutkimus. Edellisessä tapauksessa käytetään yleensä yksi- tai useampiasteista satunnaisotantaa, jota varten tilastotieteessä on kehitelty menetelmiä ja teoriaa myös otoksen koon määrittämiseksi (ks. esim. Galtung 1970, 62 - 63, Manninen 1972, Vasama - Vartia 1972, 615 - 627, Deming 1960, Eskola 1962, 97 - 103, Lazerwitz 1968, 285).

Eksploratiivisessa tutkimuksessa tutkimusjoukko valitaan usein "vapaammin", harkinnanvaraisestikin. Luonnollisesti eksploratiivista tutkimusta voidaan - ja on ehkä suositeltavaakin - tehdä satunnaisotantaan perustuvista havaintoaineistoista, koska silloin tulee ainakin jossain määrin täytetyksi aineistolle asetettava heterogeenisyyden vaatimus.

Käytännössä otoksen koon ratkaisee monesti käytettävissä olevat tutkimusresurssit (aika, raha, työvoima jne.). Tärkeätä on kuitenkin muistaa, että otoksen koko on riippumaton perusjoukon koosta, mikäli ei ole kysymys hyvin pienestä perusjoukosta.

Tutkimusta suunniteltaessa olisi syytä pohtia myös sitä, millaisia analyysimenetelmiä aineiston käsittelyssä tullaan käyttämään. Tehtäessä erittelyt korrelaatioihin perustuvilla menetelmillä (ks. näistä tarkemmin esim. Valkonen 1971) riittää yleensä pienempi otoksen koko kuin käytettäessä taulukointitekniikkaa ja muuttujien vakiointeja.

Galtung (1970, 60) on esittänyt taulukon, joka havainnollistaa aineiston koon vaatimuksen vaihdeltaessa muut-

tujien määriä ja yhden muuttujan luokitusten määrää. Tavoitteena on tällöin saada keskimäärin 10 tapausta (suluissa 20 tapausta) kuhunkin taulukon ruutuun.

		Muuttujien luokkien määrä		
		2	3	4
Muuttujien	1	20 (40)	30 (60)	40 (80)
määrä	2	40 (80)	90 (180)	160 (320)
taulukkoa	3	80 (160)	270 (540)	640 (1280)
kohden	4	160 (320)	810 (1620)	2560 (5120)

Niinpä taulukoitaessa ristiin esimerkiksi kolme kolmi-luokkaista muuttujaa tarvitaan 270 yksikön aineisto, jota jokaiseen taulukon ruutuun tulisi keskimäärin vähintään 10 tapausta.

Tilastollisten testien käyttö edellyttää yleensä tiettyä minimihavaintomäärää, mikä on syytä ottaa huomioon tutkimuksen suunnitteluvaiheessa.

Yleisesti ottaen ei otoksen edustavuus kovin paljon parane havaintojen määrän ylittäessä tietyn rajan (ks. esim. Galtung 1970, 63). Käytettäessä kysely- tai haastattelumenetelmää on erityisen tärkeätä, että *kerätty aineisto* eikä vain poimittu otos edustaa sitä perusjoukkoa, jota sen pitäisikin edustaa. Melko usein tutkimusta suunnitteleva aikoo "ottaa niin suuren otoksen, että vaikka haastattelukato olisikin suuri, niin aineisto on vielä riittävän mittava edustamaan suomalaisia". *Aineiston edustavuutta ei korjaa sen suuri koko, mikäli aineiston poimintaan liittyy harhaa ja/tai vain tietynlaiset ihmiset ovat olleet taipuvaisia osallistumaan tutkimukseen.*

Joskus on tarkoituksenmukaista poimia satunnaisotannalla suuri otos, mikäli se kustannuksiltaan on mahdollista ja käyttää tästä poimittua pienempää satunnaisotosta tutkimuksen suorittamisessa (*kaksivaiheinen otanta*, two face sampling). Mikäli otos ei joidenkin asioiden mukaan edusta perusjoukkoa, voidaan sen kokoa kätevästi suurentaa lisäämällä otokseen uusi satunnaisnäyte ensimmäisellä kerralla poimitusta päätöksestä. Haitaksi tällaisessa *täydennysmenettelyssä* saattaa muodostua

se, että kysely- tai haastatteluaikankohta ei ole sama kahdella näytteellä tehdyssä tutkimuksessa, joten tutkittavat asiat ovat saattaneet muuttua täydennyskyselyä- tai haastattelua tehtäessä.

Tietorekistereistä. Kun halutaan saada Suomen kansasta edustava otos tutkimusta varten, voidaan nimien poiminta suorittaa yleisistä *tietorekistereistä*. Tällaisia rekistereitä ovat henkikirjoittajien hallussa olevat henkikirjat, Suomen evankelisluterilaisten ja ortodoksisten seurakuntien väestöluettelot ja näitä täydentävä siviilirekisteri.

Nykyisin otoksen poimiminen käynee nopeimmin *väestön keskusrekisteristä* - näin varsinkin silloin, kun tarvitaan esimerkiksi useita kuntia koskeva laaja näyte. Väestön keskusrekisteriin ovat Väestörekisterikeskus (VRK) ja Valtion tietokonekeskus (VTTK) tallentaneet vuoden 1970 väestölaskennan tiedot magneettinauhoille. Keskusrekisteri koostuu henkilörekisteristä ja kiinteistörekisteristä.

Henkilörekisteri sisältää tietoja kaikista Suomen kansalaisista ja Suomessa vakinaisesti asuvista ulkomalaisista lukuunottamatta lähetystöjen, konsulaattien yms. henkilökuntaa, heidän perheenjäseniään tai palveluskuntaansa.

Kiinteistörekisterissä on tietoja tonttikirjaan tai maarekisteriin merkityistä kiinteistöistä ja niillä sijaitsevista rakennuksista.

Vuosien 1972 - 73 aikana väestön keskusrekisteriä on täydennetty paikallisilta väestörekisterin pitäjiltä (seurakunnat, henkikirjoittajat) saaduilla tiedoilla, ja se pidetään jatkuvasti ajan tasalla.

Ennen kuin väestön keskusrekisteristä voidaan saada tietoja tutkimuskäyttöön, tarvitaan *Väestörekisterikeskuksen* lupa. Rekisteristä on mahdollista saada tietoja *henkilöstä, perheestä sekä huoneistoa (rakennusta, kiinteistöä) koskevia tunnus- ja paikallistamistietoja* ynnä joukko muita tietoja.

Henkilöstä saadaan seuraavanlaiset tiedot:

- henkilötunnus
- nimet (ja osoite)
- ammatti
- syntymäkotikunta
- sukupuoli
- siviilisääty
- pääkieli
- perheasema
- kansalaisuus
- henkikirjoituskunta

Annettujen ohjeiden mukaan laadittuja henkilöluetteloita Valtion tietokonekeskus toimittaa kirjoitettuna esimerkiksi tarranauhalle, jolloin nimien ja osoitteiden siirtäminen postituskuoriin käy sujuvasti. Yhden nimen hinta vaihteli vuoden 1973 lopussa 4 - 15 p riippuen nimen, osoitteen ym. tietojen tietokonemerkkien lukumäärästä. Vähimmäisveloitus yhtä toimituskertaa kohden oli samana ajankohtana 400 mk (ks. liite 1, joka sisältää VTK:n laatiman esityksen väestön keskusrekisteriä koskevasta tietopalvelusta).

Toisinaan otannan lähteenä joudutaan käyttämään jäsenluetteloita, matrikkeleita ja erilaisia korttistoja. Jäsenluetteloiden pulmana on usein se, etteivät ne ole ajan tasalla. Luettelo saattaa sisältää koko joukon "paperijäseniä", jotka todellisuudessa eivät enää kuulu asianomaiseen järjestöön tai yhdistykseen. Poimittaessa otosta esimerkiksi sanomalehden tilaajakorttistosta sattuu usein, että tämä poimittava (otantasuhteen mukainen) n:s tilaaja on jokin muu kuin fyysinen henkilö, esimerkiksi liikeyritys, järjestö, koulu jne. Normaali käytäntö systemaattisessa otannassa on ottaa seuraava kortti, kunnes havainto täyttää etukäteen asetetut kriteerit (on henkilö).

Väestön keskusrekisterin lisäksi on olemassa useita muita viranomaisten ja yksityisten ylläpitämiä, yksityistä henkilöä koskevia tietorekistereitä. Viranomaisten ylläpitämiä tiedostoja ovat mm.

- eläke- ja vakuutusrekisterit,
- sairaus-, tapaturma- ja terveydenhoitorekisterit,
- verotuksen rekisterit,

- moottoriajoneuvo- ja ajokorttirekisterit,
- työnvälitys- ja ammatinvalintarekisterit,
- rikosrekisteri,
- suojelupoliisin arkisto,
- ampuma-ase-, ulkomaanpassi- tms. poliisin kortistot,
- radio- ja tv-luparekisterit,
- opinto- ja tutkintorekisterit,
- äänestysluettelot,
- asevelvollisuusrekisteri sekä kanta- ja valvontakortistot ja
- yhdistysrekisteri.

Yksityisten omistamia tiedostoja ovat mm. luottotiedostot, jäsenluettelot sekä postitus- ja suoran mainonnan toimistojen hallussa olevat tiedostot.

Erilaisten tiedostojen suuri lukumäärä sekä ATK-tekniikan nopea kehitys, joka antaa mahdollisuuden laajojen tiedostojen tallentamiseen ja tietojen yhdistelyyn, ovat tuoneet esiin kysymyksen *yksilön tietosuojasta*. Tämän ongelman ensimmäisiä konkreettisia ilmentymiä Suomessa olivat Tietosuojatoimikunnan perustaminen vuonna 1971 ja sen julkaisema mietintö (Kom. miet. B 31/1972 Tietosuojatoimikunnan mietintö) sekä Tietojärjestelmäkomitean asettaminen toukokuussa 1972. Niinpä sosiaalitutkimusta suunnittelevan ja suorittavan on syytä perehtyä tietojen hankintaan, tallennukseen ja käyttöön liittyviin normistoihin, joihin saattaa lähivuosina tulla huomattaviakin muutoksia. Luettelo nykyisistä salassapitosäännöksistä on esitetty em. mietinnön liitteessä.

Otoksen hintaan vaikuttavista tekijöistä. Kuviosta sivulla 40 ilmenee, että aineiston kustannukset kasvavat käytettäessä otantamenettelyä verrattuna täysin mielivaltaisiin ja harkinnanvaraisiin näytteenmuodostamismenettelyihin. Samoin suuri otos (tai näyte) on kokonaiskustannuksiltaan kalliimpi, mutta kohdehenkilöä kohden laskettuna huokeampi kuin pieni otos tai näyte. On luonnollista, että jos kohdehenkilöt asuvat harvassa ja jos sallitaan ainoastaan pieni kato (esim. vain pientä osaa ei saada haastatelluksi), näytteen tai otoksen hinta kasvaa.

TUTKIMUKSEN HINTAAN VAIKUTTAVAT TEKIJÄT NÄYTTEEN OSALTA

	HALPA	KALLIS
NÄYTTEEN MUODOSTAMIS- MENETELMÄ	Kiintiöpoiminta Mielivaltainen → Ei lähtöosoitetta Harkintänäyte	Alueotanta → Lähtöosoite Ryväsnäyte →
SUURUUS	Pieni (kokonaishinta suuri kohdehenkilölle laskettuna) →	Suuri (kokonaishinta pieni kohdehenkilölle laskettuna)
MAANTIETEELLI- NEN PEITTO	Tiheä →	Harva
REKISTERIT + PERUSTILASTOT	Ovat olemassa ja ajan tasalla →	Epätäydelliset ja vanhentuneet → Ei ole
TUTKITTAVAN JOUKON KOHDE- HENKILÖKELPOISUUS	Esiintymistiheys suuri →	Esiintymistiheys pieni
SALLITTU KATO	Suuri →	Pieni

(Tonttilan 1972, 17 esittämän kaavion mukaan)

3. KYSYMYSTEN LAATIMINEN

Tutkimuksen suunnittelu on tutkimusprosessissa se vaihe, johon kannattaa uhrata aikaa ja vaivaa. Suunnittelu edellyttää kirjallisuuteen tutustumista, tutkimusongelman pohtimista ja täsmentämistä, käsitteiden määrittelyä, tutkimusasetelman valintaa jne. Vasta kun nämä työvaiheet on suoritettu, voidaan aloittaa varsinaisten kysymysten laatiminen ja niiden kokoaminen kysely- tai haastattelulomakkeeksi. On huomattava, että tutkimuksen tulokset perustuvat käsiteltävään aineistoon, eivätkä ne "parane" analyysivaiheessa, mikäli kerätty aineisto sisältää harhaisuutta. Jos aineisto on esimerkiksi epäedustava tai lomakkeesta on unohtunut pois joitakin keskeisiä asioita, on aineiston paikkaileminen jälkikäteen työlästä - usein jopa mahdotonta - sekä lisäkustannuksia ja aikaa vaativaa. Melkoisesti perää lienee eräiden survey-tutkijoiden toteamuksessa, että tutkimuksen suunnittelemisen ja lomakkeen laatiminen on noin 70 % tutkimuksen kokonaistyöstä.

Lomaketta laatiessaan tutkija joutuu tekemään päätöksiä, jotka liittyvät 1. kysymyksen sisältöön, 2. kysymyksen sanamuotoon, 3. kysymyksen tekniseen muotoon ja 4. kysymyksen sijaintiin lomakkeessa. Näiden päätösten lisäksi on vielä ratkaistava, miten lomaketta testataan ja miten sitä mahdollisesti korjailtaan sekä millaisia ohjeita haastattelijoille ja vastaajille annetaan.

3.1. KYSYMYKSEN SISÄLTÖ

Päätös siitä, mitä kysytään, liittyy tai ainakin sen pitäisi liittyä siihen, mitä tutkitaan. Varsin tavallista on, että laudatur-työtään suunnitteleva opiskelija esittää kritikoitavaksi 200 - 300 haastattelukysymystä ja on huolissaan lähinnä siitä, että niitä vain on riittävästi. On luonnollisesti mahdotonta sanoa, milloin kysymyksiä missäkin tutkimuksessa on

liian vähän tai niitä on liian paljon. Ensimmäisempää on pohdittava sitä, mitä kysytään, millaisiin ongelmiin halutaan tutkimuksen avulla vastausta.

Mitä selvemmin tutkimusongelmat hahmottuvat, sitä helpompaa on myös karsia tarpeettomia kysymyksiä. Usein kuitenkin kiintoisia osaongelmia syntyy vasta siinä vaiheessa, kun tuloksia analysoidaan, ja tällöin saatetaan havaita myös kyselyn tai haastattelun ulkopuolelle jätettyjen ja jääneiden mittareiden tarpeellisuus. Pynnittäessä kiteyttämään tutkimuksen ongelmistoa on välttämätöntä perehtyä mahdollisimman hyvin aiempaan aluetta koskevaan tutkimukseen ja teoriaan. Samalla kannattaa ennakkoon kuvitella joitakin mahdollisia keskeisten muuttujien välisiä riippuvuuksia ja näihin riippuvuuksiin mahdollisesti vaikuttavia tekijöitä. Näin ehkä päädytään suunnitellumpaan ja järkevempään kysyttävien asioiden luetteloon kuin periaatteella "77 kivaa kysymystä ja lähes yhtä monta kivaa vastausta". Tämä ei suinkaan tarkoita sitä, että pitäisi pilkulleen kopioida kaikkia tutkijoiden aiemmin käyttämiä mittareita, vaan myös sitä, että on syytä pyrkiä omienkin ideoiden kehittelyyn ja soveltaa niiden toteuttamisessa aiempaa enemmän tai vähemmän vertailukelpoista tietoa.

Menetelmäkirjallisuudessa on esitetty erilaisiin kysymysten sisältöalueisiin perustuvia ryhmittelyjä, joista erityisen mielekkäältä vaikuttaa Eskolan (1967, 165 - 181) esittämä seuraava luokittelu:

1. täsmälliset tosiasiatiedot
2. arvionvaraiset tosiasiatiedot
3. käyttäytymisen syyt
4. asenteet, arvot ja mielipiteet
5. sosiaaliset suhteet

Näiden kysymystyyppien tarkempaan käsittelyyn palataan jäljempänä. Ennen sitä tarkastellaan sellaisia yleisiä kysymysten sisällön määrittelyyn liittyviä näkökohtia, joita on syytä pohdittava liittyipä kysymys mihin tahansa edellä esitettyyn kysymystyyppiin.

Lähtökohtana on Selltizin ym. (1959, 546 - 574) menetelmäteoksen liitteenä esitetty mittava muistilista kysely- ja haastattelulomakkeen rakentamisesta.

Kysymyksen tarpeellisuus ja hyödyllisyys

1. *Onko tämä kysymys tarpeellinen? Miten se olisi hyödyllinen?*

- *Vaatisiko aihe eri kysymyksen vai voidaanko se liittää muiden kysymysten yhteyteen?*

Esim. pitäisikö kysyä erikseen sitä, mihin yhteiskuntaluokkaan ihmiset arvioivat kuuluvansa vai voidaanko esim. ammatin, koulutuksen ja tulojen perusteella jälkikäteen laatia tällainen muuttuja ilman että sitä tarvitsee erikseen kysyä.

- *Saadaanko kysyttävästä asiasta jo muutenkin riittävästi tietoa muiden kysymysten avulla?*

Esim. (ks. edellä) tai jos halutaan tietoa ihmisten yhdistysaktiivisuudesta ja kysytään, minkänimisiin järjestöihin, yhdistyksiin yms. henkilö kuuluu, on ehkä turha kysyä enää, kuinka moneen tällaiseen yhteenliittymään hän kuuluu, koska se käy jo epäsuorasti ilmi edellisestä kysymyksestä.

- *Onko kysymys tarpeettoman yksityiskohtainen tutkimuksen tarkoituksiin?*

Esim. tutkimuksen ongelman kannalta saattaa riittää, kuinka monta kertaa viikossa vastaaja harrastaa kuntoliikuntaa ilman että tarvitsee kysyä enää, minkätyyppistä liikuntaa hän harrastaa. Samoin voi perheen lasten lukumäärän tietäminen olla pääasia ilman että kysytään heidän sukupuoltaan.

Samaa aihetta mittaavien kysymysten määrä

2. *Tarvitaanko tämän kysymyksen aihetta mittaamaan useampia kysymyksiä?*

- *Pitäisikö kysymys jakaa osiin?*

Esim. ei pidä samassa kysymyksessä kysyä, "millainen on käsityksenne työturvallisuuden ja palkkojen kehityksestä", vaan kysymys on jaettava ainakin kahtia.

- *Peittääkö kysymys riittävästi tarkoitetun alueen?*

Esim. jos halutaan tietoa siitä, kuinka paljon ihmiset lukevat sanomalehtiä, saattaa olla riittämätöntä kysyä ainoastaan kotiin tulevien sanomalehtien määrää, koska lehtiä on mahdollista lukea myös muualla sekä jättää kotiin tulevia lehtiä lukematta.

- *Tarvitaanko kysymyksen yhteyteen muuta materiaalia tulkitsemaan vastauksia?*

Esim. ihmisten käsitys televisio-ohjelmista yleensä voi olla erilainen kuin esim. television urheiluohjelmista. Mikäli halutaan tietää, millaiset televisio-ohjelmat ärsyttävät, mitkä miellyttävät, ovat ohjelma-aiheisiin liittyvät lisäkysymykset tarpeen vastausten tulkitsemiseksi.

- *Tarvitaanko mielipidekysymyksissä lisäinformaatiota vastaajan vakaumuksen tai mielipiteen voimakkuudesta?*

Esim. kysyttäessä vastaajan mielipidettä koulu-uudistuksesta voidaan tämän mielipiteen suuntaa ja voimakkuutta yrittää saada esiin avoimessa muodossa (ks. s. 96) esitetyn jatkokysymyksen avulla. Alkuperäinen kysymys voidaan esittää myös väittämän (ks. s. 73) muodossa siten, että vastaus voidaan suoraan luokitella asteikollisesti (esim. "täysin samaa mieltä", "jokseenkin samaa mieltä", "vaikea sanoa", "jokseenkin eri mieltä", "täysin eri mieltä").

- *Tarvitaanko lisäinformaatiota siitä, kuinka tärkeäksi vastaaja kokee kysytyn aiheen?*

Esim. avointen kysymysten avulla voidaan joissakin tapauksissa päätellä, kuinka tärkeäksi vastaaja kokee kysytyn aiheen. Vastaukset voidaan luokitella esim. sen mukaan, korostaako vastaaja aiheeseen liittyviä henkilökohtaisia seurauksia, sosiaalisia seurauksia jne. Vastaajaa voidaan myös pyytää vertaamaan kysytyn aiheen tärkeyttä joihinkin muihin aiheisiin. Voidaan myös pyytää häntä arvioimaan, mitä kysymyksen aiheeseen liittyvistä seurauksista hän pitää todennäköisinä ja mikä niistä on hänelle tärkeä.

Vastaajan tiedolliset vastaamisedellytykset

3. *Onko vastaajalla riittävästi informaatiota vastatakseen kysymykseen?*

- *Onko kyseessä ala, josta vastaajat voivat kertoa riittävästi?*

- *Houkutteleeko kysymys vastaamaan myös sellaisia henkilöitä, joiden ei pitäisi vastata lainkaan?*

Esim. kysyttäessä "millaisia leikkimahdollisuuksia lapsil-

lanne on" voivat vastauksia antaa myös sellaiset "väärät" henkilöt, joilla ei ole lapsia lainkaan, ellei kysymyksessä edellytetä, että "vain ne vastaavat, joilla on lapsia" tai ellei edellä kysytä, onko vastaajalla lapsia ja analyysivaiheessa eroteta sitä ryhmää, jolla ei ole lapsia.

- *Houkutteleeko kysymys vastaamaan myös sellaisia henkilöitä, jotka eivät voi vastata luotettavasti?*

Esim. kysyttäessä vastaajan omia kokemuksia opintotukijärjestelmästä voivat varsinkin postikyselyssä kysymykseen vastata myös sellaiset henkilöt, jotka eivät ole opintolainaa koskaan saaneetkaan, ellei tätä vastaamismahdollisuutta pyritä kysymyksen yhteydessä jollakin tavoin poistamaan.

- *Onko kysymyksen kohde liian etäinen, kiinnostamaton tai vaikea muistettavaksi?*

Esim. eräässä tutkimussuunnitelmassa, joka koski yleisön suhtautumista lievästi vajaamielisiin, oli kyselylomake, jossa aiottiin esittää mm. seuraava kysymys:

"Edellä on kysytty Teidän joukkotiedotusvälineiden käyttööenne ennen viime vuoden maaliskuuta. Montako kertaa olette yleensä saaneet tietoa henkisesti tai fyysisesti vajaakykyisistä erikseen kunkin joukkotiedotusvälineryhmän kautta ennen viime vuoden maaliskuuta?"

	Ei kertaakaan	Kerran	Kaksi kertaa	Kolme kertaa	Neljä kertaa	Viisi kertaa tai enemmän
Radio	0	1	2	3	4	5
Televisio	0	1	2	3	4	5
Sanomalehdet	0	1	2	3	4	5
Viikko- ja aikakauslehdet	0	1	2	3	4	5
Kirjallisuus	0	1	2	3	4	5
Elokuva	0	1	2	3	4	5

Keneltä voidaan edellyttää tuollaisten asioiden muistamista? Toivottavasti kysymyslunnon ei milloinkaan mennyt kentälle - ja jos meni, niin "galluputkijoiden" jo ennestäänkin epä määräinen maine omittuisten kysymysten tekijöinä varmasti kasvoi.

- Onko kysytty aihe sellainen, että siihen liittyy havainnointi- ja/tai muistivirhe?

- Onko kysytty aihe vastaajalle niin vieras, että annettu vastaus ei merkitse sitä, mitä se näyttää merkitsevän?

Esim. kysyttäessä kuinka suuri tai pieni Suomen apu on ollut UNICEFille vastaajan mielestä, saattavat todennäköisesti varsin monet ilmaista mielipiteensä tietämättä, mikä UNICEF on (vrt. s. 81).

Pulma on vältettävissä, jos kysymys esitetään avoimessa muodossa. Tähän aiheeseen liittyvä esimerkki on lainattu Kallalan ja Pietilän haastattelututkimuksesta (1974, osa III, 9 - 10):

"Kuten varmaan tiedättekin, useimmat kehittyneet ja teollistuneet maat ovat ilmoittaneet pyrkivänsä auttamaan kehitysmaita pääsemään köyhyydestään. Myös Suomi on mukana tässä toiminnassa köyhien maiden kehittämiseksi. - Tätä toimintaa nimitetään *kehitysavun antamiseksi* tai *kehitysyhteistyöksi*. - Suomi on mukana tässä kehitysyhteistyössä kahdella tavalla. Toisaalta Suomi harjoittaa kehitysyhteistyötä suoraan eräiden kehitysmaiden kanssa. Tämä on *kahdenvälistä* kehitysyhteistyötä. Toisaalta Suomi tukee lukuisia sellaisia kansainvälisiä järjestöjä, jotka toimivat kehitysmaiden auttamiseksi. Tämä on *monenkeskiä* kehitysyhteistyötä.

Satutteko muistamaan sellaisia kehitys- tai avustusjärjestöjä, joiden toimintaa Suomi tukee?"

- Voidaanko tarvittava taustainformaatio antaa vastaajalle lomakkeessa tai haastattelun kuluessa vai pitäisikö kysymys jättää pois siksi, että vastaajalta puuttuu tarvittavaa tietoa?

- Mikäli kysymyksen yhteydessä annetaan tarvittavaa taustainformaatiota, annetaanko sitä riittävästi ja selkeästi?

- Voivatko jotkut erityisvastaajat antaa paremmin haluttua täydennysinformaatiota kuin varsinaisesti kyselyyn tai haastatteluun osallistuva?

Esim. tutkittaessa lasten lukemisharrastuksia saattaa äiti

tietää paremmin kuin lapsi, mitä kirjat ovat maksaneet, mutta lapsi tietää paremmin, mistä kirjoista hän on erityisesti pitänyt.

- Vaaditaanko aiheeseen liittyviä vaihtoehtoisia kysymyksiä joidenkin erityisryhmien vastattavaksi?

Esim. tutkittaessa joukkotiedotusvälineiden käyttöä tiedetään etukäteen, että jotkut katsovat televisiota erittäin paljon, jotkut silloin tällöin ja joukossa on sellaisiakin, jotka eivät välitä katsoa televisiota lainkaan. On ratkaistava, pitäisikö näille eri ryhmille olla lisäkysymyksiä, jotta saataisiin tietoa esim. siitä, mikä televisiossa viehättää, miten mieluummin käyttää aikansa kuin televisiota katsomalla tai millaisten seikkojen katsotaan estävän television katselua.

Vastaaajan kokemukselliset vastaamisedellytykset

4. *Pitäisikö kysymyksen olla konkreettisempi, spesifisempi ja ankkuroituna kiinteämmin vastaajan henkilökohtaiseen kokemukseen?*

- Liittyykö kysymyksen ydin vastaajan kokemukseen?*
- Voidaanko kokemusta lainkaan eritellä tai verbalisoida?*
- Voitaaisiinko mitattava informaatio saada viittaamalla*

kiinteämmin vastaajan omaan käyttäytymiseen?

Esim. kysyttäessä miellyttikö elokuva vastaajaa on ehkä vastaaminen helpompaa, jos kysytään, voisiko hän suositella sen katsomista muille.

- Antaako kysymys sellaista psykologista muistiinpalauttamisen tukea, että vastaaja voi muistaa tapahtumia aikajärjestyksessä - liikkua ajassa taaksepäin ja eteenpäin tietystä ajankohdasta lähtien?

Esim. tutkittaessa mitä asioita ihmiset lukevat sanomalehdestä kannattaa ensin kysyä, mitä he ovat lukeneet tämän päivän lehdestä, sitten mitä eilisestä ja mitä edellisen päivän lehdestä ja esitellä samalla näitä lehtiä. Vasta tämän jälkeen kysytään, mitä he yleensä lehdestään lukevat. (Menettelyn etuna on, että vastaaja voi havaintoaineiston avulla todentaa lukemansa jutut. Haittana saattaa olla, että vastaaja ilmoittaa lukeneensa sellaistaakin sisältöä, jota hän ei tosiasiaassa ole vilkaissutkaan.)

Kysymyksen yleisyysaste

5. Onko kysymyksen sisältö riittävän yleinen eikä sisällä aineksia väärdään konkretisointiin ja erikoisnäkökohtiin?

- Onko aihe sellainen, että erityiskysymys saattaa tuottaa epätarkkoja tai harhaanjohtavia vastauksia?

Esim. kysymyksiin vastaamista vaikeuttaa yleensä enemmänkin se, että kysymykset koetaan liian yleisiksi. Mutta esim. edellä, jossa (kohdassa 4) vastaajille esitellään sanomalehteä ja kysytään, mitä he ovat lukeneet tästä lehdestä, saattaa olla mahdollista, että nämä näytettävät lehdet edustavat joitakin poikkeuksellisen erikoisia numeroita, joiden perusteella tehtävät lukemisyleistyksen muodostuvat harhaanjohtaviksi.

- Ilmaisevatko vastaukset yleisiä asenteita eivätkä tosiasiassa olekaan niin spesifisiä kuin miltä ne kuulostavat?

Esim. kysyttäessä käsityksiä radion hartausohjelmista saattaa arviointeihin vaikuttaa yleinen käsitys radion ohjelmista. Hartausohjelmia voidaan pitää ärsyttävänä, "koska kaikki mitä radiosta tulee on ärsyttävää".

Kysymyksen tasapaino

6. Onko kysymyksen sisältö harhainen tai vinoutunut johonkin suuntaan ilman että siihen liittyisi tasapainottavia apukysymyksiä?

- Onko kysymys jollakin tavoin epäpuhdas? Hyväksyisivätkö vastakkaista mielipidettä olevat henkilöt kysymyksen sisällön sellaisenaan huomioon ottaen tutkimuksen aiheen?

Esim. kysyttäessä mitä etuja kirkkoon kuulumisen tuottaa pitäisi sellaisia vastaajia varten, jotka eivät kannata kirkkoon kuulumista, olla kysymys, mitä etuja kirkosta eroaminen tuottaa tai mitä haittoja kirkkoon kuulumisen aiheuttaa.

- Johdatteleeko kysymys epäoikeutettuihin olettamuksiin kysyttävästä aiheesta?

Esim. jos kysyttäisiin, "pitäisikö liikenne rikkomusten rangaistuksia koventaa, jotta teillemme saataisiin parempi liikenneturvallisuus", voitaisiin kysymystä oikeutetusti pitää johdattelevana, sillä kysymyksen muoto antaa aiheen otaksua,

että liikenneerikkomusten rangaistusten koventaminen tuottaisi paremman liikenneturvallisuuden. Vastaus siten ikään kuin sisältyy kysymykseen. Tasapainoisempaa ja monipuolisempaa olisi esittää useita liikenneturvallisuuteen liittyviä tekijöitä ja pyytää niistä kustakin erikseen arviota, miten hyvin tai huonosti vastaaja arvelee ko. toimien liikenneturvallisuuteen vaikuttavan. Haastattelussa olisi mahdollista käyttää samantapaista menettelyä kuin Wiio tutkiessaan yleisön suhtautumista Yleisradioon (1971, 13) eli pyytää vastaajia valitsemaan liikenneturvallisuuteen vaikuttavia syitä siten, että jokainen tällainen kysyttävä turvallisuustekijä on kirjoitettu eri kortille. Kortit sekoitetaan, ja haastateltava saa korteista valita niin monta kuin haluaa.

Saatavan tiedon luotettavuus

7. *Antavatko vastaajat juuri sitä informaatiota, jota heiltä on kysytty?*

- Onko kysytty tieto liian yksityistä, jollakin tapaa hämentävää tai muulla tavoin vastustusta, välttelyä tai harhaa aiheuttavaa?

Esim. ks. s. 113.

- Mitä huomautuksia vastaaja saattaisi esittää?

Esim. ennen kyselyn tai haastattelun suorittamista on syytä suorittaa lomakkeen testaus pyytämällä joitakin erityyppisiä ihmisiä vastaamaan kysymyksiin. Usein tässä vaiheessa voidaan lomaketta vielä huomattavasti parantaa poistamalla tai korjaamalla epäonnistuneita kysymyksiä. Kuitenkin on varauduttava siihen, että poikkeuksetta aina lopullisessa kyselyssä tai haastattelussa on joukko kriittisiä vastaajia, joilla on esitettävään enemmän tai vähemmän analyttisiä huomautuksia "surkeista" kysymyksistä.

- Voitaisiinko tietoa saada ilman että kysymys loukkaisi tai että se pitäisi jättää lomakkeesta pois?

Esim. usein sellaisissa tilanteissa, joissa kysyttävä asia on "hankala" tai arkaluontoinen kysyttäväksi, käytetään projektiiivista tekniikkaa (ks. myös s. 94). Tällöin oletetaan, että se mitä henkilö sanoo muista ihmisistä pitää paikkansa

myös häneen itseensä. On todennäköisesti arkaluontoisempaa ja enemmän vastustusta vastaajassa herättävää kysyä, "kuinka monta päivää vuodessa olette keskimäärin ollut poissa työstä kohmelon takia" kuin kysyä esim. "kuten tiedätte, jotkut ihmiset joutuvat olemaan kohmelon takia poissa työstä, onko tällaista sattunut Teille?" Ja sitten jatkokysymys: "Kuinkahan monta kertaa keskimäärin vuodessa?" Projektiivisten kysymysten esittäminen on kyselyssä huomattavasti vaikeampaa kuin haastattelussa, koska tämä tekniikka edellyttää kysymysten esittämistä mielekkäässä järjestyksessä. Kyselyssähän kysymykset voidaan lukea etukäteen.

- *Lisäävätkö jotkut muut ulkopuoliset tekijät tai olosuhteet tutkimuksen suorittamisen ajankohtana epäluuloa tai vastustusta?*

Esim. oletetaan, että haastattelijat ovat kentällä keräämässä aineistoa maanpuolustusasenteita koskevaan tutkimukseen ja että samaan aikaan sattuu maassa ulkopoliittinen kriisi. On erittäin todennäköistä, että tällä kriisitilanteella on asenteisiin vaikutusta. Kuitenkin kriisitilanne voi jatkossa laueta nopeasti, mutta asennetutkimuksessa on saatu normaali-tilannetta kuvaamaan tarkoitettuja, mutta harhaisia tuloksia. Nimenomaan poikkileikkaustutkimuksessa tällaisten ulkopuolisten seikkojen mahdollisimman huolellinen huomioonottaminen on välttämätöntä.

- *Voiko kysymykseen vaikuttaa sellaisia emootioita ja toiveita, jotka johtavat vastausten vääristymiseen?*

Esim. kysyttäessä ihmisten ikää (eikä syntymävuotta) on havaittu, että joillakin keski-ikäisillä vastaajilla on taipumus pyöristää ikänsä alaspäin 5:llä jaolliseen lukemaan, koska on arvostetumpaa olla mieluummin nuori kuin vanha. Tuloja kysyttäessä jotkut vastaajat mielellään vähättelevät, toiset liioittelevat niiden määrää.

Kysyttäessä maanviljelijöiltä satovahinkojen suuruutta korvausten maksamista varten pyritään vahinkoja suuremman rahan toivossa usein liioittelemaan.

Tämäntyyppisen harhan arvioimiseksi ja todentamiseksi on syytä tutkimuksen kannalta keskisimpien muuttujien osalta käyttää saman asian rinnakkaista mittausta. Luotettavuus on syytä tarkistaa myös vertaamalla omia tuloksiaan muissa tutkimuksissa saatuihin tuloksiin tai muuhun aiempaan tietoon.

3.1.1. FAKTAKYSYMYKSET

Jokaisessa kyselyssä tai haastattelussa joutuu kysymään joitakin *täsmällisiä tosiasiatietoja* l. *faktoja*. Tällaisiin kysymyksiin vastaaminen ei saa edellyttää mielipiteitä tai käsityksiä, vaan faktakysymys mittaa tulkinatonta tosiasiaa.

Faktojakin kysyttäessä on otettava huomioon, millä tavoin kysyttävä asia liittyy aikaan ja paikkaan. Kysyttäessä esim. vastaajan ammattia tai toimeentuloa vastaaja saattaa sillä hetkellä elää työttömyyskorvauksen varassa, vaikka hän tosiasiallisesti on ammattitaitoinen työntekijä. Haluttaessa tietoa vaikkapa paikkakunnan taloudellisesta kehityksestä voitaisiin yhtenä mittarina pitää sitä, kuinka kauan haastateltavan kodissa on ollut sähkövalo. Tosiasiallisesti tässä taloudessa joko oli tai ei ollut sähkövaloa kymmenen vuotta sitten, mutta kysyttäessä asiaa haastateltavalta tieto liittyy menneeseen aikaan, ja faktan todenperäisyyttä saattaa heikentää muistivirhe. Eskola onkin (1962, 60) todennut, "että mitattiinpa sitten mitä tahansa ja miten tahansa on syytä lähteä siitä, että tiedot ovat jossain määrin virheellisiä". Tässä yhteydessä hän on lainannut erästä amerikkalaista tutkimustulosta, jonka mukaan haastateltujen avioparien arviot poikkesivat eräiden varsin selvältä tuntuvien tosiasioiden suhteen (kuten esim. arvio kotona asuvien lasten lukumäärästä, perheen kaikkien lasten lukumäärästä, perheen tuloista jne.). Kuitenkin on todennäköistä, että täsmällisten tosiasiatietojen luotettavuus on suurempi kuin arvionvaraisten tosiasioiden, käyttäytymisen syiden, asenteiden ja arvojen tai sosiaalisten suhteiden tiedustelu.

Seuraavassa käsitellään joitakin sellaisia täsmällisiä tosiasiatietoja, joita sosiaalitutkimuksessa yleensä käytetään selittävinä muuttujina. Näiden muuttujien käsitteellisen sisällön erittely ei kuitenkaan sisälly tähän tarkasteluun, vaan kysymysesimerkit on poimittu yksinomaan viitteeksi tämäntapaisten kysymysten muotoilemista varten.

Kyselyissä näkee kysyttävän vastaajan *sukupuolta* esimerkiksi seuraavasti:

Sukupuolenne?

1 nainen

2 mies

Kumpaa sukupuolta olette?

1 mies

2 nainen

Vastaamisprosentit tähän kysymykseen ovat yleensä erittäin korkeat, ja vastaamattomuuden voi useinkin olettaa johtuvan siitä, että tämä lyhyt kysymys on sijoitettu lomakkeeseen niin huomaamattomasti, että se on unohtunut vastaamatta. Lomaketta rakennettaessa tähän seikkaan on syytä kiinnittää huomiota. Koska henkilön sukupuoli on yleensä tiedossa jo ennen lomakkeen lähettämistä rekisteritietona, voidaan vastaajan antamaa tietoa sukupuolestaan käyttää myös yhtenä kontrollikysymyksenä, jolla tarkistetaan, onko vastaajan antama tieto yhtäpitävä rekisteritiedon kanssa. Tämäntapainen valmis rekisteritieto voidaan myös jättää kysymättä.

Ikä on niin ikään tosiasia, josta vain äärimmäisen harvoin on tulkintaa, mikäli kysymys muotoillaan oikein. Selvin ja yksiselitteisin tapa kysyä ikää on kysyä *syntymävuotta*. Syntymävuosi voidaan sitten jälkikäteen koodata joihinkin luokkiin tai ehkä vielä mieluummin jättää koodaamatta ja lävistää tietokorteille kaksi viimeistä numeroa ja suorittaa luokitukset vasta tietojenkäsittelyvaiheessa. Mikäli kysytään "kuinka vanha olette", on mahdollista, että vastauksia pyöristetään tai kaunistetaan joihinkin tasalukuihin; esimerkiksi 37-vuotias nainen on ehkä mieluummin 35-vuotias jne. Kysymysesimerkkejä:

Syntymävuosi _____

Syntymävuotenne _____

Mikä on syntymävuotenne? _____

Samoin kuin sukupuolta kysyttäessä on huomattava, että kysymys vie vähän tilaa ja voi siten jäädä huomaamatta.

Asuinpaikka on muuttuja, jolla on paljon selitysvoimaa monissa tutkimuksissa ja jota sen vuoksi on usein tarpeen kysyä - siitäkkin huolimatta, vaikka se jo etukäteen rekisteritietojen perusteella tiedettäisiinkin, koska tietoa voidaan käyt-

tää aineiston edustavuuden vertailuun tämän muuttujan mukaan.

Asuinpaikkaa voidaan kysyä joko valmiiksi luokitettuna tai avoimena. Selvintä on yleensä kysyä *asuinpaikkakuntaa* avoimena. Mikäli halutaan tarkempia tietoja asuinympäristöstä (asuu-ko esim. omaköti- vai kerrostalossa, lähellä vai etäällä paikkakunnan keskustasta jne.) voidaan käyttää valintavaihtoehtoisia jatkokysymyksiä. Etuna avoimesta kysymisestä on, että aineiston koodauksessa ja analyysissä voidaan käyttää eriperusteisia asuinpaikkaluokituksia esimerkiksi kuntamuodon mukaan, erilaisten kehittyneisyyspisteystysten (ks. esim. Riihinen 1965) tai joidenkin tilastoista saatujen tietojen perusteella.

Ainakin yksi heikkous tosin avoimena kysymisestä saattaa joissakin tapauksissa olla: vastaaja voi pelätä tulevansa identifioituksi asuinpaikkakunnan ja ammatin mukaan, mikä voi heikentää vastaamishalukkuutta. Näin esimerkiksi silloin, kun kyseessä on pieni paikkakunta ja vastaajana erikoisammattissa toimiva henkilö (esim. Parkanon terveyskeskuslääkäri). Heikkoutena saattaa toisinaan olla se, että vastaaja kirjoittaa asuinkylänsä nimen, minkä paikantaminen voi jälkikäteen tuottaa vaikeuksia. Usein kuitenkin jo palautuskuoren postileima tuottaa vastauksen. Kysymystyyppejä:

Asuinpaikkakuntanne (kunta ja kylä)?

Asuinpaikkakuntanne nimi:

Ammatti ei useissa tapauksissa ole enää yhtä selvä asia kuin ikä, sukupuoli tai asuinpaikka. Vastaamista saattaa vaikeuttaa se, että henkilö ei vastaamishetkellä ole missään ammatissa tai työssä tai jos hän toimii tai on toiminut useammassa kuin yhdessä ammatissa. Minkä mukaan hän vastaa? Voiko esimerkiksi koululainen tai eläkeläinen vastata kysymykseen? jne. On myös mahdollista, että eri vastaajat luokittavat itsensä samoin perustein eri ammatteihin tai eri perustein samoihin ammatteihin. Niinpä toinen vastaaja pitää itseään maanviljelijänä, mutta toinen samansuuruisen tilan omistava pienviljelijänä. Yliopistossa opiskeleva luokittaa itsensä opiskelijaksi, ja päivisin tehdastyötä tekevä, mutta iltaisin

opiskeleva ompelija pitää itseään ehkä statussyistä niin ikään mieluummin opiskelijana kuin teollisuusompelijana.

Siksi kysymys onkin pyrittävä täsmentämään mahdollisimman tarkoin. Esimerkkinä täsmennetyistä ammattikysymyksistä seuraavat:

Mikä on Teidän nykyinen ammattinne? (Jos ette ole tällä hetkellä työssä, mikä oli viimeinen ammattinne?)

Mikä on ammattinne? Mainitkaa mahdollisimman tarkka ammattinimike. _____

Missä ammateissa olette toiminut? Mainitkaa ensiksi nykyinen ammattinne. _____

Mikä on Teidän ammattinne? Tai mitä työtä olette viimeksi tehnyt? Oman ammatin puuttuessa merkitkää kuitenkin, oletteko opiskelija, rouva tms.

Tulkintaa saattaa kuitenkin aiheuttaa seuraavanmuotoinen kysymys:

Mikä on (oli) Teidän ammattinne? _____

Jos tarkoituksena on saada tietoa siitä, mistä vastaaja tutkimushetkellä saa toimeentulonsa, saattaa otoksessa olla joukko vastaajia, jotka eivät enää toimi missään varsinaisessa ammatissa, mutta elättävät itsensä (ja perheensä) tilapäistyöllä. Näin olleen kysymyksen täsmennykseksi tarkoitettu "oli" heikentääkin kysymyksen validiteettia. Kysymys on siis *kaksimerkityksinen*.

Tutkimuksen tavoitteista riippuen saattaa olla tarpeen kysyä ammattia sekä avoimena kuten edellä että monivalintakysymyksenä, jolloin valittavaksi annetaan ammatti- tai toimeentulotyyppisiä. Ammattien luokittaminen täysin yksiselitteisesti on useissa tapauksissa melko hankalaa ja joskus jopa mahdollistakin. Esimerkiksi maanviljelystä harjoittava oppikoulun tuntiopettaja saattaisi kuulua kahteen erityyppiseen ammattiryhmitykseen ja ilman lisätietoja luokittaminen jää pakostakin sattumanvaraiseksi.

Ratkaisumahdollisuuksia luokitusongelmiin tarjoaa esimerkiksi Rauhalan väitöskirja (Rauhala 1966, Suomalaisen yhteiskunnan sosiaalinen kerrostuneisuus), ja mikäli ammattien luokittamisessa on tarpeen ottaa huomioon myös *koulutuksen määrä*, voidaan luokittamisessa käyttää apuna Tilastokeskuksen laatimaa koulutusluokittelua (Tilastokeskus 1971, Käsikirjoja No 1 Koulutusluokittelu).

Haastattelussa voidaan ammatista saada joustavammin täydellisemmät tiedot kuin kyselyssä etenemällä systemaattisesti:

1. *Onko työssä vai ei*

"Oletteko tällä hetkellä jossakin vakinaisessa työssä - palkkatyössä, itsenäisenä yrittäjänä tai muussa työssä?"

- 1 on työssä
2 ei ole työssä

2. *Ammattitaidottomien tyyppi*

(JOS HAASTATELTAVA EI TYÖSSÄ, KYSY) "Mihin seuraavista ryhmistä itsenne sijoittaisitte?" (Luetellaan vaihtoehdot.)

- 1 työtön
2 vanhuuseläkkeellä
3 sairaus- tai työkyvyttömyyseläkkeellä
4 kotirouva tai vastaava
5 opiskelija tai koululainen

2.1. *Työttömät ja eläkeläiset: viimeinen ammatti*

(JOS HAASTATELTAVA ON TYÖTÖN TAI ELÄKELÄINEN, KYSY) "Missähän ammatissa tai toimessa viimeksi toimitte (mahdollisimman tarkoin)?"

2.2. *Kotirouvat ja opiskelijat/koululaiset: huoltajan ammatti*

(JOS HAASTATELTAVA ON KOTIROUVA TAI OPISKELIJA/KOULULAINEN, KYSY) "Missähän ammatissa tai toimessa perheenne pääasiallinen huoltaja työskentelee (mahdollisimman tarkoin)?"

3. Työssä olevat: ammatti

(JOS HAASTATELTAVA ON TYÖSSÄ, KYSY) "Mikähän Teidän ammattinne tai toimenne on (mahdollisimman tarkoin)?"

4. Ammatti(hierarkia)ryhmiin sijoittautuminen

(JOS HAASTATELTAVA TYÖSSÄ, KYSY) "Mihinkä seuraavista ryhmistä katsotte itse kuuluvanne?" (OJENNA KORTTI, JOLLE ON MERKITYY SEURAAVAT VAIHTOEHDOT "ei osaa sanoa" VAIHTOEHTOA LUKUUNOTTAMATTA.)

- 1 __ ammattitaidoton työntekijä
- 2 __ ammattitaitoinen työntekijä
- 3 __ toimihenkilö tai virkamies (ei johtavassa asemassa)
- 4 __ johtavassa asemassa oleva toimihenkilö tai virkamies
- 5 __ maanviljelijä
- 6 __ muu itsenäinen yrittäjä
- 7 __ muu ryhmä, mikä: _____

(JOS HAASTATELTAVA ON TYÖTÖN TAI ELÄKKEELLÄ, KYSY) "Mihin seuraavista ryhmistä katsotte ennen työttömäksi joutumistanne/eläkkeelle siirtymistänne kuuluneenne?" (ANNETAAN KORTTI KUTEN EDELLÄ.)

(JOS HAASTATELTAVA ON KOTIROUVA TAI OPISKELIJA/KOULULAINEN, KYSY) "Mihin seuraavista ryhmistä katsotte perheenne pääasiallisen huoltajan kuuluvan?" (ANNETAAN KORTTI KUTEN EDELLÄ.)

5. Eräitä täsmennyksiä

(JOS HAASTATELTAVA ON/OLI PERHEEN PÄÄASIAALLINEN HUOLTAJA JA JOHTAVASSA ASEMASSA, KYSY) "Paljonko Teillä on/oli alaisia?" _____

(JOS HAASTATELTAVA ON/OLI PERHEEN PÄÄASIAALLINEN HUOLTAJA ON MAANVILJELIJÄ, KYSY) "Miten suuri on/oli tilanne/perheenne pääasiallisen huoltajan tilan kokonaispinta-ala? _____ Paljonko tästä on/oli viljeltyä?" _____

(JOS HAASTATELTAVA ON/OLI PERHEEN PÄÄASIAALLINEN HUOLTAJA ON MUU ITSENÄINEN YRITTÄJÄ, KYSY) "Paljonko Teillä on/oli yrityksessänne/perheenne pääasiallisen huoltajan yrityksessä on palkattua työvoimaa?" _____

Ihmisten *koulutus* ammatin tapaan on jonkin verran tulkin-
nanvarainen asia. Näin varsinkin silloin, kun valintavaihto-
ehtoja on kysymyksessä liian vähän. Jos luokitus on esimer-
kiksi vain neliportainen - kansakoulu, oppikoulu, ylioppilas-
tutkinto, akateeminen loppututkinto - on niillä vastaajilla,
jotka ovat suorittaneet esimerkiksi oppikoulun ynnä jonkin
opistotasaisen tutkinnon, vaikeuksia löytää vaihtoehtoa. Kou-
lutusta kannattaa siis kysyä riittävän moniluokkaisena ja luo-
kittaa muuttuja intervalliasteikon tyyppiseksi aineistonkäsit-
telyvaiheessa. Esimerkki tällaisesta moniluokkaisesta koulu-
tusta mittaavasta kysymyksestä on poimittu vuonna 1965 kolmen
korkeakoulun yhteistyönä suorittaman tiedonvälitystutkimuksen
haastattelulomakkeesta:

Mitä kouluja tai kursseja olette käynyt?

- 1 ___ kansakoulu
- 2 ___ kansakoulu + kansanopisto tms. ei ammattiin
valmistava koulu
- 3 ___ kansakoulu + varsinainen ammattikoulu
- 4 ___ kansakoulu + teknillinen, kaupallinen, mv.kou-
lu tai ammattikurssi
- 5 ___ keskikoulu
- 6 ___ keskikoulu + jokin opisto, seminaari tms.
- 7 ___ ylioppilastutkinto
- 8 ___ ylioppilastutkinto ja ammattikoulutus, mikä?

- 9 ___ akateeminen loppututkinto, mikä?

- 10 ___ muu koulutus, mikä?

- 11 ___ koulun tai opiskelun keskeyttänyt

Ottaen huomioon myös vastaajan ammatin voidaan koulutusluo-
kittelu tehdä erittäin tarkaksi käyttämällä apuna Tilastokes-
kuksen laatimaa koulutusluokittelua.

Tutkimuksen tarkoituksesta riippuen saattaa olla tarpeen kysyä erikseen peruskoulutusta ja ammattikoulutusta. Haastattelussa voitaisiin käyttää esimerkiksi seuraavanlaisia kysymyksiä:

1. *Peruskoulutus*

"Millainen on peruskoulutuksenne?" (HAASTATELTAVALLE ANNETAAN KORTTI, JOLLA OVAT SEURAAVAT VAIHTOEHDOT ei osaa sanoa-VAIHTOEHTOA LUKUUNOTTAMATTA)

- 1 vähemmän kuin kansakoulu
- 2 kansakoulu
- 3 kansakoulu tai kansanopisto ja/tai kansankorkeakoulu
- 4 keskikoulu tai osa lukiota (tai lukio ilman ylioppilastutkintoa)
- 5 ylioppilastutkinto

2. *Ammattikoulutus*

"Entä millainen on ammattikoulutuksenne?" (KORTTI KUTEN EDELLÄ, MUTTA SEURAAVIN VAIHTOEHDON)

- 1 ei ammattikoulutusta
- 2 ammattikurssi, lyhyt ammattikoulutus, työn ohessa annettu koulutus
- 3 ammattikoulu, kauppakoulu tms. näihin verrattava
- 4 opistotasoinen ammattikoulutus (joka edellyttää yleensä keskikoulun suorittamista)
- 5 alempi akateeminen tutkinto
- 6 ylempi akateeminen tutkinto

Kysely- ja haastattelututkimuksissa on usein tarpeen kysyä myös monia muita täsmällisiä tosiasiatietoja, kuten esimerkiksi tietoja perheen koosta, lasten lukumäärästä, huoneiston koosta, talouteen saapuvien sanomalehtien nimistä, erilaisista omistussuhteista jne. Eräät tutkimustulokset antavat aiheen olettaa, että täsmällisiä tosiasiatietoja koskevissa tiedoissa ei haastattelun ja kyselyaineistojen välillä ole paljonkaan eroa.

Yleisradion suorittamassa tutkimuksessa (Tutkimusmuistio 9/70) verrattiin haastattelu- ja kyselyaineistojen tuotantamia jakaumia, jotka koskivat radion ja television omistamista, niiden sijaintia, laatua sekä tehoa. Tulokset eivät eri aineistonkeruumenetelmin saaduissa aineistoissa eronneet sanottavasti, vaikka postikyselyn palautusprosentti oli alhainen (45 %, N = 895 - haastatteluprosentti 71 %, N = 550). Jakaumissa oli muutamien prosenttien poikkeamia, mutta jakaumien muoto oli samanlainen, ja ne pitivät paikkansa myös vertailutietojen suhteen.

3.1.2. ARVIONVARAISIIIN TOSIASIOIHIN LIITTYVÄT KYSYMYKSET

Arvionvaraisia tosiasioita mittaavat esimerkiksi sellaiset kysymykset, joiden kohteena on tapahtuneen tai tapahtuvan käyttäytymisen määrä ja laatu. Määrän verbaalisina osoittimina voivat olla "kuinka paljon" ja "kuinka usein" -tyyppiset kysymykset, jotka saattavat liittyä erilaisiin kiinnostusta, tyytyväisyyttä ja käyttäytymisen useutta luotaaviin mittareihin. Vastaaajan tekemiin havaintoihin liittyviä laadullisia seikkoja pyydetään usein arvioimaan "millä tavoin" -tyyppisillä kysymyksillä.

Mitä kiinteämmin kysytty asia liittyy vastaajan omaan kokemukseen ja mitä vähemmän aikaa arvioinnin kohteeksi valittua käyttäytymisestä on kulunut, sitä helpompi arvionvaraisiin tosiasioihin on yleensä vastata. Tähän viittaa mm. Donaldin (1960, 107) saama tulos, jonka mukaan hänen tutkimuksessaan vastattiin sellaisiin kysymyksiin, joissa pyydettiin arvioimaan *vastaaajan omaa aktuaalia käyttäytymistä*. Vastaamattomuus oli yleisempää sellaisissa kysymyksissä, joissa arvioinnin kohteena oli oma *tuleva* käyttäytyminen, omat asenteet tai *muiden käyttäytyminen*.

Arvionvaraisiksi tosiasioiksi voitaisiin luokitella myös sellaiset vastaajakunnan rakennetta kuvaavat muuttujat kuin tulotaso ja puoluekanta. Yleensä nämä muuttujat ovat selviä täsmällisiä tosiasiatietoja, mutta niiden määrittäminen voi olla paljolti myös arvionvaraista esimerkiksi silloin, kun kysytään perheen kokonaistuloja tai kun vastaaja ei suoranai-

sesti kuulu mihinkään puolueeseen ja kannan arvioiminen tuottaa vaikeuksia. Seuraavassa on esitelty joitakin arvionvaraisiin tosiasioihin liittyviä kysymysesimerkkejä kommentteineen.

*Tulotaso*a kysyttäessä on ensin määriteltävä, *kenen* tuloista halutaan tietoja. On ratkaistava, onko tutkimuksen ongelmien kannalta tärkeitä saada tietoja vastaajan ja/tai hänen puolisonsa ja/tai hänen perheensä tuloista. Lisäksi on päätettävä, kysytäänkö kuukausi- vai vuosituloja vai esimerkiksi tuntipalkkaa. On määriteltävä, halutaanko tiedot kokonaistuloista ja/tai nettotuloista. Joissakin tutkimuksissa (esim. kulutuskäyttäytymistä koskevissa) tämäkään ei vielä riitä, vaan voidaan lisäksi kysyä velkojen suuruutta, keskimääräistä kuukausisäästöä jne. Tulojen kysyminen on siis melko pulmallista, ja kysymisen vaikeutta lisää vielä se, että monet vastaajat kokevat tämän asian araksi ja kieltäytyvät helposti siihen vastaamasta. Näin ollen useiden tulotasoa mittaavien kysymysten esittäminen voi aiheuttaa kielteistä suhtautumista koko tutkimukseen. Kysymys kannattanee esittää valintavaihtoehtoisena, jolloin vastaajan ei tarvitse tehdä selvitystä tuloistaan markalleen, vaan hän voi valita annetuista luokista kysytyjä tuloja parhaiten kuvaavan. Näin ollen saattaisi olla eduksi kysyä perheenjäsenten yhteenlaskettuja vuosituloja, jolloin luokat pakostakin muodostuvat melko väljiksi ja vähentävät siten ehkä vastaamishaluttomuutta.

Kysymysesimerkkejä:

"Mitkä ovat perheenjäsentenne yhteenlasketut vuositulot (veroja vähentämättä)?"

- 1 Alle 4000 mk vuodessa
- 2 4001 - 8000 mk vuodessa
- 3 8001 - 12000 mk vuodessa
- 4 12001 - 16000 mk vuodessa
- 5 16001 - 20000 mk vuodessa
- 6 20001 - 24000 mk vuodessa
- 7 24001 - 36000 mk vuodessa
- 8 Yli 36000 mk vuodessa

"Kuinka suuret ovat Teidän itsenne ja perheenne kuukausitulot, kun verot on otettu päältä pois?"

Omat tuloni mk	Perheenne tulot (omanne + muiden perheenjäsenten yhteenlasketut tulot) mk
1 ___ Ei lainkaan tuloja	1 ___ Ei lainkaan tuloja
2 ___ 500 mk tai vähemmän	2 ___ 500 mk tai vähemmän
3 ___ 501 - 800 mk	3 ___ 501 - 900 mk
4 ___ 801 - 1100 mk	4 ___ 901 - 1300 mk
5 ___ 1101 - 1400 mk	5 ___ 1301 - 1700 mk
6 ___ 1401 - 1700 mk	6 ___ 1701 - 2100 mk
7 ___ 1701 - 2000 mk	7 ___ 2101 - 2500 mk
8 ___ 2001 - 2300 mk	8 ___ 2501 - 2900 mk
9 ___ Yli 2300 mk	9 ___ Yli 2900 mk

Puoluekantaa on sosiaalitutkimuksessa käytetty sellaisten teoreettisten käsitteiden kuin poliittisen ideologian, poliittisen samaistumisen, puoluesamaistumisen, luokkasamaistumisen ja luokkatietoisuuden operationaalisenä vastineena (ks. esim. Suhonen 1972a). Puoluekannatusta on kyselyissä ja haastatteluisissa yleensä mitattu kysymällä, mitä puoluetta vastaaja on viimeksi äänestänyt. Koska on kuitenkin ilmennyt, että poliittiset ja ideologiset näkemykset saattavat muuttua, mitataan tutkimushetkellä vallitsevaa näkemystä usein kysymällä, mitä puoluetta sillä hetkellä äänestäisi, jos olisi vaalit. Suhosen tutkimuksen (1972b, 35, taul. 10 mukaan) syksyllä 1969 keskimäärin 59 % sellaisista postikyselyyn vastanneista, jotka olivat ilmoittaneet itselleen jonkin puoluekannan, piti tätä kantaa "varmana". Hyvin epävarmana puoluekantaansa piti keskimäärin 7 %. Ääripuolueissa (SKDL:ssa ja KOK:ssa) puoluekannan varmuus oli suurin (78 % ja 76 %) ja epävarmuus pienin (4 % ja 4 %).

Haluttaessa tarkempi kuva vastaajan poliittisesta maailmankatsomuksesta voidaan haastateltavaa pyytää asettamaan puolueet paremmuusjärjestykseen niin, että ensimmäiseksi tulee se puolue, jota hän pitää parhaana (ja joka samalla korreloi voimakkaasti hänen oman puoluekannatuksensa kanssa), seuraavaksi se, jota hän pitää toiseksi parhaana jne. Tietojen perusteella on

(24a) "Entä mitä puoluetta ette missään tapauksessa äänestäisi?"

TOISSIJAINEN PUOLUEKANTA

1	SDP	7	SKL
2	SKDL	8	KOK
3	TPSL	9	RKP
4	KES	0	Ei halua sanoa
5	SMP	X	Ei osaa sanoa
6	LKP	R	Ei äänestäisi muuta

EI MISSÄÄN TAPAUKSESSA

1	SDP	7	SKL
2	SKDL	8	KOK
3	TPSL	9	RKP
4	KES	0	Ei halua sanoa
5	SMP	X	Ei osaa sanoa
6	LKP		

Eräässä kyselyssä puoluekannatuksen kysyminen muotoiltiin näin:

"Eri puolueita kannattavat ihmiset ajattelevat asioista eri tavoin: siksi haluaisimme tietää mitä puoluetta Te äänestäisitte, jos lähiaikoina järjestettäisiin eduskuntavaalit."

- 1 Kansallinen kokoomus (KOK)
- 2 Ruotsalainen kansanpuolue (RKP)
- 3 Liberaalinen kansanpuolue (LKP)
- 4 Suomen maaseudun puolue (SMP)
- 5 Keskustapuolue (KES)
- 6 Suomen sosialidemokraattinen puolue (SDP)
- 7 Suomen kansan demokraattinen liitto (SKDL)
- 8 Työväen ja pienviljelijäin sosialistinen liitto (TPSL)
- 9 Suomen kristillinen liitto (SKL)
- 10 Suomen yksityisyrittäjäin puolue (SYP)
- 11 En äänestäisi
- 12 En osaa sanoa

Useissa sosiaalitutkimuksissa on selittäväenä muuttujana käytetty sosiaalista kerrostuneisuutta, yhteiskunnallista asemaa tai luokkarakennetta. Puuttumatta tarkemmin näiden käsitteiden terminologisiin tai sisällöllisiin ulottuvuuksiin, joita ovat tarkemmin käsitelleet esimerkiksi Arosalo 1966, Rauhalta 1966, Blom 1967, 1969 ja 1971a, 1971b, on yleisesti ottaen näiden käsitteiden operationaalisina mittoina käytetty sekä vastaajan omaan luokka-asemaan liittyviä itsearviointeja (subjektiivinen luokka-asema) että ammatin-, tulotason- ja koulutuksenmukaisia tyyppityksiä (objektiivinen luokka-asema).

Samaistumista yhteiskuntaluokkiin on mitattu mm. seuraavilla tavoilla:

"Väitetään, että Suomessa on kolme yhteiskuntaluokkaa. Mihin näistä katsoisitte lähinnä kuuluvanne?"

- 1 työväestöön
- 2 keskiluokkaan
- 3 ylimpään kerrokseen
- 4 tällaista jakoa ei voi tehdä
- 5 en osaa vastata

"Entä jos ajatellaan yhteiskuntaa kahteen luokkaan jakautuneeksi, kumpaan luokkaan katsoisitte kuuluvanne?"

(jatkokysymys)

- 1 työläisiin
- 2 porvareihin
- 3 tällaista jakoa ei voi tehdä
- 4 en osaa sanoa

"Yleensä ajatellaan, että yhteiskunta jakautuu monenlaisiin luokkiin. Jos kuvitellaan tämän piirroksen esittävän näitä luokkia siten, että aivan vasemmalla on alin yhteiskuntaluokka ja aivan oikealla on ylin luokka sekä keskellä keskiluokka, niin mihin kohtaan katsoisitte kuuluvanne?"

alin yhteiskuntaluokka		keskiluokka		ylin yhteiskuntaluokka	

Arvionvaraista käyttäytymistä mitattaessa voidaan kysymys kohdistaa tämän käyttäytymisen useuteen ja yleisyyteen. Ennen tämäntyyppisten kysymysten esittämistä on syytä varmistua siitä, tapahtuuko tällaista toimintaa ylipäänsä lainkaan. Tällainen suodatinkysymys vähentää "prestigeharhan" vaaraa, jolloin vastaaja pyrkii antamaan sosiaalisesti hyväksyttävän ja arvostuksen lisäämiseen tähtäävän vastauksen.

Seuraavat kysymystyypit ovat tutkimuksessa varsin yleisiä:

- (1) "Kuinka monta kirjaa luitte viime viikolla (viimeksi kuluneena kuukautena jne.)?"
- (2) "Milloin viimeksi olette lukenut jonkin kirjan...?"
- (3) "Kuinka monta kirjaa keskimäärin luette vuodessa (kuukaudessa jne.)...?"
- (4) "Kuinka paljon yleensä luette kirjoja...?" (Erittäin paljon, melko paljon jne.)

Koska kysymys 1 on varsin konkreettinen ja liittyy vastaajan lähiajan kokemuksiin, voidaan olettaa että henkilö muistaa lukemiensa kirjojen määrän helpommin kuin silloin, kun asiaa kysytään kysymysten 2 ja 3 muodossa. Kuitenkin heikkoutena on se, että ykköskysymyksen perusteella ei voida tehdä erityisen varmoja päätelmiä lukemiskäyttäytymisen yleisyydestä, sillä vastaaja on saattanut poikkeuksellisesti lukea kuluneella viikolla (tai kuukautena) pari kirjaa, mutta ennen sitä hän on lukenut kirjallisuutta monta kuukautta sitten. Kysymystyypit 3 ja 4 mittaavat lukemiskäyttäytymisen yleisyyttä. Kysymys 3 ei ole enää niin herkkä aikavaihteluille kuin ykköskysymys, mutta keskimääräisen arvion antaminen saattaa tuottaa vaikeuksia. Neloskysymyksen avulla ei saada kirjallisuuden harrastamisesta mitään numeerisia lukemismääriä, mutta sen perusteella voidaan kyllä erotella enemmän ja vähemmän kirjallisuutta lukevia ryhmiä.

Usein tämäntapaiset kysymykset vaativat vielä tarkempia, tutkimuksen ongelmien mukaisia täsmennyksiä, esimerkiksi koskeeko kysymys yksinomaan kaunokirjallisuutta vai otetaanko myös ammatti- ja kurssikirjallisuuden lukeminen huomioon. Niin ikään tutkimuksen ongelmisto ratkaisee myös sen, kuinka monta tiettyyn käsitteeseen liittyvää operationaalista mitta-

ria pitäisi ottaa mukaan. Pitäisikö tässä tapauksessa siis kysyä kaikki edellä esitetyt kysymykset vai riittäisikö niistä esimerkiksi vain neloskysymys. Mikäli lukemisharrastus on tutkimuksessamme aiemman olemassa olevan tiedon perusteella arvioituna keskeinen muuttuja, on sitä ehkä syytä mitata tarkemmin kuin sellaisessa tapauksessa, että muuttujaa ei voida pitää kovin keskeisenä. Päätöksenteko on kuitenkin melko pulmalista, sillä aiempaa alueeseen liittyvää tietoa saattaa olla jo niin paljon, että useiden samaa asiaa mittaavien kysymysten esittäminen on tilan ja ajan tuhlausta. Toisaalta usein sattuu myös niin, että ennakkoon arvioiden toissijaiselta vaikuttava muuttuja voi tutkimuksen analyysivaiheessa osoittautuakin varsin tärkeäksi, mutta sen käyttöä rajaa ehkä puutteellinen mitaustaso ja kyseenalainen reliabiliteetti.

Seuraava esimerkki on tutkimustilanteesta, jossa jouduttiin pohtimaan pitäisikö eräässä kuluttajatutkimuksessa (Jyrinki 1969) olla yksi vai kaksi kysymyspatteria tuotteen ostamiseen vaikuttavista tekijöistä. Tutkimus koski sellaisia harkinnanvaraisesti valittuja henkilöitä, jotka olivat suorittaneet vähintään viiden markan hintaisen ostoksen tietyssä päivänä. Oli luonnollista, että haluttiin saada selville, kuinka paljon henkilö arvioi eräiden annettujen seikkojen, joita oli kaikkiaan 13, vaikuttaneen tuon tuotteen ostamiseen. Mutta voitaisiinko yhden tuotteen ostamiseen vaikuttaneiden seikkojen nojalla tehdä päätelmiä siitä, kuinka paljon samanlaiset seikat yleensä vaikuttavat ostopäätöksiin. Pulma ratkaistiin siten, että lomakkeeseen sijoitettiin kaksi kysymystä, mutta ei lähemmäksi, jottei ensimmäiseen vastaaminen olisi vaikuttanut toiseen vastaamiseen. Tosin tätä mahdollisuutta ei voitu kontrolloida, koska tutkimuksessa käytettiin osittain postikyselyä.

Kysymykset esitettiin seuraavasti:

"Kuinka paljon seuraavat seikat vaikuttivat juuri tämän tuotteen ostamiseen?"

	erittäin vähän			erittäin paljon	
	2	1	0	1	2
Tuotteen laatu	☐	☐	☐	☐	☐
Tuotteen hinta	☐	☐	☐	☐	☐
Valmistusmaa	☐	☐	☐	☐	☐
Mieltymys tuotteeseen	☐	☐	☐	☐	☐
Tuotteen ulkonäkö	☐	☐	☐	☐	☐

"Kuinka paljon seuraavat seikat vaikuttavat yleensä siihen, minkä tuotteen ostatte?"

(Samat osiot.)

Näiden viiden muuttujan korrelaatiokertoimet olivat:

	"Tämä tuote"					"Yleensä"				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
1. Tuotteen laatu	.25	.07	.13	.16	.16	.25	.07	.13	.16	.16
2. Tuotteen hinta	.07	.43	-.00	.05	.03	.07	.43	-.00	.05	.03
3. Valmistusmaa	.09	.04	.46	.09	.12	.09	.04	.46	.09	.12
4. Mieltymys tuotteeseen	.16	.03	.05	.34	.25	.16	.03	.05	.34	.25
5. Tuotteen ulkonäkö	.10	.06	.05	.17	.29	.10	.06	.05	.17	.29

Korrelaatiotaulusta ilmenee, että tietyn tuotteen ostamiseen vaikuttaneiden seikkojen ja yleensä ostopäätöksiin vaikuttavien samojen tekijöiden välillä on merkitsevä riippuvuus (N = 609). Tästä voisi yleistää, että erityistilanteeseen liittyneet arviot olivat myös likimääräisiä yleistilannearvioita.

Tässä tutkimuksessa tietyn tuotteen ostamiseen vaikuttaneiden seikkojen arvioiminen oli yllättävää kyllä ollut pulmallisempaa kuin samojen seikkojen yleisarviointi. Tämänsuuntaiseen päätelmään antaa viitteitä vastaamattomuusprosentti, joka ensimmäisessä tapauksessa oli osioista keskimäärin 27 % ja toisessa (yleis)kysymyksessä keskimäärin 18 %.

Arvionvaraisten tosiasiatietojen luotettavuutta voidaan kontrolloida kysymällä käyttäytymisen useutta sekä sitä, milloin tällaista käyttäytymistä on viimeksi tapahtunut. Mutta

kuten Eskola (1967, 170) huomauttaa, satunnaisesti ja laajasti vaihtelevasta käyttäytymisestä on työläs saada selkeää tietoa kummallakaan kysymystyypillä.

Vuonna 1972 tehdyssä elokuvissa käymistä ja elokuvamielipiteitä kartoittavassa tutkimuksessa (Artell ym. 1973, 27 - 29) kysyttiin vastaajilta valintavaihtoehtoista kysymystä käyttäen, kuinka usein he nykyisin käyvät elokuvissa sekä avoimessa muodossa, milloin he olivat viimeksi käyneet elokuvissa. Muuttujien ristiintaulukointi osoitti, että yhtäpitävyys näihin kysymyksiin oli selvä ja "virhetapausten" määrä pieni. Tulos on metodisesti samansuuntainen Valkosen (1965, 143 - 146) samantapaisista kysymyksistä saamien tulosten kanssa.

3.1.3. KÄYTTÄYTYMISEN SYIDEN KYSYMISESTÄ

Kun tutkija haluaa tietoa myös niistä syistä, jotka vaikuttavat henkilöiden käyttäytymiseen, paljastuvat strukturoidun kysely- ja haastattelumenetelmän rajalliset mahdollisuudet nopeasti. Ensinnäkin syyt käyttäytymiseen tietyssä tilanteessa saattavat olla niin "syvällä", ettei vastaaja pysty niitä tiedostamaan lainkaan tai tekee sen vain osittain. Ilmaistessaan joitakin syitä käyttäytymiseensä ovat nämä vaikuttimet vastaajan tajunnallisia kokemuksia syiksi, mutta käyttäytymistilanteessa *todella* vaikuttaneita syitä vastaaja ei ehkä yksinkertaisesti pysty erittelemään. Tämä arviointivaikeus on metodikirjallisuudessa (esim. Eskola 1967, 170 ja Selltiz ym. 1959, 252 - 253) jaettu todellisiin vaikuttaviin syihin (causa) ja koetettuihin tiedollisiin perusteisiin (ratio).

Toiseksi vastaajien valmiudet ilmaista käyttäytymisen syitä vaihtelevat. Tyypillistä haastattelutilanteessa on, että vastaaja ilmoittaa, "ettei hän löydä oikeita sanoja" kuvaamaan, miksi hän tietyssä tilanteessa menetteli jollakin tavalla. Kysytty käyttäytymistilanne saattaa olla vastaajalle niin merkityksetön, ettei hän ole kiinnittänyt huomiota siinä vaikuttaviin seikkoihin. Kysytty kohde saattaa olla ajallisesti niin etäinen, ettei käyttäytymisen syitä yksinkertaisesti voida

edes muistaa. Usein näkee esitettävän myös tulevaan käyttäytymiseen ja sen syihin liittyviä kysymyksiä, jolloin vastaajalle tuottaa vaikeuksia kuvitella tiettyä tilannetta, ellei hänellä ole sentyyppisistä tilanteista jo ennestään kokemuksia.

Bachelder (1967, 51) on tyypittänyt seuraavat kahdeksan vastaajakategoriaa, joissa tulevat esiin syiden kysymisen keskeiset vaikeudet:

1. On ihmisiä, jotka tietävät syyt käyttäytymiseensä ja haluavat kertoa ne sinulle.
2. On ihmisiä, jotka tietävät syyt käyttäytymiseensä, mutta antavat sinulle väärät vastaukset
3. On ihmisiä, jotka tietävät syyt käyttäytymiseensä, mutta kieltäytyvät ilmaisemasta niitä.
4. On ihmisiä, jotka tietävät syyt käyttäytymiseensä ja haluavat kertoa ne sinulle, mutta eivät tiedä kuinka ilmaista itseään.
5. On ihmisiä, jotka eivät tiedä syitä käyttäytymiseensä, mutta luulevat tietävänsä ja kertovat ne.
6. On ihmisiä, jotka eivät tiedä syitä, mutta teeskentelevät tietävänsä ja valehtelevat sinulle.
7. On ihmisiä, jotka eivät tiedä miksi he käyttäytyvät jollakin tavoin ja kieltäytyvät sanomasta mitään.
8. On ihmisiä, jotka eivät tiedä miksi he käyttäytyvät jollakin tavoin eivätkä osaa ilmaista tietämättömyyttään.

Usein käyttäytymisen syitä pyritään mittaamaan "miksi"-tyyppisillä avoimilla kysymyksillä. Etunä on tällöin, että selville saadaan yleensä suuri määrä erilaisia syymainintoja, joista osaa on yleensä ennakkoon vaikea kuvitella ja joista esimerkiksi vapaamuotoisen jatkohaastattelun avulla saatetaan saada hedelmällistä lisätietoa. Avointen syymainintojen luokittamisessa jälkikäteen on yleensä vaikeuksia, koska tällainen syitä mittaava kysymys voidaan helposti ymmärtää monella tavalla, vaikka kysymys olisi yritetty laatia mahdollisimman yksiselitteiseen sanamuotoon.

Avointen kysymysten lisäksi käyttäytymisen syitä voidaan tiedustella valintavaihtoehtoisia kysymyksiä käyttäen. Tällöin

käyttäytymiseen mahdollisesti vaikuttavia syitä tarjotaan vastaajalle. Tärkeänä edellytyksenä tämäntyyppisen mittaamisen onnistumiselle on, että vastausvalinnat on valittu tutkitavan ongelman kannalta mielekkäästi. Etukäteen pitäisi olla jo tietoa mahdollisista relevanteista kysymyksen kohteena olevan käyttäytymisen syistä. Erilaisia syitä mittaavista osioista voidaan kysyä esimerkiksi miten hyvin tai huonosti ne *kuvaavat* tai ovat *tyypillisiä* ko. käyttäytymisen syitä tai miten usein tai harvoin ne ovat vastaajan subjektiivisen arvion mukaan syinä tiettyyn käyttäytymiseen.

Esimerkkinä tämäntyyppisestä mittarista on elokuviissa käymisen syitä kartoittava kysymys (Artell ym. 1973, 80):

"Ihmiset käyvät elokuvissa monista eri syistä, jotkut saadakseen jännitystä ja vaihtelua, jotkut oppiakseen paremmin ymmärtämään ihmisiä ja heidän elämänsä ja jotkut taidenautintoa tai esteettisiä elämyksiä saadakseen. Seuraavassa on lueteltu joukko tällaisia syitä. Arvioikaapa nyt, miten hyvin mikin niistä kuvaa Teidän elokuvissa käymistänne. Huom! Muistakaa arvioida jokainen syy.

	kuvaa erittäin hyvin	kuvaa melko hyvin	kuvaa jossain määrin	kuvaa melko huonosti	ei kuvaa ollenkaan
saadakseni tietoa yhteiskunnan ongelmista	☐	☐	☐	☐	☐
saadakseni jännitystä ja vaihtelua elämääni	☐	☐	☐	☐	☐
saadakseni tietoa historiasta, luonnosta ja tekniikasta	☐	☐	☐	☐	☐
vapautukseni arkipäivän harmeista	☐	☐	☐	☐	☐
tydyttääkseni kauneudenkaipuutani ja nauttiakseni taiteesta	☐	☐	☐	☐	☐
oppiakseni ymmärtämään itseäni ja maailmaani	☐	☐	☐	☐	☐
avartaakseni näkemyksiläni eri yhteiskuntamuodoista	☐	☐	☐	☐	☐

Samantyyppistä mittausta on käytetty selvitettäessä viestintävälineiden käyttöön liittyviä syitä (ks. esim. Pietilä 1974, 18). Jos halutaan vielä syvempää tietoa käyttäytymisen syistä on tietojen hankinnan vapaamuotoisuutta lisättävä, ja tämähän on mahdollista vain henkilökohtaisessa haastattelussa. Haastattelun onnistuminen vaatii taitoa keskustella luontevasti ja samalla kehitellä käyttäytymisen syitä luotaavia kysymyksiä. Edellytyksenä tällaisen suunnatun haastattelun onnistumiselle on, että kysyjän ja vastaajan välillä vallitsee luottamuksellinen suhde ja että haastateltavalla ylipäänsä on motivaatiota kertoa käyttäytymispiirteistään.

Varsinkin markkinointitutkimuksissa on käytetty ns. projektivisia testejä (vrt. s. 94), joilla on pyritty saamaan selville käyttäytymisen tiedostamattomia syitä.

Esimerkkinä tästä on Koskisen (1971, kyselylomake) käyttämät väittämät, joiden avulla hän selvitteli makkaran käyttöön (tai käyttämättömyyteen) liittyviä syitä:

"Mitkä seuraavista väitteistä ovat mielestänne aivan totta, mitkä osaksi totta ja mitkä eivät lainkaan totta?"

	AIVAN TOTTA	OSAKSI TOTTA	EI LAINKAAN TOTTA
"Joka kerran on käynyt makkaratehtaassa, ei sen jälkeen usein osta makkaraa."	☐	☐	☐
"Muiden perheenäitien mielipiteistä on paljon apua omista ostoksistani."	☐	☐	☐
"Sydän- ja verisuonistotaudit johtuvat liian rasvaisesta ruoasta, kuten makkarat ja sianliha."	☐	☐	☐
"Ruokatarvikkeiden ostaminen on kohdallani hyvin helppoa, koska tiedän perheeni mieltymykset ja tavaroiden hinnat."	☐	☐	☐
"Nykyään ei enää löydä vanhan hyvän ajan kunnon makkaraa."	☐	☐	☐
"Vain harvoilla on aikaa ja varoja valmistaa aina nykyaikaista ruokaa."	☐	☐	☐
"Makkaratehtaiden puhtaudessa on paljon toivomisen varaa."	☐	☐	☐

Klassinen esimerkki projektiivisesta menettelystä on amerikkalainen tiivistekahvin käyttöä koskeva tutkimus, jossa havaittiin, että tiivistekahvin käyttämättömyys ei niinkään johdunut tuotteen laadusta kuin siitä mielikuvasta, jonka mukaan tiivistekahvia käyttävää perheenemäntää pidettiin laiskana ja huonohkona perheenäitinä.

3.1.4. ASEENTEIDEN JA MIELIPITEIDEN KYSYMISESTÄ

Lampinen on koonnut kirjallisuudessa eri aikoina esitettyjen asennemääritelmien perusteella yleismääritelmän, jonka mukaan asenteella on ainakin seuraavat ominaisuudet (1969, 7 - 9):

1. Asenne on sisäinen reaktio, jota ei voi välittömästi havaita.
2. Asenne on erikoinen käsitys tai emotionaalinen suhtautumistapa, tavallisesti positiivinen tai negatiivinen, ts. asenne on arvostava ja sillä on tietty suunta.
3. Positiivinen tai negatiivinen taipumus aiheuttaa valmiutta yksilölle tai ryhmälle tyypillisten toimintojen suorittamiseen, joten tavallisesti voidaan havaita asenteen kohteeseen myös ulkoinen reaktio.
4. Asenne on hankittu tai opittu eikä synnynnäinen ominaisuus.

Asenne on määritelty varsin laaja-alaiseksi käsitteeksi, mutta tutkimuksissa on yleensä tyydytty selvittämään vain joi-takin rajattuja asenteen osia eikä sen kaikkia mahdollisia aspekteja (ks. tarkemmin asenteen komponenteista esim. Scott 1968, 205 - 208; Lampinen 1969, 9 - 13; Himmelstrand 1960). Useimmin on tutkittu verbaalisti ilmaistujen asenteiden suuntaa ja voimakkuutta.

Yleistä reagointivalmiutta tarkoittava asenteen käsite on syytä erottaa *mielipiteen* (opinion) käsitteestä. Mielipiteet

ovat asenteiden ja arvojen pinnallisia ilmaisuja.

Mielipiteitä mitattaessa korostetaan sitä (ks. esim. Himmelstrand 1961, 305), että kysymyksiin annetut vastaukset mahdollisimman totuudenmukaisesti kuvaavat sitä, mitä vastaajat todella kyseisestä asiasta ajattelevat. Siksi on tärkeää, että neutraali vastausvaihtoehto (eräänlainen nollapiste) on oikealla kohdallaan, koska vastausjakauman pitäisi mahdollisimman luotettavasti kuvata perusjoukossa ilmenevää vastaavaa mielipidejakaumaa. Esimerkki vinosti muotoillusta mielipidekysymyksen vastaamisulottuvuudesta on esitetty sivulla 86.

Asennemittauksessa on tavoitteena saada tietoa asennoitumisen suunnasta jonkin objektin suhteen. Tällöin riittää järjestysasteikon tasoinen mittaus, joka antaa suhteellisen kuvan siitä, miten vastaajat asennoituvat. Asennekysymykset saavat olla johdattelleviakin, koska tärkeää on tietää vastaajien järjestys mitattavalla asenneulottuvuudella.

Sanallisia asenteita voidaan tiedustella joko avoimin tai valintavaihtoehtoisin kysymyksin (vrt. s. 95). Tyypillinen avoin kysymys on esimerkiksi seuraavanlainen: "Miten presidentti on mielestänne hoitanut tehtävänsä viime aikoina?" Yksinkertaisin valintavaihtoehtoisista kysymystyypeistä on ns. *stimulus-menetelmä*. Vastaajille esitetään joukko kysymyksiä tai väittämiä, jotka hänen on joko hyväksyttävä tai hylättävä, esimerkiksi: "Onko sota mielestänne välttämätöntä?" Tämän lisäksi halutaan usein tietää, kuinka intensiivisesti vastaaja hyväksyy tai hylkää väitteen. Tällöin voidaan käyttää esimerkiksi seuraavantyyppisiä väittämiä:

Seuraavana on joukko lauseita, joista ihmiset ovat eri mieltä; toiset yhtyvät niihin ja toiset taas eivät niitä hyväksy. Ympäröikää se vaihtoehto, joka parhaiten vastaa omaa kantaanne.

Ruumiillinen kuritus kuuluu hyvään kasvatukseen.

1. Täysin samaa mieltä.
2. Jokseenkin samaa mieltä.
3. Ei osaa sanoa.
4. Jokseenkin eri mieltä.
5. Täysin eri mieltä.

Esitämme Teille joukon väitteitä ja mielipiteitä, jotka liittyvät musiikkiin. Vastatkaa merkitsemällä rasti ruutuun, mitä mieltä olette näistä väittämistä. Niihin ei ole mitään "oikeita" tai "väärää" vastauksia, vaan kyseessä on Teidän henkilökohtaiset vastauksenne.

Olen täysin samaa mieltä	Olen osapuilleen samaa mieltä	Vaikea sanoa	Olen hieman eri mieltä	Olen täysin eri mieltä

Hyvä iskelmä on parempi kuin huono sinfonia

☐	☐	☐	☐	☐

(Toiviainen 1970)

Mitä mieltä olette seuraavista väitteistä? Merkitkää rasti asteikolle haluamaanne kohtaan.

1. Täysin samaa mieltä.
2. Jokseenkin samaa mieltä.
3. Ei osaa sanoa.
4. Jokseenkin eri mieltä.
5. Täysin eri mieltä.

Ihmisten pitäisi ensin nähdä paikat kotimaassa ennenkuin matkustavat ulkomaille.

1	2	3	4	5
☐	☐	☐	☐	☐

Kannattaa ostaa kotimaisia tuotteita, vaikka ne olisivat hiukan kalliimpia kuin vastaavat ulkomaiset.

☐	☐	☐	☐	☐

(Jyrinki 1969)

Yleensä esitetään useita samaa asiaa koskevia kysymyksiä tai väittämiä, jolloin vastausten välisten korrelaatioiden avulla saadaan selville, kuinka johdonmukaisesti vastaajat ovat reagoineet ko. asiaan. Lisäksi on syytä korostaa vastajille, että kyseessä ovat asiat, joista ihmiset luonnollisesti ovat eri mieltä tai että ei ole olemassa oikeita tai vää-

riä, enemmän tai vähemmän hyväksyttäviä vastauksia. Täten voidaan ainakin jonkin verran vähentää sitä, että ihmiset pyrkivät valitsemaan sen vastausvaihtoehdon, jonka arvelevat olevan sosiaalisesti hyväksyttävämpi (ks. esim. Phillips 1971) kuin muut.

Vastaaajille voidaan esittää myös rinnakkain kaksi väittämää, joista hänen on valittava mielestään parempi, esimerkiksi: "Kumpaa teette mieluummin, luette hyvää kirjaa tai vietätte iltaa ystävien kanssa?" Tällöin on kysymyksessä ns. *parivertailu*. Jos keskenään verrattavia osioita on useita, nousee parivertailujen lukumäärä nopeasti (esim. kolme osiota, kolme parivertailua, kuusi osiota, 15 parivertailua). Haittana on myös se, että valinnat ovat usein varsin epärealistisia ja siten ärsyttävät vastaajia. Menetelmän etuna voidaan pitää sitä, että sen avulla saadaan esiin melko heikkojakin asenteita ja pieniä eroja osioiden välillä. Parivertailujen avulla voidaan tehdä myös päätelmiä osioiden keskinäisestä järjestyksestä; esimerkiksi jos vastaaja valitsee osion a ennen b:tä ja osion b ennen c:tä, niin valitseeko hän myös a:n ennen c:tä jne. Toinen; useissa tapauksissa kätevämpi tapa osioiden välisen järjestyksen selvittämiseksi on kuitenkin se, että vastaajia suoraan pyydetään asettamaan väittämät tiettyyn järjestykseen, esimerkiksi:

Ihmiset ovat eri mieltä siitä, mitä iloa tai hyötyä musiikista voisi olla. Seuraavassa luettelossa on muutamia sellainen näkökohta, jotka Teidän tulisi asettaa oman mielenne mukaiseen tärkeysjärjestykseen. Merkitkää numero 1 sen näkökohdan eteen, jota pidätte tärkeimpänä, seuraavan eteen 2 jne., kunnes merkitsette viimeiseksi jättämänne näkökohdan eteen numeron 4.

- ___ Musiikki rentouttaa ja virkistää.
- ___ Musiikki antaa kauneuselämyksiä.
- ___ Musiikki yhdistää ihmisiä.
- ___ Musiikki edistää oikeata vapaa-ajankäyttöä.

(Toiviainen 1970)

Varsin monissa tutkimuksissa on asenteiden mittaamista suoritettu ns. semanttisen differentiaalisen menetelmällä, jossa vastaajia pyydetään arvioimaan kysyttyä asiaa vastakkaisten adjektiiviparien avulla. Adjektiiviuolottuvuudet ovat seitsemäportaisia. (Menetelmästä ja sen kritiikistä ks. esim. Eskola 1967, 252 ja Nordenstreng 1969, 30.)

Tutkimuksessa käytettyjen asenneväittämien ja -kysymysten luonteesta riippuu, minkälaisia yhdistettyjä mittareita (asteikkoja) aineistosta voidaan myöhemmin muodostaa. Tätä asiaa on käsitelty yleensä kaikissa asenneasteikkoja käsittelevissä teoksissa; esimerkkinä voidaan mainita Edwards (1957) ja Lampinen (1969).

Koska hyvien asenneväittämien muodostaminen on varsin työlästä, kannattaa aina ensin tutustua kirjallisuudessa oleviin jo kokeiltuihin mittareihin, jotka ainakin osittain saattavat sopia tutkimuksen tarkoituksiin. Eskola on luetellut (1967: 175) esimerkkejä tällaisista jo monissa tutkimuksissa käytetyistä kysymysryhmistä. Yleensä kuitenkin ainakin osa kysymyksistä joudutaan kehittämään asianomaista tutkimusta varten.

Yksityisten asenneväittämien ja -kysymysten on luonnollisesti täytettävä samat vaatimukset, mitkä yleensä asetetaan sosiaalitutkimuksen kysymykselle. Erityisesti asenneväittämien muotoilua varten voidaan kirjallisuuden perusteella laatia seuraava ohjeluetelo:

1. Väittämien tulee olla mielekkäitä ja kiinnostavia.
2. Koska asenteet ovat emotionaalisia, on myös väittämissä vältettävä asiallista, rationaalista otetta ja käytettävä puhtaasti arviointeihin perustuvia väittämiä, joihin ei ole olemassa oikeaa tai väärää vastausta. (Henkilön tiedot kuitenkin vaikuttavat hänen asenteisiinsa; tätä yhteyttä on tutkinut mm. Smith 1967.)
3. On vältettävä sanontoja, jotka viittaavat menneisyyteen.
4. Ei pidä käyttää sanamuotoja, jotka voidaan tulkita useammalla kuin yhdellä tavalla.
5. On vältettävä väittämiä, jotka eivät ole relevantteja mitattavaan asiaan nähden.
6. Väittämien on eroteltava vastaajia mahdollisimman hyvin; ei siis pidä käyttää väittämiä, jotka oletettavasti suurin osa vastaajista joko hyväksyy tai hylkää.

7. Väittäjä on muotoiltava yksinkertaisella, selvällä kielellä.

8. Väittäjän on oltava mahdollisimman lyhyt; ainoastaan poikkeustapauksissa se voi ylittää 20 sanaa.

9. Väittäjä ei saa sisältää kuin yhden ajatuskokonaisuuden.

10. Väittäjät, jotka sisältävät sellaisia sanoja kuin kaikki, aina, ei kukaan, ei koskaan jne., voidaan tulkita eri tavoilla ja niitä on siis vältettävä.

11. Sivulauseita ei pidä käyttää kuin aivan välttämättömissä tapauksissa.

12. Ei pidä käyttää vaikeasti ymmärrettäviä sanoja.

13. On vältettävä kaksinkertaisia kieltoja.

Asennetutkimuksia on tehty pääasiassa haastattelumenetelmän avulla. On kuitenkin todettu, että nimenomaan asennekysymysten kohdalla on haastattelijan vaikutus vastauksiin suurimmillaan. Sen vuoksi varsinkin arkaluontoisia asioita kysyttäessä on haastateltavien annettu itse täyttää lomakkeet.

3.1.5. TIEDONHANKINTA SOSIAALISISTA SUHTEISTA

Tutkittaessa kysely- ja haastattelumenetelmin esimerkiksi asumisviihtyvyyttä, rikollisuutta, kommunikaatiokäyttäytymistä, kulutustottumuksia ja milteipä mitä tahansa sosiaalista ilmiötä on usein tarpeellista ottaa tutkimukseen mukaan myös sellaisia selittäviä muuttujia, jotka liittyvät henkilöiden sosiaalisiin suhteisiin. Tämänäyttöiset kysymykset liittyvät usein sellaisiin konkreettisiin asioihin kuin vastaajien arvioihin heidän naapuri-, ystävä-, työtoveri- tai tuttavakontaktiansa määrästä (esim. kuinka usein tapaa näitä ihmisiä) tai laadusta (esim. millaisista asioista tapaa keskustella näiden ihmisten kanssa).

Sosiaalisten suhteiden tarkempaa mittaamista varten on kehitetty oma erikoismuoto - sosiometriset menetelmät. Sosiometriassa hankitaan kvantitatiivista tietoa yksilöitten ja ryhmien vuorovaikutussuhteista, rakenteista ja dynamiikasta. Yleensä näitä suhteita arvioidaan ryhmän jäseniin kohdistettuina mieltymyksinä tai torjuntoina, ja näitä valintoja kuvataan sitten graafisin sosiogrammin, algebrallisin sosiometriin ja tilastomatematiikan kertoimin.

Sosiometrian uranuurtajana pidetään J.L. Morenoa, joka on teoksessaan *Who shall survive* (1934) antanut tutkimussuunnalle tieteellisen ja herätteellisen alkusysäyksen.¹

Varsinainen tietojen hankinta sosiometriassa tapahtuu joko kysymiseen tai havainnointiin perustuen ja näitä menetelmiä käytetään vaihtoehtoisesti tai rinnan.

Esimerkiksi erilaisten aineistonkeruutapojen yhdistämisestä otettakoon neuvostoliittolainen tutkimus (Vacheishvili ja Menabdishvili 1971), jossa selviteltiin tilasto- ja kortistodokumenttien, osallistuvan havainnoinnin sekä sosiaalisia suhteita luotaavien kysymysten avulla eri kansallisuuksiin kuuluvien tehdastyöläisten etnisiä ryhmisiteitä.

Kyselyosassa vastaajia pyydettiin nimeämään parhaita ystäviään työpaikalta ja tämän jälkeen heitä pyydettiin arvioimaan, millaisia sosiaalisia kontakteja heillä oli kunkin nimetyn ystävän kanssa.

Kysymykset oli muotoiltu seuraavasti:

1. "Nimetkää viisi parasta ystävääne työpaikallanne. (Asettakaa heidät järjestykseen siten, että ensin on paras ystävänne, sitten seuraavaksi paras jne.)"
 - 1.
 - 2.
 - 3.
 - 4.
 - 5.

2. "Vierailletteko heidän kotonaan?"
 1. (En lainkaan, kerran, muutamia kertoja, usein)
 2. (- " -)
 3. (- " -)
 4. (- " -)
 5. (- " -)

¹ Sosiometrisistä menetelmistä ks. tark. esim. Moreno 1954, Bjerstedt 1963, Rishøj 1971, 129 - 157, Lindzey and Byrne 1968, 452 - 525, Riley 1963, 173 - 184, Borgatta 1968, 53 - 56, Eskola 1967, 178 - 184, Sociometry-lehti.

3. "Vierailevatko he Teidän kotonanne?"
 1. (Ei lainkaan, kerran, muutamia kertoja, usein)
 2. (- " -)
 3. (- " -)
 4. (- " -)
 5. (- " -)
4. "Vietättekö aikaa heidän kanssaan perheen ulkopuolella?"
 1. (Elokuviissa, teatterissa, urheilukilpailuissa, sirkuksessa, eläintarhassa, metsästäen, kalastaen, retkeillen kaupungin ulkopuolella, puistoissa, tanssiravintoloissa tai muissa ruokapaikoissa)
 2. (- " -)
 3. (- " -)
 4. (- " -)
 5. (- " -)
5. "Millaisia yhteisiä harrastuksia Teillä on?"
 1. (Työ, elokuvat, teatteri, kirjat, urheilu, metsästys, kalastus, matkustaminen, syödä yhdessä päiväl- listä)
 2. (- " -)
 3. (- " -)
 4. (- " -)
 5. (- " -)

Saatuja vastauksia kuvattiin sitten normaaliin tapaan keskiarvoin ja prosenttitaulukoin, joissa esitettiin, kuinka vähän tai paljon vastaajien ystävyyskontaktit noudattelivat kansallisuusrajoja.¹

Eskola (1967, 179 - 181) on melko seikkaperäisesti käsitellyt niitä päätöksiä, joita joudutaan tekemään sosiometrisia kysymyksiä laadittaessa, joten tässä yhteydessä ei ole tar- koituksenmukaista käsitellä näitä asioita tarkemmin, koska esitys muodostuisi pääosin sosiometristen menetelmien kehiti- telyssä ilmenneiden ongelmien kertaukseksi.

¹ Tutkimuksen lähtökohdista, tulosten tulkinnasta sekä sovel- lutusajatuksista ks. tarkemmin Vacheishvili ja Menabdishvili 1971.

3.2. KYSYMYKSEN SANAMUOTO

Kun päätös kysymyksen sisällöstä on tehty, on seuraavana vaiheena ratkaista, missä muodossa sitä kysytään. Kysymyksen sanamuotoon on nimenomaan kyselylomakkeiden suunnittelussa kiinnitettävä huomiota, sillä tutkijallahan ei ole mahdollisuutta auttaa vastaajaa tulkitsemaan mahdollisia epäselviä sanontoja kuten haastattelussa. Metodikirjallisuudessa (esim. Kornhauser and Sheastely 1959, 561 - 567, Backstrom and Hursh 1963, 84 - 92, Dahlström 1960, 88 - 102, Payne 1954, 234 - 237, Oppenheim 1966, 55 - 64) on esitetty koko joukko kysymyksen sanamuodon punnitsemiseen liittyviä näkökohtia, joita tässä pyritään valaisemaan esimerkein ja eri kirjoittajien ohjeita yhdistellen.

Kysymyksen ymmärrettävyys

1. *Voidaanko kysymys ymmärtää väärin? Sisältääkö se vaikeata tai epäselvää terminologiaa?*

- *Ovatko sanat kyllin yksinkertaisia myös vähiten koulutusta saaneille vastaajille?*

Esimerkkinä siitä, kuinka vähäistä on joukkotiedotusvälineissä päivittäin esiintyvien yleisten käsitteiden tuntemus yleisön keskuudessa, on Nurmisen (1969) suorittama sanavaras-totutkimus 20 käsitteen tuntemuksesta Etelä-Suomen aikuisväestön keskuudessa. Seuraavassa jakaumassa ovat nämä käsitteet sekä oikein vastanneiden prosenttiosuus.

Tiesi merkityksen
oikein % (N = 289)

abortti	87
inspiraatio	49
investointi	32
kolmas maailma	24
kommunikaatio	11
kriisi	46
maallistuminen	53
maksimi	52
manipulointi	4
oppositio	60

organisaatio	60
parilointi	68
peruskoulu	62
radikaali	42
rituaali	59
rooli	81
status	13
valtioneuvosto	43
vieraantuminen	62
yrittäjädemokratia	18

Nämä tulokset antavat ajattelemisen aihetta kysymysten laatijalle. Kun otetaan huomioon, että vastaajina oli eteläsuomalaisia ihmisiä, joiden mahdollisuudet yleensä ovat paremmat seurata tiedotusvälineitä ja saada useammantyyppisiä ulkopuolisia virikkeitä kuin esimerkiksi kehitysalueilla asuvilla ja kun vastaajakunnasta vielä 6% asui kaupungeissa ja 28% oli käynyt ammatti- tai keskikoulun (16% ylioppilaita tai opistotutkinnon suorittaneita), vaikuttaa yleisesti esiintyvien käsitteiden tuntemattomuus suurelta.

Jotta välttyttäisiin liian vaikeiden ja epäselvien sanojen käytöltä, on kysymyksiä ehdottomasti ennakkoon testattava ja - mikäli mahdollista - useaan kertaan.

- Onko joitakin termejä käytetty erikoismerkityksessä ja jos on, onko niiden merkitys selvitetty jollakin tavoin?

Esim. jos kysyttäisiin, "kuinka hyvin tai huonosti mielestänne ihmiset elävät kolmannessa maailmassa?" sisältäisi kysymys sellaisen käsitteen, jonka Nurmisen tutkimuksen mukaan tuntee vain noin neljännes vastaajista. Käsitettä "kolmas maailma" pitäisi siis jotenkin selvittää vastaajille. Jos kuitenkin käytetään synonyymia "kehitysmaa", tajuaa joukko vastaajia tämän käsitteen Nurmisen mukaan (s. 6) synonyymiksi "kehittyneelle maalle"! Sen jälkeen käsitettä ehkä voitaisiin yrittää selvittää puhumalla alikehittyneistä maista, mutta onko enää järkevää kysyäkään, kuinka "hyvin" ihmiset elävät alikehittyneissä maissa, sillä nimikin sen jo sanoo, ettei siellä varmaan hyvin eletä - näin voidaan olettaa vastaajan ajattelevan. Jos tämäntapainen kysymys todellisuudessa olisi sisällöltään mielekäs, voitaisiin ehkä puhua "sellaisista Afrikassa sijait-

sevistä kehittymättömistä maista kuin Tansania ja Kenia tai sellaisista Etelä-Amerikan maista kuin Uruguay ja Venezuela".

- Onko lauserakenne lyhyt ja yksinkertainen? Sisältääkö se jonkinlaista hämäryyttä tai löyhyyttä? Mitä muuta kysymys saattaisi merkitä vastaajalle?

Yleisenä periaatteena on, että kysymys pitäisi muotoilla mahdollisimman selkeästi, yksiselitteisesti ja lyhyesti. Haastattelussa pitkän kysymyksen esittäminen vaikeuttaa kysymyksen muistamista, tosin haastattelijalla on mahdollisuus toistaa kysymys ja tarpeen tullen selventää sen sanamuotoa. Haastattelussa kysymyksen sanamuodon tulisi olla puhuttavaksi luontevaa, mutta liiallista arkikielen käyttöä ja nimenomaan slangia tulisi välttää.

Belson (1968) on testannut haastattelukysymysten ymmärrettävyyttä ja esittänyt seuraaventyypisiä olettamuksia:

- Jos vastaaja kokee kysymykseen vastaamisen vaikeaksi on todennäköistä, että hän hahmottelee kysymyksen mielessään niin, että siihen on helpompi vastata.

- Joissakin tilanteissa harha saattaa aiheutua siitä, että vastaaja lukee vain osan kysymyksestä ja tuntee olevansa valmis vastaamaan lukematta sitä kokonaan - tai kun vastaajan ymmärtämiseen vaikuttavat ratkaisevasti kysymyksen lopussa olevat sanat - tai kun kaksi jokseenkin yhtäpitkää vaihtoehtoa on tarjottu kysymyksen lopussa ja kun vain toinen niistä kiinnittää vastaajan huomiota.

- Jotkut vastaajat saattavat vastata kysymykseen sen mukaan, mitä hän pitää kysymyksen "henkenä" pikemmin kuin sen mukaan, mitä sanat tosiasiallisesti tarkoittavat.

- Mitä enemmän informaatio sisältöisiä sanoja kysymyksessä on sitä suurempi on väärinymmärtämisen todennäköisyys.

Kyselyssä kysymyksen ymmärrettävyyteen voitaisiin soveltaa luettavuustutkimuksissa saatuja tuloksia (Wiio 1968, 139), joiden mukaan luettavuutta huonontavia tekijöitä varsinkin huonoilla lukijoilla ovat pitkät sanat, vierasperäiset sanat, epätavalliset sanat, pitkät virkkeet sekä adjektiivien ja adverbien suuri lukumäärä. Luettavuutta lisäävät tutut sanat, ver-

bien ja substantiivien suuri lukumäärä sekä kappaleiden lukumäärä. (Kappaleiden käyttö tulee kyselylomaketta laadittaessa lähinnä kysymykseen vastaamishjeiden suunnittelussa.)

Saman kysymyksen muotoiluun ei saa sisällyttää kahta kysymystä, koska vastauksia tulkittaessa ei yleensä voida tietää, kumpaan osakysymykseen ne liittyvät ja toisaalta siksi, että tietojen antaja vastaa (varsinkin haastattelussa) todennäköisemmin jälkimmäiseen osakysymykseen. Niinpä ei pidä kysyä esimerkiksi "onko mielestänne nuorison vapaa-ajanvietto ja nuorison alkoholinkäyttö viime aikoina menneet parempaan vai huonompaan suuntaan?", vaan ensin on kysyttävä käsitystä nuorison vapaa-ajanvietosta ja toisessa kysymyksessä (ja ehkä toisessa yhteydessä) käsitystä alkoholinkäytön suunnasta.

Kysymyksen ymmärtämistä hankaloittaa myös se, jos kysymys sisältää kaksinkertaisen negaation (esim. väittämä "ei kenenkään nykyisin pitäisi olla sitä mieltä, ettei Suomen kannattaisi liittyä EEC:hen").

Sanamuotoa sorvattaessa on koko ajan muistettava keiden vastattavaksi kysymykset tehdään. Lääkäriin, juristin, pienviljelijän ja koululaisen "kielet" saattavat poiketa huomattavastikin toisistaan. On vältettävä liian käsitteellisten sanojen käyttöä, mikäli mahdollista. Belsonin (1968) mukaan vastaajalla on pyrkimys tulkita laveaa termiä tai käsitettä suppeammin.

Yksittäisten sanojen tasolla on lisäksi tarkistettava, että sanalla todella - tai ainakin erittäin suurella todennäköisyydellä - on se merkitys kuin oletetaan. Lisäksi on varmistettava siitä, ettei valitulla sanalla ole sellaisia sivumerkityksiä, jotka voisivat aiheuttaa kysymyksen väärinymmärtämisen.

Esim. eräässä kyselyssä, jossa tutkittiin tiedotusvälineiden käyttöä, aikoi tutkija esittää seuraavanmuotoisen kysymyksen: "Millaiset jutut luette ---lehdessä kaikkein viimeisemmäksi?"

Mitä kysyjä tarkoitti? Niitäkö juttuja, jotka kiinnostavat vastaajaa vähiten? Ei. Niitäkö, jotka hän lukee ajallisesti viimeisemmäksi? Ei. Vaan niitä, jotka lukija *säästää* viimeiseksi - siis kiintoisimpia juttuja!

- Onko kysymyksen teema selvästi erotettu muista sellaisista teemoista, joita vastaaja saattaisi ajatella kysymyksen mittaavan? - Nämä teemat saattavat olla vastaajalle luonnollisempia ja tärkeämpiä.

Esim. jos yliopiston ulkopuoliseen työhön siirtyneiltä opiskelijoilta kysyttäisiin heidän käsityksiään pääaineensa opetusmenetelmistä, voivat vastaajat arvioida menetelmiä eri perustein sen mukaan, onko opiskelija valmistunut (tai suorittanut jonkin välitutkinnon), jolloin hän voisi pitää opetusmenetelmiä tarkoituksenmukaisina ja valmistumista edistävinä. Sen sijaan ne opiskelijat, joiden opinnot ovat viivästyneet, saattaisivat arvioida näitä menetelmiä "viivästymisen suuntaan" ja viimein se ryhmä, joka itse asiassa on keskeyttänyt opiskelunsa, voisi arvioida opetusta keskeyttämisen suuntaan. Näin ollen kysymyksen suunnittelussa pitäisi täsmentää, millä ulottuvuudella opetusmenetelmiä tulisi arvioida ja kysymyksen muoto voisi olla esim. "milläisten seikkojen katsot elätiikan opetuksessa vaikuttavan tehostavasti opiskelijoiden valmistumiseen..." ja "...entä milläisten seikkojen tämän aineen opiskelussa katsot jarruttavan opiskelua..."

- Voisiko tarkoittamaton sanan korostus tai sanontatavan muutos muuttaa kysymyksen merkitystä?

Tähän näkökohtaan on varsinkin haastattelussa kiinnitettävä huomiota. Esim. jos edellä on esitetty kysymys, onko vastaaja nähnyt tietyn elokuvan ja sen jälkeen kysytään voisiko hän suositella sitä ystävilleen, voitaisiin olettaa seuraavien erilaisten haastattelijan käyttämien sanapainotusten vaikuttavan vastaamiseen:

"VOISITTEKO Te suositella tätä elokuvaa ystävilleenne?"
 (... Niin no tietyissä tilanteissa ehkä, mutta en yleensä...)

"Voisitteko TE suositella tätä elokuvaa ystävilleenne?"
 (... Minä vai meidän perhe... Ai minä... En kai minä ole mikään elokuva-alan asiantuntija, ehkä joku toinen voisi olla sopivampi suosittelijana...)

"Voisitteko Te SUOSITELLA tätä elokuvaa ystäville?"
 (... Vai oikein suositella, kai se nyt juuri katsoa kannattaa, mutta jos mä jotain todella suosittelisin niin esimerkiksi Vaaleanpunainen pantteri olisi paljon hausempi filmi kuin tää...)

"Voisitteko Te suositella TÄTÄ elokuvaa ystäville?"
 (... No en minä juuri tätä elokuvaa, koska tällä viikolla on parempiakin leffoja katsottavaksi...)

"Voisitteko Te suositella tätä ELOKUVAA ystäville?"
 (... Musta kyllä viisaampaa olis käyttää sekin aika hyödyllisemmin vaikka lukemalla kirjoja...)

"Voisitteko Te suositella tätä elokuvaa YSTÄVILLENNE?"
 (... Ei kuulkaa ei me *ystävien* kanssa elokuvista puhuta, meillä on kiinnostavampaakin puhuttavaa...)

Vaihtoehtojen määrä

2. Antaako kysymys riittävästi asianmukaisia vaihtoehtoja?

Kun kysymystä ei esitetä avoimena tai asteikkomuotoisena vaan sen yhteydessä annetaan verbaalisia vaihtoehtoja, tulisi näiden vaihtoehtojen yleensä kattaa jokin tietty ulottuvuus mahdollisimman laajasti. Väittämien yhteydessä käytetään usein seuraavaa viisiluokkaista luokitusta "täysin samaa mieltä, osittain samaa mieltä, vaikea sanoa, osittain eri mieltä, täysin eri mieltä", joka kattaa verbaalisesti yksimielisyys - erimielisyys -ulottuvuuden.

Joskus kuitenkin supistetaan harkitusti verbaalista asteikkoa, siten että mitattavan dimension toista puolta painotetaan harkitusti. Näin menetellään sellaisessa tapauksessa, kun on perusteltua syytä olettaa että kysymys ei erottele, ts. hajontaa ei ilmeisesti juurikaan vastauksissa tapahdu. Riippuen tutkimuksen tarkoitukselta aluetta koskevan aiemman tiedon määrästä ja siitä millaisia analyysimenetelmiä aiotaan käyttää, voidaan tehdä ratkaisu, millaisella dimensiolla vastausvaihtoehdot pitäisi olla.

Kuvattaessa ja kartoitettaessa sosiaalisia ilmiöitä järjestyksasteikkoja käyttäen (ks. tark. Valkonen 1971, 14 - 26) on vastausvaihtoehtojen katettava mitattava ulottuvuus mahdollisimman tarkoin. Jos painotetaan sitä, että analyysissa käytettävät tilastolliset menetelmät vastaavat mittauksen tasoa ja etukäteen tiedetään, että mitattavan ominaisuuden suhteen laaja kysymysasteikko tuottaisi erittäin todennäköisesti vinon (korrelaatiomenetelmiin huonosti sopivan) vastausjakauman, voidaan asteikkoa "siirtää". On kuitenkin huomattava, että saatavat vastaukset kuvaavat vain *annettuja* vaihtoehtoja.

Esimerkiksi tämäntyyppisestä asteikonsiirrosta voitaisiin valita seuraava haastattelukysymys (Wiio 1971, 12):

"Viime aikoina on julkisuudessa puhuttu Yleisradion ohjelmiston poliittisesta tasapuolisuudesta. Katsoisitteko Te, että Yleisradion ohjelmat nykyisin ovat poliittisesti täysin tasapuolisia vai olisiko niissä Teidän mielestänne tässä suhteessa paljon, vähän vai ei juuri lainkaan korjaamista?"

ovat täysin tasapuolisia	22 % (N = 1337)
ei juuri lainkaan korjaamista	8
vähän korjaamista	31
paljon korjaamista	22
ei osaa sanoa	17

Jos tämän jakauman perusteella halutaan tehdä yleistys suomalaisten käsityksistä yleisradion tasapuolisuudesta, käy ilmi, että "vain" 22 % pitää ohjelmia tasapuolisinä ja 61 % katsoo että niissä olisi korjaamista, 17 % ei osannut ottaa kysymykseen kantaa! Kuitenkin annetut vaihtoehdot tasapuolinen - korjaaminen - ulottuvuudella ovat 1 - 3 ja sitäpaitsi sana "korjaaminen" voidaan pitää johdattelevana ja latautuneena, koska se itsessään ilmoittaa, että jotain on jo vialla. Tekijä kommentoi tätä kysymystä ainoastaan siten (s. 12), että "asteikko sinänsä on huono, sillä luokka 'ei juuri lainkaan korjaamista' on ilmeisesti liian lähellä viereisiä luokkia, koska siihen tulee tapauksista vain alle 10 %".

Asiaa olisi voitu kysyä johdonmukaisemmin siten, että ensin olisi esitetty tasapuolisuuden liittyvä suodatin-kysymys ("pitääkö ohjelmia tasapuolisina vai ei"). Tämän jälkeen olisi voitu kysyä niiltä, jotka eivät pidä ohjelmia tasapuolisina, olisiko tasapuolisuudessa korjaamista (esim. erittäin paljon, paljon, vähän vai erittäin vähän). Olisi voitu siis erottaa kaksi asiaa: tasapuolisuuden ilmenemisen arvioiminen ja epätasapuolisuuden korjaaminen.

Kun mittaus tapahtuu laatuerosteikon tasolla, on vastausvaihtoehtojen peittävyuden huomioon ottaminen vaikeampaa kuin järjestysasteikkomittauksessa, koska useinkaan ei etukäteen tiedetä, mitä mielekkäitä vaihtoehtoja kysymyksen alueeseen saattaisi kuulua. Vaihtoehtojen tulisi kattaa mahdollisimman tarkoin kysymyksen tarkoittama alue kuitenkin siten, etteivät ne olisi päällekkäisiä.

Edellä mainitussa Wiion tutkimuksessa (s. 150) haastateltaville esitettiin seuraava kysymys:

"Seuraavaksi kysyisin TV-mainontaan liittyviä asioita. Mitä mieltä olette televisiomainonnasta - siis mainoksista televisiossa? Tällä kortilla (KORTTI 8) on erilaisia televisiomainontaa koskevia mielipiteitä. Mikä niistä lähinnä vastaa Teidän mielipidettänne?

- Mainonta on hyödyllistä, koska sen avulla saadaan varoja muuhun ohjelmatoimintaan.
- Mainonta voitaisiin lopettaa, vaikka samalla katselumaksu nousisi ja ohjelma-aika supistuisi.
- Mainontaa voitaisiin lisätä, jotta katselumaksu ei nousisi.
- Nykyinen käytäntö on hyvä.

Kritiikkinä annetuista vastausvaihtoehdoista voitaisiin esittää, että kaikki neljä vaihtoehtoa ovat mainontamyönteisiä. Niinpä jos haluttaisiin saada televisiomainonnalle kielteisiä tuloksia, voitaisiin yhtä hyvin esittää seuraavantyyppiset neljä vaihtoehtoa:

- Mainonta ei ole erityisen hyödyllistä, koska sen on usein havaittu johtavan kuluttajia harhaan.
- Mainonta voitaisiin lopettaa, koska se ärsyttää monia katselijoita.
- Mainontaa pitäisi vähentää katselumaksua nostamatta.
- Nykyinen käytäntö ei ole hyvä.

Kysymyksissä annettujen vastausvaihtoehtojen määrä on usein esillä esitettäessä kritiikkiä kysely- ja haastattelututkimusten tuloksista. Tässä keskustelussa puidaan tutkijan omia arvolähtökohtia ja sitä, onko tutkimus "puolueeton" vai ei. Vastausvaihtoehtojen laatiminen tuottaa näkemuseroja ja kiistoja usein jo lomakkeen suunnitteluvaiheessa varsinkin jos tutkimuksessa on ulkopuolinen rahoittaja.

Kysymyksen sanamuodon täydellisyys

3. *Onko kysymys harhaanjohtava siksi, ettei aiheeseen liittyviä keskeisiä muita tekijöitä ole selitetty?*

- Onko kysymyksen ymmärtämiseen tarvittava viitekehys selvä ja yksiselitteinen kaikille vastaajille?

Esim. joskus on sanomalehden lukemista mittaavissa kysymyksissä aiottu kysyä, kuinka paljon tai vähän vastaaja lukee lehdestään ilmoituksia. Esitutkimusvaiheessa on kuitenkin ilmennyt, että "ilmoitus" saatetaan käsittää joko maksetuksi ilmoitukseksi tai sitten uutiseksi varsinkin vanhempien vastaajien keskuudessa. Siksi uutis- ja ilmoituskäsitteitä on täytynyt lyhyesti selvittää varsinaista aineistoa kerättäessä. *Tällaista käsitteiden ja termien määrittelyä on suoritettava, jotta kysymyksiä saataisiin validimpia.*

Joissakin tapauksissa on tarpeen täsmentää myös niitä *olosuhteita*, joita mittaamaan kysymys on tarkoitettu. Tutkiessaan kansalaisten luottamusta oikeuslaitokseen Blom (1970, liite VIII) mittasi myös ihmisten käsityksiä siitä, kuinka lievä tai ankara rangaistus erityyppisistä rikoksista eri väestöryhmille langetetaan. Tällöin hän käytti seuraavantyyppisiä täsmennyksiä:

Mieshenkilö ajaa viisi grogia nauttineena kolarin, josta seuraa toiselle autolle lieviä peltivaurioita, ja poistuu paikalta.

Kun kyseessä	liian							liian
ovat köyhät	lievä							ankara
	rangaistus	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3 rangaistus

Kun kyseessä
ovat rikkaat
(maalaiset, kaupunkilaiset, tavalliset kansalaiset, johtavassa asemassa olevat virkamiehet)

Kaksi muuta rikostyyppiä olivat:

Mieshenkilö anastaa työpaikaltaan 300 mk rahaa tai tarvikkeita 300 mk:n arvosta.

Mies pitelee tahallaan vaimoan pahoin siten, että tämä saa siitä vaikean ruumiinvamman.

Epäilemättä tällainen olosuhteiden vakiointi helpottaa itse vastaamista, mutta saattaa vaikeuttaa kysymyksen ymmärtämistä varsinkin jos edellytyksiä esitetään useita.

- Mittaako kysymys sitä, mitä vastaaja toivoo todeksi vai sitä, mitä hän pitää totena?

Esimerkkinä tämäntyyppisistä kysymyksistä saattaisivat olla mittarit, joiden avulla arvioidaan vastaajan persoonallisuuden liittyviä seikkoja. Tämäntyyppisiä väittämänmuotoisia kysymyksiä esitti Rantalaiho (1968, liite, 59) sydäninfarktin sairastaneiden kuntoutumista koskeneessa postikyselyssään.

"Seuraavassa on muutamia työntekoon liittyviä väittämiä. Merkitkää rastilla jokaisen kohdalle, miten hyvin se sopii juuri Teihin. Vastausvaihtoehdot on merkitty numeroilla seuraavasti..."

"Esteet eivät huoleta minua pyrkiessäni johonkin päämäärään."

"Joudun uhraamaan työlleni suurimman osan aikaani ja tarmoani."

"Johdan mielelläni toisiakin yhteisen tavoitteen saavuttamiseksi."

"Otan yleensä työni rennosti."

"Nautin työstäni, koska tiedän pystyväni siinä hyviin suorituksiin."

Siksi on välttämätöntä pyrkiä kontrolloimaan tämäntyyppisten kysymysten reliabiliteettia sellaisella rinnakkaismittauksella, jossa samaa asiaa mittaava kysymys esitetään toisenmuotoisena (esim. avoimena).

- Onko kysymyksen sanamuoto harhainen? Onko se emotionaalisesti latautunut tai vinoutunut tietäntyyppisen vastauksen suuntaan?

Varsinkin mielipidekysymyksiä osa vastaajista pitää sekä kyselyissä että haastatteluissa "puolueellisina". Kritiikki saattaa kohdistua joko kysymyksen sisältöön, rakenteeseen, yksityiseen sanaan tai näihin kaikkiin.

Ongelma kysymysten neutraalisuudesta on visainen, sillä sanan tai asian, jota toinen pitää neutraalina, voi toinen kokea ärsyttävän latautuneeksi ja johdattelevaksi. Niinpä jostakin asiasta voidaan saada hyvinkin erilaisia mielipidejakautumia aina sen mukaan, millä tavoin tätä asiaa on kysytty. Remmers (1954, 142 - 143) huomauttaakin, että empiirisen tutkimuksen yksi suurimmista vaikeuksista on esittää jokin kysymys kulttuuriselta, koulutukselliselta ja aikaisemmalta kokemustasultaan erilaisille ihmisille niin, että se on selvä ja mielekäs jokaiselle, jotta vastaus yleensä voitaisiin saada ja vielä tulkita pätevästi. Koska sanojen merkitys kytkeytyy vastaajan aikaisempaan kokemukseen ja koska kahdella yksilöllä ei voi olla samanlaista kokemustausta, seuraa tästä tiukan loogisesti, että millään sanalla ei voi olla täysin samaa merkitystä kahdelle tai useammalle yksilölle, sillä merkitykset ovat ihmisten päässä - eivät sanoissa. Tästä seuraa, että kysymysten sanamuodon tutkimus herättää siten ongelman kysymysten objektiivisuudesta ja koska sanojen merkitys liittyy vastaajan kokemukseen, on kaikilla sanoilla tai symboleilla, joilla yleensä on jokin merkitys, myös enemmän tai vähemmän affektiivinen sävytys kuulijalle tai lukijalle. Siten Remmersin

mukaan sosiaalitutkija, joka tekee objektiivisuudesta taikaesineen etsien neutraaleja, objektiivisiä sanamuotoja, on paljolti jäljittelemässä virvatulta, sillä sellaista kommunikatiota, joka olisi täysin väritöntä ja joka sisältäisi vain "objektiivisiä" sanoja ei todellisuudessa ole olemassa. Enintään affektiivisiä latauksia voidaan kokeellisesti määrittellä ja ottaa kysymysten laadinnassa huomioon. Samoin voidaan yrittää kehittää joitakin enemmän tai vähemmän karkeita rajoja, joiden sisään "neutraali" kysymys saatettaisiin haarukoida.

Metodikirjallisuuden mukaan neutraalin kysymyksen laatiminen edellyttää, ettei kysymyksen sanamuoto sinänsä anna viitteitä tietynsuuntaiseen vastaamiseen. Kysymys voi olla johdattava siten, että *toinen puoli asiasta mitätöidään*. Esimerkiksi kysyttäessä "pitäisikö kaupungissamme mielestänne käyttää enemmän vai vähemmän rahaa vanhojen puutalojen poistamiseen" edellytetään, että puutaloalueita poistetaan ja että mielipidettä kysytään vain rahasta. Niinpä sellaisella aralla vastajalla, joka haluaakin puutaloalueita säilytettävän, on tähän kysymykseen vaikeuksia vastata.

Kysymys voi olla johdattava myös siten, että siinä kyllä esitetään vaihtoehtoja, mutta *todellisuudessa hienoisella myönteisellä painostuksella* saadaan tietty vaihtoehto muita paremmin esiin. Jos kysyttäisiin esimerkiksi "viime aikoina on paljon keskusteltu perustuslakimme entisenä säilyttämisen tarpeellisuudesta. Jotkut sanovat, että perustuslakimme ei vastaa ajan vaatimuksia, jotkut taas että perustuslakimme toimii niin kauan kunnes saadaan parempi. Mikä on Teidän käsityksenne?", voitaisiin kysymystä kritikoida, että se puoltaa nykyisen perustuslain säilyttämistä ("... entisenä säilyttämisen tarpeesta... että perustuslakimme toimii niin kauan kunnes saadaan parempi...") ja vastaukset ohjautuisivat kysymyksen mukaan.

Eräs tapa laatia johdattava kysymys esimerkiksi mitattaessa henkilövalintoihin liittyviä preferenssejä, on *jättää osa nimistä pois*. Niinpä opiskelijoilta voitaisiin johdattavasti kysyä: "Alfred Hause on yksi elastiikan professorin viran hakijoista. Ketä ehdokasta Te kannatatte?"

Arvovaltaisten henkilöiden nimiä käyttäen saataisiin kysymyksestä johdattava vaikkapa seuraavasti: "Viime aikoina on paljon puhuttu kuntoliikunnan merkityksestä. Asiasta on käyt-

tänyt puheenvuoroja mm. tasavallan presidentti Urho Kekkonen. Saadaanko Teidän mielestänne kuntourheilun tarpeisiin rahaa liian paljon, sopivasti vai liian vähän?"

Rakenteellisesti kysymys voi olla johdattava esimerkiksi näin: "Ettehän ole unohtanut harjata hampaitanne tänä aamuna?" Myös seuraavantyyppistä kysymystä voitaisiin pitää johdattavana:

"Kaupunkien sisäiset matkat vaikeuttavat usein erilais-
ten vapaa-ajan viettoa edistävien laitosten käyttöä.
Oletteko sitä mieltä, että

- 1 pitkät matkat ovat usein esteenä
- 2 pitkät matkat ovat joskus esteenä
- 3 pitkät matkat eivät ole koskaan esteenä"

Voitaisiin väittää, että koska kysymyksen alkuosassa jo todetaan, että "...pitkät matkat vaikeuttavat usein..." ja kun vastausten vaihtoehtoista ensimmäisessä toistuu sana 'usein', niin vastausten kasautumista tapahtuu juuri tähän ensimmäiseen vaihtoehtoon. Kuitenkin tutkimuksessa, jossa tämä kysymys esitettiin (Kämäräinen ja Eronen 1968, 81), ilmeni että postikyselyn kohteina olleista helsinkiläisistä 37,6 %, tamperelaisista 19,6 % ja valkeakoskelaisista 9,1 % valitsi ensimmäisen vaihtoehdon. Toiseen vaihtoehtoon kasautui 42,4 % annetuista vastauksista. Tulosten jakauma vaikuttaa siis mielekkäältä eli että mitä suurempi kaupunki sitä enemmän matkojen pituus vaikeuttaa vapaa-ajan viettoon tarkoitettujen laitosten käyttöä. Vaikka siis kysymyksen sanamuotoa ei voitaisikaan pitää korrektina, on se kuitenkin tuottanut tutkittavien ryhmien *suhteen* mielekästä tietoa. Sen sijaan ei ole lainkaan varmaa, onko se tutkimuksen antama kuva oikea, että kysytyntyyppisiä helsinkiläisiä on niin paljon (lähes 40 %) ja valkeakoskelaisia "peräti" 10 %.

Yhtenä tapana testata mittarin sanamuotoa on pyytää kysytävästä asiasta eri mieltä olevia henkilöitä vastaamaan kysymykseen. Jälleen korostuu esitutkimuksen suorittamisen tärkeys.

Sanamuodon persoonallisuuden aste

4. *Tuottaisiko personalisoidumpi vai vähemmän personalisoitu kysymyksen sanamuoto parempia tuloksia?*

On vaikeata sanoa, millaisissa tapauksissa kysymyksen personalisoiminen on tarkoituksenmukaista, millaisissa ei, vaan näkökohta on syytä muistaa ja punnita kussakin tapauksessa erikseen.

Seuraavissa kolmessa kysymyksessä on persoonallistamisen aste erilainen:

"Arvioikaapa, onko autoilijoiden käytös Tampereen liikenteessä viime vuosina parantunut vai huonontunut?" (1)

"Kuvitelkaa jotain tyypillistä liikennetilannetta Tampereella ja sitä kuinka autoilijat siinä käyttäytyvät. Onko heidän käytöksensä mielestänne viime vuosina parantunut vai huonontunut?" (2)

"Muistelkaapa omia kokemuksianne Tampereen liikenteestä. Onko autoilijoiden käytös Tampereella viime vuosina mielestänne parantunut vai huonontunut?" (3)

On todennäköistä, että epäpersonallistetuin eli ensimmäinen kysymys tuottaa enemmän sellaisia vastauksia, jotka perustuvat vastaajien saamiin tietoihin tamperelaisista autoilijoista (esim. viestintävälineistä, työtovereilta, tuttavilta jne.) sekä tämän ulkopuolelta saadun tiedon lisäksi myös omiin kokemuksiin kuin kolmas kysymystyyppi (persoonallistetuin), jossa suoraan kysytään vastaajan omia havaintoja ja kokemuksia kaupungin liikenteestä. (Kysymykset on luonnollisesti tarkoitettu esitettäväksi Tampereen liikenteessä mukana olleille.)

On todennäköistä, että mitä persoonallistetumpi kysymys on, sitä enemmän se tuottaa yksilöllisiä ilmauksia ja kannanottoja ja mitä vähemmän persoonallistettu kysymys on, sitä enemmän vastataan sen mukaan, mitä oletetaan muiden ihmisten asiasta ajattelevan sekä sen mukaan, mitä kuvitellaan kysymyksen tarkoittaman todellisuuden edellyttävän. Niinpä kolmannen liikennekysymykseen saattaisi tulla parjauksenomaisia,

kannanottoja jalankulkijana omakohtaisesti koetuista kauhunhetkistä suojateillä. Ensimmäiseen kysymykseen saatettaisiin edellä esitetyn olettamuksen luontoisen yleistyksen mukaan vastata siihen suuntaan kuin yleisönosastoissa on kirjoitettu tai sen mukaan, mitä vastaajan *harkinta* liikennekäyttäytymisestä edellyttäisi vastaukseksi (esim. "koska liikenne on viime vuosina valtavasti kasvanut ja sen on silti sujuttava ja koska niistä liikennetavoistakin on jatkuvasti joka paikassa saarnattu, niin ei kai se tamperelaistenkaan autoilijoiden käytös ole huonontua voinut").

Sanamuodon projekttiivisuuden aste

5. Kuinka projekttiivinen pitäisi kysymyksen sanamuodon olla?

Projekttiivisia (epäsuoria) menetelmiä persoonallisuuden ja asenteiden tutkimiseksi on kehitelty lähinnä psykologian ja sosiaalipsykologian piirissä. Persoonallisuustutkimuksissa on käytetty musteläiskätestejä (Rorschach), kuvailutestejä (esim. Theamatic Apperception Test - T.A.T.), sana-assosiaatio-, lauseentäydennys-, piirtämis- ja leikkitestejä.¹

Metodikirjallisuudessa (esim. Selltitz ym. 1959, 287 - 288) on esitetty projekttiivisten menetelmien käyttämisestä asenteiden mittaamiseen seuraavia etuja:

1. Henkilön on helpompi ilmaista itseään, kun hänen ei tarvitse suoraan puhua omista asenteistaan ja tunteistaan vaikka hän tietäisikin, että se mitä hän sanoo, voidaan tulkita häntä itseään koskevaksi.

2. Projekttiivisen mittauksen avulla on mahdollista saada asenteista ja mielialoista *tarkempi* ja *laajempi* kuva kuin muuntyyppisellä mittauksella, koska vastaaja saattaa olla kykenemätön tämäntyyppiseen kuvaukseen ilman projekttiivisten kysymysten tai tehtävien antamia impulsseja. Vaikka projekttiivisen kysymyksen todellinen tarkoitus olisikin vastaajalle selvä tai hänellä olisi siitä epäilyksiä, saattaa kysymys

¹ Ks. tark. esim. Murstein (1965), Maher (ed. (1964), Rickers-Ovsiankina (ed.) (1960) sekä projekttiivisten testien käytön kritiikkiä (Ojanen 1969).

silti tuottaa laajempaa tietoa kuin strukturoitu kysely tai avoimena esitetyt haastattelukysymykset.

3. Joskus henkilöiden osallistumisalttius tutkimukseen saattaa lisääntyä, kun tutkimuksen kuluessa ilmenee, etteivät kysymykset olekaan koskettavan suoria, vaan hienovaraisen epäsuoria.

3.3. KYSYMYKSEN TEKNINEN MUOTO

Kysymys voidaan esittää *avoimena*, jolloin haastattelija merkitsee muistiin haastateltavan vastauksen tai kyselyssä vastaaja kirjoittaa vastauksensa vapaamuotoisesti. Mikäli kysymyksen yhteydessä annetaan valmiit vastausvaihtoehdot, käytetään tästä kysymystyypistä nimitystä *valintavaihtoehtoinen* (myös synonyymit *suljettu*, *monivalinta* tai *pakkovalintakysymys* ovat yleisesti käytössä). Kysymys voi teknisesti olla myös em. tyyppien välimuoto, jolloin osa siitä on valintavaihtoehtoinen ja osa avoin.

Tyypillisiä avoimia kysymyksiä voisivat olla esimerkiksi "mitä lehtiä tulee kotiinne?" tai "mikä mielestänne on huolesti tässä maassa?" Avointen kysymyksen etuna pidetään yleensä sitä, että ne eivät pakota vastaajaa valitsemaan annettujen vaihtoehtojen joukosta eivätkä siten ole siinä mielessä "johdattavia". Avoimena esitettyjen kysymysten avulla saadaan myös selville, onko vastaajalla ylipäänsä kantaa tai asennetta kysytystä asiasta. Tämäntyyppisten kysymysten avulla voidaan saada esiin jopa sellaisia kannanottoja, näkökohtia tai asenteita, joita ei valintavaihtoehtoja laadittaessa ehkä osattaisi ottaa huomioon. Lisäksi avoin kysymys sallii vastaajan puhua ko. asiasta tavalla, joka on hänelle luonteenomainen ja spontaani.

Haikkana avointen kysymysten käytössä on ensinnäkin, että ne vievät paljon enemmän aikaa sekä vastaamisvaiheessa että aineiston käsittelyvaiheessa, sillä tietokorteille siirtäminen on työläämpää, koska vastaukset joudutaan jälkikäteen luokittamaan. Monet vastaajat saattavat vastata kysymyksen vierestä, epäselvästi ja tulkinnanvaraisesti, mikä aiheuttaa luo-

kitteluvaikeuksia¹ sekä vastausten hylkäämisiä.

Varsinkin postikyselyssä avoimiin kysymyksiin vastaaminen tuottaa vaikeuksia, koska vastaajat joutuvat kirjoittamaan. Tämä näkyy suurena vastaamattomien määränä. Niinpä avoimet kysymykset ovat helppoja kysyä, vaikeita vastata ja vielä vaikeampia analysoida. Analyysipulmia tulee eteen ensin vastausten luokittamisessa. Luokituksen tulisi olla *taloudellinen* (mahdollisimman vähän luokkia). Eri luokkien tulisi olla toisensa *poissulkevia* (samaa asiaa ei voi luokitaa kahteen luokkaan) ja niiden tulisi lisäksi kattaa kysymyksen mittaama asia tai ilmiö mahdollisimman *tyhjentävästi*. Avointen kysymysten vastaukset saattavat edustaa mitä moninaisimpia ulottuvuuksia, joiden nitominen luokiksi saattaa olla hankalaa, koska sama vastaus voi sisältää sellaisia aineksia, joiden perusteella se olisi luokitettavissa useampaankin luokkaan. Tosin avointen vastausten etuna on kyllä se, että jälkikäteen on mahdollista tehdä useita erilaisia luokituksia. Lisäksi näiden luokitusten luotettavuutta voidaan arvioida tuomarimenetelmän avulla, jolloin tutkijan ohella joku toinen (tai jotkut toiset) luokittelevat osan aineistosta (ks. uusinta- ja rinnakkaisluokituksista tark. Pietilä 1973, 238 - 247).

Haastattelussa avointen vastausten epäselvyyttä on mahdollista poistaa siten, että avoimen kysymyksen jälkeen esitetään jälkikysymys, jossa haastateltavaa pyydetään tarkentamaan ja/tai täydentämään vastaustaan. Näistä lisätiedoista on suurta apua avointen kysymysten luokittamisessa.

Analyysissa avointen vastausten perusteella on hankalampi tehdä yleistyksiä, koska (etenkin kyselyssä) vastaajat edustavat lähinnä kirjoittamiseen kykenevää, yleensä paljon koulutusta saanutta väestöä. Usein myös avointen vastausten suuri lukumäärä ja luokkien yhdistelemisen vaikeus aiheuttavat pulmia aineiston erittelyssä.

Avoimet kysymykset ovat käyttökelpoisia yleensä silloin, kun tutkittava aihe on niin kompleksinen, ettei etukäteen voida tietää, mitkä ovat tähän aiheeseen liittyviä keskeisiä ulottuvuuksia, sekä silloin, kun tutkimuksen tarkoituksena on

¹ Luokittelun periaatteita sisällön erittelyssä on käsitellyt mm. Veikko Pietilä (1969, 41 - 73, ks. myös 1973).

eksploratiivisesti saada tietoa tutkittavasta ilmiöstä tai kun halutaan vastaajien esittävän ja kartoittavan tutkimuskohteeseen liittyviä tekijöitä.¹ Yleinen ja suositeltava menetelytapa varsinkin kyselyä laadittaessa on käyttää esitutkimuksessa paljon avoimia kysymyksiä, joihin saatujen vastaus-ten perusteella muodostetaan lopulliseen tutkimukseen valintavaihtoehtoisia kysymyksiä.

Kuitenkin sen tyyppisiä kysymyksiä, joihin valintavaihtoehtoja tulisi erittäin runsaasti, mikä kyselyssä lisäisi lomakkeen pituutta ja raskautta tai joissa vaihtoehtojen laatiminen etukäteen esimerkiksi tutkimuksen kartoitusluonteen vuoksi ei ole mahdollista, on tarkoituksenmukaista käyttää avoimia kysymyksiä. Niinpä kysyttäessä kotiin tulevien lehtien nimiä olisi jokseenkin mahdotonta luetella kaikkia maassa ilmestyviä lehtiä, joiden joukosta vastaaja voisi poimia omansa. Samoin lehtien ryhmittelykin on käytännössä osoittautunut vaikeaksi, koska ei voida vastaajien edellyttää tuntevan lehtityyppien (esim. sanomalehdet, paikallislehdet, aikakauslehdet jne.) nimityksiä. Siksi yleinen käytäntö on kysyä sitä avoimena, vaikka vaarana voi olla joidenkin lehtien unoh- taminen, mutta todennäköisempää on kuitenkin, että ainakin tärkeimmät lehdet muistetaan.

Valintavaihtoehtoisen kysymyksen vastausvaihtoehdot esite- tään yleensä joko *sanallisessa* tai *asteikollisessa*² muodossa. Kaksiluokkaisesta kysymyksestä käytetään erikoisnimitystä *dikotomia*.

1 Esimerkkeinä paljolti avoimilla kysymyksillä saatuihin ai- neistoihin rakentuvista tutkimuksista ovat mm. Parjanen (1964), Suhtautuminen upseerinuraan; Pietilä, K. (1973), Näkikö sil- mä, kuuliko korva; Toukoma (1973), Korutonta kertomaa: suo- malaiset perheet ruotsalaisessa teollisuusyhdyskunnassa.

2 Käsitettä "asteikollinen kysymysmuoto" käytetään tässä yh- teydessä kuvaamaan kysymysosion teknistä ulkonäköä (esim.

$\begin{matrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 \\ \square & \square & \square & \square & \square \end{matrix}$) eikä useista osioista muodostettuja as- teikkoja (esim. summa-asteikko, Guttman-asteikko jne.), joi- den käsittely ei kuulu tämän kirjan alueeseen.

Esimerkki (1) dikotomiasta:

"Omistatteko auton?"

1 kyllä

2 ei

Esimerkki (2) monivalintakysymyksestä:

"Kuinka usein Teillä on tapana käydä elokuvissa?"

1 tuskin koskaan

2 pari kertaa vuodessa

3 pari kertaa puolessa vuodessa

4 kerran tai pari kuukaudessa

5 kerran viikossa

(Toiviainen 1970, liite, 102)

Esimerkki (3) asteikollisesta valintavaihtoehdoisesta kysymyksestä:

"Entä mistä olette saanut tärkeimmät tiedot ostamis-
tanne tavaroista? Arvioikaa jokaisen vaihtoehdon tär-
keys käyttämällä asteikkoa."

en ole saanut
tärkeätä tietoa

olen saanut
tärkeätä tietoa

2 1 0 1 2

23 keskusteluista naapurien

kanssa

24 radiosta

25 tuotteiden mainoksista

ja esittelylehtisistä

26 televisiosta (jne.)

(Jyrinki 1969, liite)

Esimerkki (4) asteikollisesta sanallisesta valintavaihtoehdoisesta kysymyksestä:

"Miten usein käytätte seuraavia aineksia valmistaes-
sanne perheellenne aterialla tai aterian lisää? Merkit-
kää rasti (x) mielestänne sopivimpaan kohtaan eri ai-
nosten kohdalle. Kiitos!"

	lähes joka päivä	ainakin kerran viikossa	pari kertaa kuussa	pari kertaa vuodessa	ei koskaan
64 purjosipulia	☐	☐	☐	☐	☐
65 paprikaa	☐	☐	☐	☐	☐
66 viinietikkaa	☐	☐	☐	☐	☐
67 selleriä	☐	☐	☐	☐	☐

(Koskinen 1971, 133)

Esimerkki (5) asteikollisesta sanallisesta valintavaihtoetoisesta kysymyksestä:

"Seuraavassa on muutamia työnteekoon liittyviä väit-
tämisiä. Merkitkää rastilla jokaisen kohdalle, miten
hyvin se sopii juuri Teihin. Vastausvaihtoehdot on
merkitty numeroilla seuraavasti:

- 4 = erittäin hyvin
- 3 = melko hyvin
- 2 = keskinkertaisesti
- 1 = melko huonosti
- 0 = ei lainkaan

Miten hyvin tämä sopii Teihin	4	3	2	1	0
Teen mielelläni jotain sellaista, minkä vaatimaa taitoa ja ponnis- tusta ihmiset pitävät arvossa.	☐	☐	☐	☐	☐
Minun olisi oikeastaan tehtävä enemmän työtä, mutta aika ei tahdo riittää.	☐	☐	☐	☐	☐
Esteet eivät huoleta minua pyrkieessäni johonkin päämäärään.	☐	☐	☐	☐	☐
(jne.)					

(Rantalaiho 1968, liite, 59)

Valintavaihtoetoisten eli suljettujen kysymysten edut ja haitat ovat yleensä vastakkaiset avoimille kysymyksille. Etuna on, että valmiit vastausvaihtoehdot pysyttävät vastaajan tutkijan tarkoittamassa asiassa; vaihtoehdot saattavat jopa

auttaa vastaajaa ymmärtämään, mitä kysymyksellä tarkoitetaan, mutta toisaalta ne saattavat tuntua vastaajasta liian rajoittavilta tai houkutella hänet vastaamaan, vaikkei hänellä olisikaan kantaa. Tosin tällaista näennäisvastaamista voidaan jonkin verran vähentää tarjoamalla vastaajalle kysymyksessä myös "ei osaa sanoa"-vaihtoehto. Etuna on niin ikään se, että valintavaihtoehtoiset kysymykset esimerkiksi paneelitutkimuksissa ovat paremmin vertailukelpoisia kuin avoimet kysymykset, koska vastaamisdimensio on annettu. Yleisesti ottaen suljetut kysymykset ovat tarkoituksenmukaisia silloin, kun mahdolliset vastaamisvaihtoehdot tiedetään etukäteen ja kun niitä on rajoitetusti ja kun ne ovat selvästi rajatut.

Edellä on esitetty joitakin esimerkkejä sanallisista ja asteikollisista suljetuista kysymyksistä. Sanallisten kysymysten etuna asteikkokysymyksiin verrattuna on, että ainakin postikyselyssä vastaaminen niihin on helpompaa, sillä vaikka asteikon käyttö (esim. 3) vastaamisohjeissa selvitettiin, ilmeni täyttämistä vaikeuksia enemmän kuin saman tutkimuksen sanallisissa (esim. 2 kaltaisissa) kysymyksissä. Asteikkomuotoinen kysymys tulee helpommaksi vastata, mikäli kukin luokka varustetaan verbaalisella ilmauksella (esim. 4) tai numeroin, joiden merkitys selvitetään (esim. 5). Jäljempänä käsitellään hieman tarkemmin vastaamattomuutta erityyppisiin kysymyksiin.

Etuna asteikkotyypisten kysymysten käyttämisestä on, että niiden avulla saadaan järjestysasteikontasoista tietoa tehokkaasti, vähän tilaa käyttäen. Myös haastattelussa näiden kysymysten esittäminen käy melko nopeasti, mikäli kysymykset on laadittu erillisille liuskoille, jotka annetaan haastateltavalle vastattavaksi. Kuitenkin asteikkokysymystekniikkaan liittyy seuraavia heikkouksia:

Ensinnäkin käytettäessä sentyyppisiä mittareita, joissa pyydetään arviointeja (edellä esim. 3 ja 4), ei näiden kohteiden avulla voida päätellä, mikä paino (intensiteetti) kohteilla on eri vastaajille. Niinpä vastaaja saattaa arvioida saaneensa naapurikeskusteluista, televisiosta sekä esittelylehtisistä asteikon mukaan maksimisti tuotetietoa, mutta vastauksista ei paljastu, mikä väline näistä on tärkein. Jos tällainen informaatio katsotaan tutkimusongelmien kannalta tär-

keäksi, voidaan vastaajaa pyytää seuraavaksi arvioimaan osioista kaksi tai kolme tärkeintä. Tämä jälkikysymys voidaan esittää joko avoimena, jolloin vastaajaa pyydetään luettelemaan edellä esitetyistä osioista (tässä tapauksessa tietolähteistä) tärkeysjärjestyksessä kaksi tai kolme tärkeintä tai tilanteen mukaan antaa luettelo uudelleen ja pyytää siitä merkitsemään numeroin 1, 2 (3) tärkeysjärjestykseen kolme tärkeintä osiota. Käytännössä on ilmennyt, että melko monet vastaajat merkitsevät postikyselyssä numerointiakin pyydetessä rastin, jolloin tärkeysjärjestystä on mahdoton todeta. Siksi saattaa olla suositeltavampaa esittää jälkikysymys avoimena ellei niitä lomakkeessa ennestään ole kovin paljon. On kohtuutonta pyytää vastaajaa merkitsemään tärkeysjärjestykseen enempää kuin kolme osiota, sillä kukapa osaisi likimain mistä tahansa asioista sanoa, mikä on neljänneksi, viidenneksi tai yhdeksänneksi tärkein. Useimmiten ainoastaan tärkeimmiksi katsotuilla osioilla on analyysin kannalta merkitystä. Sitä paitsi on otettava huomioon, että jokainen osio muodostaa yhden muuttujan ja muuttujien määrä lisääntyy sen mukaan kuinka pitkälle tärkeysjärjestys ulotetaan (pyydetessä esim. arvioimaan annetuista osioista kaksi tärkeintä tulee osioista muuttujia kaksinkertainen määrä).

Toinen heikkous asteikkomuotoisissa usean osion muodostamisessa kysymyksissä on, että niissä saattaa syntyä "haloeffektin" aiheuttamaa vastaamisharhaa. Tällöin vastaaja pyrkii saamaan vastauksiinsa tietynlaista yhtäpitävyyttä ja loogisuutta, ts. jälkimmäisten osioiden vastaamiseen saattaa vaikuttaa se, miten edellisiin osioihin on vastattu. Väittämätyyppisissä kysymyksissä on siten syytä esittää väittämiä erisuuntaisina.

Mikäli (lähinnä postikyselyssä) asteikkomuotoisesti esitetään pitkä (esim. yli 5) osiopatteri vastattavaksi, vetää joukko vastaajia rastinsa "mukavuussyistä" samaan kohtaan asteikkoa. Siksi pitkät osiopatterit kannattaa mikäli mahdollista paloitella useaksi kysymykseksi.

Heikkoutena asteikkotyyppisissä kysymyksissä on viimein se, että niihin jätetään enemmän vastaamatta kuin sanallisiin suljettuihin kysymyksiin.

Kyselyssä on vastausten merkitsemiseen käytetty sekä rasti-
mista että numeroiden rengastamista. Ei ole merkitystä sillä,

kumpaa merkitsemistapaa käytetään; sen sijaan on tärkeätä antaa lomakkeen täyttämisoheissa esimerkki käytettävästä merkitsemistavasta. Samassa kyselyssä pitäisi välttää käyttämistä erilaisia rastimistekniikkoja.

Luokkien lukumäärästä. Yleisesti ottaen asteikollisen kysymyspatterin osakysymysten korrelaatiot kohoavat osioiden luokkia lisättäessä ja koko mittarin reliabiliteetti paranee osakysymyksiä eli osioita lisättäessä, siis mittaria pidennettäessä (ks. esim. Ojanen 1973, 66).

Vaikka korrelaatiokertoimet teoriassa suurenevatkkin vastausvaihtoehtoja asteikonmuotoiseen kysymykseen lisättäessä, vaikuttaa päätökseen siitä, kuinka monta vastausvaihtoehtoa annetaan, kysymyksen kohteena olevan asian laatu. On mietittävä ja mikäli mahdollista testattava, onko järkevää olettaa, että vastaaja pystyisi erittelemään eroja annetun esimerkiksi 10:n tai 20:n vaihtoehdon välillä, toisaalta onko kolme vaihtoehtoa liian vähän, onko mittari "liian karkea". Jos halutaan karkeahko keskimääräiskuva jostakin asiasta, riittää 2- tai 3-välinen kysymysasteikko. Näin on myös silloin, kun useammista tällaisista asteikoista muodostetaan yhdistettyjä asteikkomittareita. (Mittareiden laatimisperiaatteista ks. tark. esim. Eskola 1967, 210 - 254.) Mikäli tutkijan kiinnostus painottuu yksilöllisen käyttäytymisen tutkimiseen, on tavallisesti välttämätöntä käyttää vähintään 5 - 6-välistä asteikkokysymystä.

3.4. KYSYMYSTEN SIJAINTI LOMAKKEESSA

Kysymysten kokoaminen lomakkeeksi vaatii kysymysten *järjestykseen* sekä niiden kirjapainotekniseen *taittamiseen* (etenkin postikyselyssä) liittyviä päätöksiä.

Eräissä kokeellisissa tutkimuksissa on havaittu, että loogisesti toisistaan riippuvat kysymyssarjat on tarkoituksenmukaista sijoittaa peräkkäin (esim. Bauer 1963, 307 - 311), jotta vastaaja säästyisi edestakaiselta ajatushyppelyltä. Kuitenkin suositetaan, että yksitoikkoinen kysymyssarja on vastausväsymyksen ja -ikävystymisen välttämiseksi tarkoituksenmu-

kaista katkaista muodoltaan muista poikkeavilla kysymyksillä (Eskola 1967, 182). Tällä voidaan myös vähentää ns. halo-efektin vaaraa.

Lomakkeen alkuun on syytä sijoittaa helppoja, ei-uhkaavia johdantokysymyksiä, joiden avulla pyritään herättämään vastaajan mielenkiinto tutkimusta kohtaan. Helpoista kysymyksistä siirrytään siten asteittain vaikeampiin ja arkaluontoisempiin kysymyksiin, mikäli tutkimuksessa sellaisia on. Tyypillisiä helppoja kysymyksiä ovat valintavaihtoehtoiset arvionvaraisia tosiasioita tai täsmällisiä tosiasioita mittaavat kysymykset. Henkilötietojen kysymistä alkajaisiksi ei suositella, vaikka nämä kysymykset ovatkin vastaajalle helppoja, koska varsinkin haastatteluissa on ilmennyt, että vastaaja ikään kuin asettuu kiinteämmin näiden henkilötietojensa rajaamaan rooliin ja vastaa sen mukaisesti.

Alkupuolella lomaketta kannattaa kysyä myös *tärkeitä* tietoja; näin ainakin postikyselyssä, sillä vastaaminen on jonkin verran vähäisempää (ja mahdollisesti myös epätarkempaa) lomakkeen loppupuolen kysymyksiin.

Bradburn ja Mason (1964, 57 - 61) tutkivat kysymysjärjestyksen vaikutusta vastauksiin esittämällä terveyteen, perhe-elämään ja työkokemuksiin liittyvät kysymyspatterit neljässä eri järjestyksessä eri haastateltavaryhmillä. Muut kolme pysyvää kysymysaluetta olivat sosiaalinen osallistuminen, naapuruussuhteet sekä eräät elämäkertatiedot. Eri kysymysryhmien vastausjakaumissa ei havaittu merkitseviä eroja erilaisten lomakejärjestysten mukaan. Tässä kokeessa kävi siis ilmi, ettei kysymysten esittämisjärjestyksellä ollut vaikutusta vastaamiseen.

Varsinkin esitutkimusvaiheessa kannattaa kokeilla parilla kolmella kysymysjärjestyksellä, mikäli etukäteen on aihetta olettaa, että tiettyjen kysymysten esittämisjärjestyksellä olisi vaikutusta tuloksiin. Metodiikan tutkimuksen tuottamat empiiriset tulokset ovat nimittäin tältä osin melko ristiriitaisia, ja pitäviä yleistyksiä ei juuri ole olemassa.

Kyselylomakkeen taitto. Lomake on syytä pyrkiä rakentamaan mahdollisimman selkeännäköiseksi ja vastaajalle miellyttäväksi. Mahdollisuuden taitoltaan selkeän lomakkeen laatimiseen ovat paremmat, mikäli lomake painetaan kuin jos se monistetaan. Kuitenkin kyselylomakkeen latominen voidaan nykyisin suorittaa kätevästi ja ennen muuta erittäin halvalla sellaisella kirjoituskoneella, jossa on valittavana erilaisia kirjasintyypejä. Tällöin kysymyksen sanamuoto voidaan latoa lihavalla isolla kirjasimella ja vastausvaihtoehdot pienemmällä. Mikäli lomake ladotaan tällä kirjoituskoneella ja painetaan offset-menetelmällä, on painotekninen lopputulos erinomainen.

Kysymykset kannattaa numeroida juoksevasti, sillä menettely helpottaa vastaamista ja vähentää ylihyppimisen mahdollisuutta. Tässä vaiheessa on syytä harkita, kannattaako kysymykset numeroida siten, että niitä voidaan suoraan käyttää apuna tietojen siirtämisessä tietokorteille. Kun aineistoa aletaan siirtää reikäkorteille, joudutaan ainakin avoimet kysymykset koodaamaan jälkikäteen. Teknisesti tiedot on huomattavasti helpompi lävistää kortteille, jos *koko aineisto* on ennen sitä koodattu. Tällöin ei lävistäjän tarvitse etsiä koodiavaimen avulla tietoja kysymyspattereista, vaan tiedot on jo poimittu lomakkeista ja siirretty koodinumeroina allekkain lomakkeen reunaan tai erityisille koodauslomakkeille tai vaikkapa ruutupaperille. Koska varsinkin laajojen lomakkeiden koodaus joudutaan tekemään jälkikäteen ennen tietojen lävistämistä, ei valmiiden koodinumeroiden suunnitteleminen lomakkeeseen ole välttämätöntä. Usein se on sitä paitsi varsin hankalaakin, koska joitakin muuttujia saatetaan koodata ennakkosuunnitelmista poiketen useammalla tavalla, mikä sekoittaa suunnitellun sarakemäärän. Kuitenkin suppeisiin lomakkeisiin kannattaa suunnitella koodinumerot jo lomakkeen rakentamisen yhteydessä, koska se säästää työtä aineistonkäsittelyvaiheessa. Koodausohjeen laatimista on käsitelty tarkemmin liitteessä 2.

Lähinnä kaupallisista postikyselyistä on Erdos (1970, 37 - 48) kerännyt tietoja lomakkeen ulkonäköön liittyvistä näkökohdista. Taiton tehtävä Erdoksen mukaan (s. 45) on antaa vaikutelma siististä painetusta sivusta, joka on helppo lukea ja täyttää.

Koska vastaajien osallistumisalttius kaupallisiin kyselyi-

hin on yleensä pienempi kuin tieteellisiin, korostaa Erdos lomakkeen pienen koon ja vähäsivuisuuden merkitystä. Hän suosittaa painatusta monistuksen sijaan. Erdos ei kannata värillisen paperin eikä lomakkeeseen painettujen ylimääräisten kuvien käyttöä, elleivät ne suoranaisesti selvennä tai lyhennä kysymyksiä.

Paperin laadun tulee olla miellyttävän näköistä sekä riittävän paksua jälkikäsitteilyä varten ja molemmiin puolin painettavaksi, mutta kuitenkin riittävän kevyttä kirjeen painoa ja postimaksuja silmälläpitäen.

Sivua ei saa ylikuormittaa; on jätettävä kunnan marginaalit. Valkoisen tilan tulee jakaa teksti kiinteisiin lohkoihin, ja taulukkotyyppisiä kysymyksiä on esitettävä mahdollisimman vähän. Lomakkeen taitossa on suositeltavaa käyttää melko runsaasti typografisia linjoja, koska ne selventävät yleisvaikutelmaa ja antavat lomakkeeseen "ryhtiä".

Lomakkeen pituus. Laatiessaan kysely- tai haastattelulomakkeita tutkija joutuu pohtimaan, tuleeko lomakkeesta liian pitkä ja vastaajia pelottava. Lomakkeen pituuden vaikutusta vastausosaltautteen on jonkin verran postikyselyaineistojen perusteella eritelty, ja tulokset ovat jokseenkin yhdensuuntaiset siten, että lomakkeen pituus vaikuttaa osallistumisalttiutta vähentävästi, mutta tämä vähentyminen ei ole kovin voimakasta (esim. Scott 1961, 168).

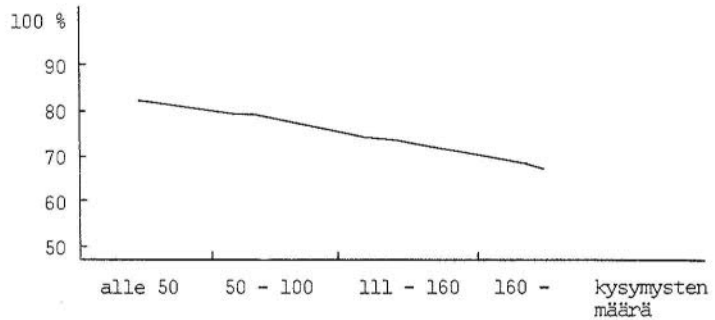
Samansuuntainen on myös Hochstimin ja Athasopouloksen (1970, 71) esittämä tulos. Heidän suorittamassaan tutkimusprojektissa palautusprosentit olivat eripituisilla lomakkeilla postikyselyssä seuraavat:

8 sivua	81 %
8 sivua	75 %
14 sivua	83 %
21 sivua	74 %
23 sivua	70 %

Olen erästä toista tehtävää varten käynyt läpi 40 Suomessa tehtyä postikyselytutkimusta, jotka olivat sekä yliopistollisia

opinnäytteitä että tutkimuslaitosten suorittamia tavoitetutkimuksia. Näiden 40 tutkimuksen mukaan kysymysten määrän ja vastausprosenttien suhde oli seuraavannäköinen:

vastausprosenttien mediaaniarvot

Vastausprosenttien mediaaniarvojen ero on suunnilleen 10 % pienimmän ja suurimman kysymysryhmän välillä. Ero vastausprosentteissa näyttää melko pieneltä katsottuna sitä taustaa vasten, että toiset vastaajat ovat joutuneet käymään ainakin 161 kysymystä ja toiset alle 50 kysymystä.

Kun tätä 40 raportin aineistoa tarkasteltiin myös sen mukaan, oliko lomake painettu vai monistettu, ja laskettiin korrelaatiokertoimet palautusprosentin ja kysymysten (ja sivujen) määrän välille, saatiin:

	PAINETTU LOMAKE (n = 17)	MONISTETTU LOMAKE (n = 19)
	palautussuhde	palautussuhde
kysymysten määrä	r = -.16	r = -.62
lomakkeen sivujen määrä	r = -.26	r = -.49

Molemmissa tapauksissa palautussuhteen ja lomakkeen pituuden välinen korrelaatio on negatiivinen, mutta olennaista on, että silloin kun käytetään painettua lomaketta, kysymysten määrä ei ole niin tärkeä kuin silloin, kun lomake monistetaan.

4. OSALLISTUMATTOMUUDEN ONGELMA

Vaikka otoksen laatimispulmat olisi kenttätutkimuksessa taitavasti ratkaistu, voi kyselyyn tai haastatteluun liittyvä kato turmella aineiston edustavuuden. On erittäin harvinaista, että kysely- tai haastattelumenetelmällä saadaan täydellinen aineisto.

Normaalisti kysely- tai haastatteluaineisto voidaan jakaa kahteen ryhmään: tutkimukseen osallistuneisiin ja siihen osallistumattomiin. Osallistumattomien ryhmä on tarkoituksenmukaista jakaa edelleen kolmentyyppisiin alaryhmiin: (1) niihin, jotka ovat kieltäytyneet tutkimuksesta, (2) niihin, joihin ei ole saatu kontaktia sekä (3) niihin, jotka ovat kyllä osallistuneet tutkimukseen, mutta vastanneet puutteellisesti. Usein on vaikea tarkalleen erottaa toisistaan ensimmäistä ja toista ryhmää. Yleensä ensimmäiseen ryhmään on saatu kontakti, mutta henkilöltä ei saada vastauksia tai saadaan vastaukseksi tutkimuksesta kieltäytyminen. Toista ryhmää on vaikea tavoittaa esimerkiksi tuntemattoman osoitteen takia.

Tonttila (1972, 20) on esittänyt seuraavat jakaumat katon syistä mittavaotoksisessa lukijakuntatutkimuksessa vuodelta 1971 henkikirjaotoksessa ja lopullisessa otoksessa:

ALKUPERÄINEN HENKIKIRJAOTOS	n	%
	8051	100.0
- kuollut	109	1.4
- sairas	123	1.5
- vanhuudenheikko	51	0.6
- tylsämielinen	25	0.3
- mielisairas	17	0.2
- vankilassa	8	0.1
- varusmies	35	0.4
- ulkomailla, merillä	<u>132</u>	<u>1.6</u>
Populaatioon kuulumaton kato	500	6.2

POPULAATIOON KUULUVIA KOHTEITA	n	%
	7551	100.0
- matkoilla kotimaassa	110	1.5
- ei tunneta osoitteessa	110	1.5
- ei tavattu	447	5.9
- muuttanut paikkakunnalta	434	5.7
- kelirikko	10	0.1
- kieltäytyi kesken haastattelun	6	0.1
- kieltäytyi kokonaan	327	4.3
- haastattelu hylätty	2	0.0
- muut syyt	<u>287</u>	<u>3.8</u>
Populaatioon kuuluva kato	1733	22.9

Kadon syitä raportoitaessa on tarkoituksenmukaista haastattelussa suorittaa esitetyntyyppinen jaottelu. Kyselyssä jälkimmäinen ryhmä voidaan jakaa vielä kahtia sen mukaan, onko kadon syy tunnettu vai tuntematon. Kadon syiden tarkka ryhmitely on hyödyllistä pyrittäessä esimerkiksi jälkikäteen hankkimaan tietoja tutkimuksesta kieltäytyneiden ryhmästä ja eritteleään sitä, kuinka systemaattista tai satunnaista tämä kieltäytyminen on.

4.1. OSALLISTUMISEEN VAIKUTTAVISTA TEKIJÖISTÄ

Keskeinen postikyselyn heikkous haastatteluun verrattuna on, että sen avulla ei saada tietoja niin monilta tutkimukseen mukaan joutuneilta kuin haastattelussa.

Jonkinlaisen viitteen siitä, millaisia palautussuhteita postikyselyssä on saatu, tarjoaa em. 40 raportin aineisto.

Tutkimuksen aihe	Palautusprosenttien vaihteluväli	Palautusprosenttien mediaaniarvo	Tutkimuksien lukumäärä
Taloudellinen turvallisuus, työttyvyys, ammattitilpeys, sairaus/terveys	51 - 91 %	84 %	5
Eriytinen sosiaalipoliittinen tutkimus (esim. lasten päivähoito), rikollisuus, oikeuslaitos	81 - 95 %	83 %	4
Ammattikoulutus, työhön sijoittuminen	64 - 94 %	82 %	5
Opinnot, opin- tomenestys	66 - 100 %	79.5 %	6
Vapaa-ajan vietto	62 - 86 %	75 %	3
Lukijakuntatutkimukset	21 - 71 %	49.5 %	6
Muut tutki- mukset	49 - 97 %	75 %	11

Taulukosta ilmenee, että kuudessa mukana olleessa lehtien lukijakuntatutkimuksessa palautusprosentit olivat keskimäärin selvästi pienemmät kuin muissa tutkimusaiheissa. Myös vapaa-ajan viettoa koskeneissa kolmessa tutkimuksessa tulos oli samansuuntainen. Vertailuja vaikeuttaa kuitenkin se, etteivät kaikki tutkimukset koske samantyyppistä populaatiota (esim. suomalaista aikuisväestöä), vaan joukossa on myös erityisryhmiä (esim. opiskelijat) koskevia tutkimuksia. Niinpä vertailu eri aihepiirejä koskevien tutkimusten välillä on suoritettava varoen. Aineiston pienuus estää kuitenkin tarpeellisten vakiointien tekemisen.

Aikuiskoulutukseen liittyviä käsityksiä ja tämän koulutusmuodon käyttöä kartoittaneessa tutkimuksessaan Lehtonen ja Tuomisto (1973, 9 - 15 ja liite 2) vertailivat eräitä postikyselyllä (N = 2177) ja haastatteluin

(N = 584) saatuja taustatietoja. Palautussuhde kyselyssä oli 67.7 % ja haastatteluprosentti 80.3 %.

Vertailussa ilmeni, että vastaajien sukupuolen, vastaajien omien tulojen, iän ja aikuispalvelujen käytön osalta kysely- ja haastatteluryhmät eivät eronneet toisistaan tilastollisesti merkitsevästi.

Kuitenkin haastatteluun tavoitettiin n. 10 % enemmän sellaisia henkilöitä, jotka eivät olleet käyttäneet aikuiskoulutuksen palveluja. Kyselyyn osallistui ammattiasemaltaan virkamieskuntaan luokiteltuja henkilöitä suhteellisesti enemmän kuin haastatteluun (ero tilastollisesti melkein merkitsevä).

Suurin ero eri menetelmin saatujen aineistojen välillä oli vastaajien peruskoulutuksessa. Kyselyyn osallistui suhteellisesti enemmän paljon koulutusta saaneita, haastatteluun tavoitettiin vastaavasti merkitsevästi enemmän lyhyen peruskoulutuksen saaneita. Niin ikään haastatteluun osallistui enemmän kuin kyselyyn sellaisia henkilöitä, joiden perheiden kokonaistulot olivat pienet.

Kun kysely- ja haastattelukaukia verrattiin sukupuolen, asuinpaikan kaupungistumisasteen, peruskoulutuksen ja iän mukaan koko maan aikuisväestön vastaaviin jakauksiin, olivat suurimmat erot seuraavat:

	kysely	haastattelu	koko maa
kansakoulun tai sitä vähemmän opiskelleita	72.3 %	80.0 %	81.3 %
ikä 45 - 64 vuotta	28.2 %	34.1 %	28.6 %

(Lehtonen ja Tuomisto 1973, 15)

Koska aineistot tavallaan "paikkasivat" toisiaan näiden, tässä tutkimuksessa keskeisten taustamuuttujien mukaan tilastollisesti edustavaan suuntaan, käyttivät tutkijat aineistoja analyysissä yhdistettyinä.

Tutkimuksen aiheen tärkeys (kiinnostavuus, koskettavuus) on yksi sellainen seikka, jonka on havaittu vaikuttavan alttiuteen osallistua tutkimukseen. On melko vai-

keata nimetä sellaisia tutkimuksen aiheita, joita otokseen joutuneet pitäisivät tärkeinä, mutta näyttää kuitenkin siltä, että sellaisiin kyselyihin, jotka liittyvät jotenkin ihmisten perustarpeiden tyydyttämisen tutkimiseen, olisi kiinnostus suurempi kuin esimerkiksi lukemis- tai harrastustutkimuksiin.

Aineistonkeruun menetelmiä tutkittaessa on havaittu, että kun kysely suunnataan jollekin toimintarakenteeltaan homogeeniselle ryhmälle ja kun kyselyn aihe liittyy tähän toiminnalliseen samankaltaisuuteen tai muuhun ryhmän jäsenten yhteiseen merkittävään piirteeseen, on osallistumisaktiivisuus tutkimukseen yleensä suurempi kuin tutkittaessa rakenteeltaan heterogeenistä yleisväestöä.

Esimerkkeinä erityisryhmien korkeista palautussuhteista ovat Kortekankaan (1970, 2) 91.5 % naisteologeille osoitetusta kyselystä ja Wallsin (1970, 12) 94.5 sosiaalitarkkaajille suunnatusta kyselystä. Myös yritysdemokratiakomitean tekemässä kyselystä saatiin erityisryhmiltä melko korkeat palautusprosentit (pääluottamusmiehet 93 %, työntekijät 61 %, toimihenkilöt 79 % ja työnantajat 70 %) (Parjanen 1969).

Myös Tauriaisella (1966) oli tutkimuksen kohteena tietynlainen erityisryhmä - kuuhmolaiset asutustilalliset. Aineiston keruustaan Tauriainen on raportoinut mm. (1966, 41): "Lomakkeita lähetettiin 135 tilalliselle. Kootuksi saatiin 127 kyselylomaketta eli 94.07 % läheteistä. Korkean palautussuhteen voidaan olettaa johtuvan siitä, että kysymykset koettiin relevanteiksi ja tutkimusaihe läheiseksi." Tosin on huomattava, että osallistumista lisäsi todennäköisesti se, että tutkija itse nouti lomakkeet vastaajilta.

Englantilainen Scott (1961, 143 - 144) on maininnut 15 tutkimuksesta, joissa osallistumisalttius on ollut 90 % tai yli. Kaikki nämä kyselyt on suoritettu jonkin erikoispopulaation keskuudessa.

Myös Tallentilla (1959, 579) on kokemuksia erityisryhmien korkeista palautussuhteista. USA:ssa järjestä-

mässään kyselyssä hän sai psykologeilta takaisin 97.7 %, psykiatreilta 81.2 % ja sosiaalityöntekijöiltä 97.2 % lähettämistään lomakkeista.

Huomattavan korkeasta mielenkiinnosta kyselytutkimusta kohtaan on raportoinut Plog (1963, 297 - 298). Tässä kyselyssä tutkittavien joukon muodostivat yleisönosastoon kirjoittaneet. Kahden kyselyn palautussuhteiksi saatiin 92 % ja 98 % (N = 162). Lomakkeet lähetettiin osastoon kirjoittaneille samana päivänä ja siis välittömästi sen jälkeen kun heidän kirjoituksensa oli toimitukseen saapunut. Näin *kysely kytkettiin juuri tapahtuneeseen toimintaan*, mikä lisäsi tutkimuksen luotettavuutta. Tämän lisäksi tutkimusjoukon voidaan olettaa käsittäneen keskimääräistä aktiivimpia henkilöitä, koska he olivat kirjoittaneet yleisönosastoon. On kuitenkin erityisryhmiä (esim. johtajat, kansanedustajat, professorit jne.), jotka joutuvat melko usein kysely- ja haastattelututkimusten kohteiksi. Tällaisten kiireisten roolien haltijat tulevat usein "immuuneiksi" kaikenlaisille sosiaalitutkimuksille ja osallistumattomuus on yleistä.

Kuitenkin usein varsin suuri joukko ihmisiä haluaa osallistua sellaisiin kyselyihin, joiden tutkimuskohde ei heistä ehkä erityisen kiinnostavalta tunnukaan. Richardson ym. (1965, 62 - 63) on koonnut ja jäsentänyt muutamia haastattelukokemusten perusteella ilmenneitä tekijöitä, jotka näyttävät olennaisilta myös postikyselyyn liittyvässä osallistumisalttiudessa.

Yhtenä osallistumisen syynä Richardsonin ym. keräämien tietojen mukaan näyttää olevan eräänlainen auttamishalu. Haastattava osallistuu tutkimukseen, koska hän *haluaa* yhtäältä *auttaa* haastattelijaa saamaan aineiston kerätyksi. Toisaalta hän voi osallistua prosessiin, koska hän kokee itsensä jonkinlaiseksi "sosiaalitieteen koekaniiniksi". Hänen antamiensa tietojen avulla kokonaistieto lisääntyy, mikä puolestaan on hyödyksi koko yhteiskunnalle, sille erikoisryhmälle, johon vastaaja itse kuuluu ja viimein siten hyödyksi myös vastaajalle itselleen. Vetoamista auttamishaluun käytti mm. Kinsey ym. (1948, 36) tutkiessaan miesten sukupuolista käyttäytymistä.

Haastattelutilanteissa Richardsonin ym. mukaan on havaittu,

että eräille vastaajille tuottaa tyydytystä puhua jollekin, ja koska he saavat hyviä kuuntelijoita harvoin, on haastattelulu mitä mainioin tilaisuus ajatuksien esittämiseen. Yksinäiselle tai sosiaalisesti eristetyille vastaajalle mahdollisuus puhumiseen saattaa olla suuri helpotus, joka tuottaa emotionaalista tyydytystä. Tämän mukaan voisi ajatella, että postikyselyssä lomake edustaa maantieteellisesti eristetyille vastaajalle samantyyppistä mahdollisuutta purkaa tunteitaan. Lisäksi hän voi samanaikaisesti kokea tutkimuksen sopivana välineenä kontrolloida yhteiskuntaa. Tätä kuvannee melko hyvin seuraava tehtaan naistyöntekijän kyselylomakkeessa esittämä reaktio:

"Laajentakaa tutkimuksia, kysykää mielipiteitä yhteiskunnan elimistä ja virheistä. Julkaiskaa tutkimuksenne, ehkä TV:ssä."

Eriteltäessä halukkuutta osallistua tutkimuksiin on havaittu, että joissakin tapauksissa kyselyn aihe ei ole ollut vastaajalle *riittävän ajankohtainen*. On ilmennyt tilanteita, jolloin tutkimusteema ei *vielä* ole ollut ajankohtainen otokseen joutuneelle tai se ei ole ollut hänelle *enää* aktuaali. Joissakin tutkimuksissa on arvioitu tutkimuksen aiheen olleen kieltäytyneelle tutkimusryhmälle *liian koskettava* (ärsyttävä, arkaluontoinen jne.), mikä on aiheuttanut kyselystä tai haastattelusta kieltäytymisen.

Mayer ym. (1966, 645) on esittänyt liikenneonnettomuudessa loukkaantuneita jalankulkijoita ja autoilijoita tutkiessaan oletuksen, että osa kyselyyn joutuneista jätti vastaamatta sen vuoksi, että järkyttävän onnettomuuden muisteleminen tuotti heille tuskaa. Myös syylliseksi todetut kuljettajat olivat muita haluttomampia vastaamaan. Molemmissa tapauksissa tutkimusaiheen koskettavuus oli suuri, ilmeisesti liian suuri. Kuitenkin tällaisessakin tapauksessa on *haastatteleamalla* saatu kerätyksi tyydyttävä aineisto.

Robinsilla (1963, 276 - 286) oli noin 500 henkilön tutkimusjoukko sellaisia ihmisiä, joiden *elämänkaari*

sisälsi varsin kirjavia aineksia (tappeluita, pidätyksiä, sukupuolista poikkeavuutta, alkoholin väärinkäyttöä jne.). Tämä elämänkulku oli myös hänen tutkimuksensa aiheena. Haastattelusta kieltäytyvien lukumäärä olisi aiheen arkaluontoisuuden vuoksi jäänyt korkeaksi, ellei tutkija olisi käyttänyt varsin voimakasta ja monipuolista suostuttelua.

Miten osallistumattomuutta voidaan vähentää. Edellä on jo useaan kertaan korostettu *esitutkimuksen* suorittamisen tärkeyttä. Haastattelu- tai kyselylomakkeen testaus ei ole mikään itsetarkoitus vaan tutkimuksen tekemisen välttämätön osa, jonka avulla etsitään enemmän tai vähemmän vapaamuotoisesti tutkimusongelmia ja -ideoita, saadaan tietoa koko aineistonkeruuprosessista, lomakkeen heikkouksista ja jopa joistakin tulosanalyysiin liittyvistä seikoista. Nämä tavoitteet on syytä ottaa huomioon esitutkimusta järjestettäessä.

Esitutkimusta varten riittää pieni (ehkä 30 - 50) harkinnanvarainen tutkimusjoukko, jonka ei tarvitse olla tilastollisesti edustava. Tarkoituksenmukaista on käyttää kuitenkin mahdollisimman heterogeenistä näytettä, jotta saataisiin tarkempia viitteitä siitä, kuinka hyvin tai huonosti kysymykset toimivat ja millaisia näkökohtia on otettava huomioon haastattelijoiden koulutuksessa varsinaisen aineiston keräämistä varten.

Galtung (1970, 139 - 142) on esittänyt kolmijakoisen nettelyn esitutkimuksen tulosten hyödyntämiseksi. Ensimmäinen vaihe perustuu "ei osaa sanoa"-vastausten ja puuttuvien tietojen tarkasteluun havaintomatriisin avulla. Matriisista voidaan laskea puuttuvien tietojen määrä ja jakauma eri kysymyksissä ja erityyppisten vastaajaryhmien suhteen ja tehdä tarpeelliset päätökset kysymysten muuttamisesta, mikäli puuttuvia tietoja näyttää olevan liian paljon. Toisessa vaiheessa tarkastellaan kysymyksiin annettujen vastausten jakaumia (ensinnäkin muuttujien suuntaan, jolloin nähdään erotteleeko kysymys riittävästi eli syntyykö vastauksiin hajontaa ja toiseksi vastaajien suuntaan, jolloin saadaan tietoa siitä, onko

jokin vastaajaryhmä muita todennäköisemmin "kyllä-vastaaaja" tai "ei-vastaaaja" vai sellainen tyyppi, joka todennäköisemmin kuin muut antaa ääri- tai keskivastauksia. Kolmantena vaiheena voidaan mittareiden toimimista tarkastella korrelaatioanalyysin avulla (erityisesti menettelyn tulkintavaikeuksista ks. tark. Galtung 1970, 141).

Yhtenä osallistumisaktiivisuuteen vaikuttavana tekijänä kysely- ja haastattelututkimuksessa on se *informaatio*, jonka tutkimukseen joutunut saa tutkimuksen suorittajalta. Informaation avulla pyritään poistamaan tutkimukseen liittyviä kielteisiä käsityksiä ja ennakkoluuloja sekä antamaan tietoa vastaamiseen liittyvistä teknisistä seikoista. Tällaiset tiedot ja ohjeet voidaan antaa joko lomakkeen yhteyteen liitettävissä erillisessä lähetekirjeessä tai ne voidaan liittää lomakkeen alkuun ennen varsinaisia kysymyksiä.

Haastattelun suorittamista koskevassa jaksossa (s. 16 - 18) lueteltiin ne keskeiset asiat, joista on haastattelutavalle kerrottava haastattelun alussa. Kyselyssä on lisäksi tehtävä selkoa lomakkeen *palauttamismenettelystä*. Tällöin mainitaan, kuinka pian lomake toivotaan saatavan täytettynä takaisin (esim. kahden viikon kuluessa). Mikäli postimaksut maksaa tutkija - mikä on tietysti luonnollista - on seikasta syytä mainita myös lähetekirjeessä.

Näiden tietojen lisäksi mainitaan saatteessa tai haastattelun alussa usein myös sellaisista vakuuttelunomaisista seikoista kuin että tutkimus on luonteeltaan tieteellinen, mikäli se tehdään jonkin korkeakoulun laitoksen yhteydessä. Niin ikään on tarkoituksenmukaista kertoa, ettei vastaajan henkilöllisyys tule tutkimuksen missään vaiheessa esiin, koska vastaukset käsitellään tilastollisina taulukkoina ja lukuina. Usein korostetaan sitä, että tutkimuksen onnistumisen kannalta on tärkeätä vastata kyselyyn tai osallistua haastatteluun, koska henkilön korvaaminen toisella on erittäin vaikeaa. Lisäksi on syytä korostaa kaikkiin kysymyksiin vastaamisen tär-

keyttä. Toisinaan vedotaan myös vastaajan auttamishaluun (esim. laudatur-työn tekemisessä).

Kontaktien määrä. Postikyselytutkimuksissa on ilmennyt, että tutkijan ja vastaajan välisten yhteyksien lukumäärä lisää osallistumisaktiivisuutta. Yleensä yksi ainoa kontakti ei riitä edustavan vastausmäärän saamiseksi, vaan kontakteja tarvitaan ainakin kaksi, useimmiten kolme tai neljä, jotta palautusprosentti kasvaisi riittävän suureksi. Yhteydenotot vastaajaan ovat yleensä kirjeellisiä siten, että ensimmäisellä kerralla lähetetään lomake ynnä tarpeellinen instruktio, toisella kerralla palautuskehoitus ja kolmannelle lomake ynnä kehoituskirje. Joskus tutkija ottaa yhteyden jo ennen varsinaista kyselyn järjestämistä esimerkiksi puhelimitse, julkaisemalla tutkimusta koskevan ilmoituksen tai uutisen kyselypaikkakunnan lehdissä tai jakamalla (ja noutamalla) kyselylomakkeet henkilökohtaisesti.

Ainakin Roeher (1963, 302), Heaton (1965, 36 - 39), Longworth (1953, 312), Skipper ym. (1966, 211 - 214) ja Robin (1965, 24 - 35) ovat esittäneet tuloksia erityyppisten ennakkokontaktien vaikutuksista lisätä osallistumisalttiutta.

Robin (1965, 24 - 35) on kehittänyt eräissä tutkimuksissa käytetyistä suostuttelutekniikoista jonkinlaisen yhdistelmätekniikan, joka perustuu voimakkaaseen suostutteluun. Tämän tekniikan mukaan tutkijan ja potentiaalisen vastaajan välinen kommunikaatio käsittää viisi kontaktia, jotka ovat seuraavat:

1. Kyselyyn joutuneelle lähetetään ensimmäiseksi ennakkokirje, jossa häntä pyydetään auttamaan tutkimuksen suorittamisessa. Kirjeessä taataan otokseen joutuneen anonymiteetti ja muutenkin pyritään luomaan myönteinen mieliala myöhemmin tapahtuvaan kyselyyn.

2. Toinen kontakti tapahtuu kyselylomakkeen ja saatekirjeen muodossa. Saatteessa muistutetaan ensimmäisestä kirjeestä ja siinä toistetaan aiempia perusteluja yleisluontoista kiitostakaan unohtamatta. Kirjeessä esitetyt lomakkeentäyttöohjeet toistetaan varmuuden vuoksi vielä

kyselylomakkeessakin. Postimerkki on liimattu valmiiksi palautuskuoreen.

3. Kolmannen kontaktin välineenä on lyhyt muistutuskirje, jossa korostetaan tutkimuksen tärkeyttä ja huomautetaan vastaamattomuudesta. Lisäksi mainitaan, että kyselyyn joutunut on "mukavuussyistä" saanut postimerkillä varustetun kirjekuoren.

4. Neljännessä kontaktissa lähetetään muistutus sekä uusi lomake ynnä postimerkillä varustettu palautuskuori. Kirjeessä muistutetaan edellisestä kirjeestä sekä postimerkillisestä palautuskuoreesta.

5. Kolmas muistutuskirje ja samalla viides kontakti palauttaa kyselyyn joutuneen mieleen jälleen maksetut vastauskuoret.

Robin ei suosittele käytettäväksi sentapaisia ilmauksia, että kyseessä olisi viimeinen kontakti, vaan hänen mielestään pitäisi kyselyyn joutuneelle antaa sellainen vaikutelma, että kirjeitä on vielä tulossa.

Robinin kehittämä menettely edustanee jonkinlaista "postimerkkipelottelutekniikkaa", jollaista ei Suomessa liene kokeiltu. Menettelyn onnistuneisuudesta ovat kyllä raportoineet esimerkiksi Williams ja Wechsler (1970, 533 - 535).

Käytännön ongelmana kontaktien ottamisessa vastaajiin on se, pitäisikö kirje ja/tai lomake postittaa joka kerta kaikille vastaajille - siis niillekin, jotka jo ovat lomakkeen palauttaneet vai kannattaako lomakkeet numeroida juoksevasti ja ottaa yhteys vain niihin, jotka eivät postituslistan mukaan ole vielä kyselyyn vastanneet. Yhteydenotto joka kerralla kaikkiin otokseen joutuneisiin lisää tuntuvasti kustannuksia ja lisäksi se saattaa ärsyttää sellaisia henkilöitä, jotka ovat jo tutkimusapunsa antaneet. Toisaalta numeroituja lomakkeitaakin saatetaan pitää luvatus anonyymiteetin vastaisina, vaikka tulokset esitettäisiinkin tilastollisina tietoina, tosin käytännössä tämänsuuntaista kritiikkiä esitetään varsin vähän. Mutta asialla on kyllä eettinen puolensa, joten selvintä on ehkä lähetekirjeessä korostaa, että anonyymiteetti suojataan postitusnumerosta huolimatta, jonka tarkoituksena on ainoastaan säästää kuluja.

Yleensä postikyselyssä on vaikeata saada tietoja sen ryhmän ominaisuuksista, joka ei ole halunnut osallistua tutkimukseen. Etukäteistietojen perusteella saadaan ehkä selville eräitä taustatietoja (esim. sukupuoli, ikä, ammatti ja asuinpaikkakunta), mutta joidenkin tutkimuksen keskeisten muuttujien mukaisista poikkeamista ei tiedetä.

Koska kyselyyn vastaaminen on aaltomaista siten, että lomakkeita palautetaan runsaammin kutakin kontaktia seuranneina lähipäivinä, voitaisiin ajatella, että nämä eri aalloissa vastanneet poikkeaisivat toisistaan systemaattisesti siten, että aaltojen perusteella voitaisiin ennustaa kyselyyn osallistumattoman ryhmän piirteitä. Useissa postikyselymenetelmää koskeissa analyyseissä on puututtu tähän keskeiseen ongelmaan. Saadut tulokset ovat eräiltä osiltaan varsin yhtäpitävät ja osoittavat, että vastaamattomuus ei ole satunnaista.

Yhteisin on se sosiaalirakenteeseen liittyvä tulos, että varhaisvastaajat ovat enemmän koulutusta saaneita kuin myöhäisvastaajat ja kyselyyn kokonaan vastaamatta jättäneet. On myös havaittu, että varhaisvastaajat ovat nuorempia ja enemmän tutkimuksen aiheesta kiinnostuneita kuin myöhäisvastaajat tai vastaamatta jättäneet.

Jonkinlaisen kuvan siitä, miten palautetut lomakkeet jakautuvat postikyselyssä eri vastaamisaalloille, saa vuonna 1968 suoritetusta kyselystä, joka koski kuluttajien asennoitumista kotimaisiin ja ulkomaisiin tuotteisiin (Jyrinki 1969).

I aalto	48.5 %	saaduista vastauksista (vastaamisaika enintään kaksi viikkoa)
II aalto	26.7 %	saaduista vastauksista (vastaamisaika 2 - 4 viikkoa)
III aalto	24.8 %	saaduista vastauksista (vastaamisaika yli 4 viikkoa)

Yleensä ensimmäisen kontaktin jälkeen saadaan postikyselyssä 20 - 40 % kaikista palautetuista lomakkeista.

Toukoma (1970) käytti kyselyssään, joka koski nuorten ja aikuisten käsityksiä nuorisosta neljää kontaktia. Seuraava taulukko on lainattu tästä tutkimuksesta sen vuoksi, jotta nähtäisiin, mikä merkitys on neljännellä yhteydenotolla.

	N	% otoksesta	% palauttaneista
1. kerralla palauttaneet	576	47.5	56.9
2. kerralla palauttaneet	236	19.4	23.3
3. kerralla palauttaneet	154	12.7	15.2
4. kerralla palauttaneet	46	3.8	4.6
Palauttamatta jättäneet (tai palauttaneet tyhjän)	<u>201</u>	<u>16.6</u>	<u> </u>
	1213	100.0	100.0

(Toukomaan 1970, 31, taulukko 6)

Taulukon mukaan noin puolet, siis normaalia suurempi määrä, otokseen joutuneista vastasi ensimmäisen kontaktin jälkeen. Sen sijaan neljäs kontakti toi ainoastaan noin neljä prosenttia vastauksista.

Toukomaan aineistossa ylioppilastutkinnon suorittaneista 78.2 % ja kansakoulunkäyneistä vain 46.7 % vastasi ensimmäisen kontaktin jälkeen. Tulomomenttikorrelaatiokerroin koulutuksen ja vastaamisen pitkittymisen välillä oli $r = -.24$ ja korrelaatio sosioekonomisen statuksen ja palauttamisnopeuden välillä oli $r = .24$. Toukomaan aineiston ensimmäisessä vastaamisaallossa 18 - 25 -vuotiaita oli 64 % ja yli 66-vuotiaita 41 %. Eniten neljäs kontakti tuotti vastauksia 26 - 35-vuotiailta (6.1 %) ja 36 - 45-vuotiailta (5.8 %). Voisi ajatella, että neljännen kontaktin tuotto on paljolti kiireisten, kiinnostumattomien, välinpitämättömien otokseen joutuneiden vastauksia. Tulokset olivat samansuuntaisia myös edellä mainitussa kuluttajatutkimuksessa (Jyrinki 1969). Palautusajan ja koulutuksen välinen korrelaatio oli tässä tutkimuksessa (sen kolmannessa tutkimusvaiheessa) $r = -.153$ ja palautusajan ja iän välinen vastaava korrelaatio oli $r = .158$. Kun palautusajan, koulutuksen ja iän välistä suhdetta eriteltiin osittaiskorrelaatiomenettelyn avulla, muodostui iän ja palautusajan välinen $r = .114$, kun koulutus vakioitiin. Mutta kun ikä vakioitiin, oli koulutuksen ja palautusajan välinen r -kerroin .453. *Koulutuksella näyttää siis olevan varsin huomattava vaikutus palauttamisalttiuteen.* Samansuuntaisia tuloksia ovat

saaneet eräät muutkin suomalaiset tutkijat (ks. esim. Blom 1970, 25 ja Toiviainen 1969, 17). Em. kuluttaja-tutkimuksen yhteydessä tarkasteltiin tutkimusaiheen koskettavuuden osuutta palautusnopeuteen. Kolmessa tutkimusvaiheessa suoritettussa tarkastelussa ei havaittu, että varhaisvastaajat olisivat olleet enemmän tutkimusaiheen koskettamia kuin myöhäisvastaajatkaan.

Toukomaan tutkimuksessa oli selvä ero nuorisosta kiinnostuneiden ja kiinnostumattomien välillä vastaamisnopeudessa. Erittäin kiinnostuneista 71.0 % vastasi ensimmäisessä aallossa. Vastaava prosentti vähän kiinnostuneiden ryhmässä oli 40.1 %. Neljännessä kontaktissa vastaavat prosentit olivat 1.4 % ja 9.5 % (Toukoma 1970, liite-
taulukko 14). Neljäs kontakti oli näin saanut juuri näitä nuorisosta vähän kiinnostuneita vastaamaan, millä on erittäin tärkeä merkitys aineiston harhaisuuden poistamiseksi ja tulosten luotettavuuden lisäämiseksi.

Vastaamisaaltojen erittely antaa yhden menettelytavan yrittää estimoida kyselytutkimukseen osallistumattomien piirteitä. On kuitenkin syytä korostaa, että vastaamattomuuden ennustaminen ja siten myös ongelma edustavuuden määrittelystä näyttää olevan melko kompleksinen. On ilmeistä, että vastaamisaallot tietyissä ja ehkä useimmissa tapauksissa ennustavat trendin-omaisesti kyselystä *kieltäytyneiden* ryhmäpiirteitä.

Tähän suuntaan viittaavat Hochstimin ja Athanasopouloksen (1970, 74, taulukko 2 ja s. 78, taulukko 3) saamat tulokset. Tutkijat käyttivät kyselyissään toisena kontaktina muistutuskirjettä, kolmantena sähköttä ja neljäntenä henkilökohtaista haastattelua. Kävi ilmi, että haastattelun avulla voitiin korjata kyselyyn vastaamattomien aiheuttamaa harhaa. Vastaamattomien ryhmän sosiaalinen rakenne oli samantyyppinen kuin yleensä on postikyselyissä havaittu: henkilöt ovat iäkkäitä, vähän koulutusta saaneita, sosiaaliselta osallistumiseltaan passiivisia. Lisäksi Hochstim ja Athanasopoulos kuvaavat näitä ihmisiä sellaisin termein kuin "eivät onnellisia noina aikoina", tavalla tai toisella harmistuneita, enemmän tai vähemmän

sairaita, mielessä enemmän negatiivisia kuin positiivisia tunteita, vaikeuksia avioliitossa, vähän ystäviä ja kontaktit sukulaisiin vähäiset.

Tutkimuksen ajoittaminen. Sopimaton tutkimusajankohta aiheuttaa lähes poikkeuksetta jokaisessa kyselyssä ja haastattelussa kieltäytymisiä. Lisäksi sopimaton tutkimusajankohta näkyy vastaamisprosessin pitkittymisenä - osallistuminen tutkimukseen tapahtuu esimerkiksi vasta loman jälkeen. Haastattelussa tietojenkeruujasta ennakoita sopiminen on usein ainoa keino tavoittaa kiireisiä vastaajia. Kyselyssä pulma ei ole niin suuri, sillä lomakkeeseen vastaamisen voi siirtää sopivimpaan hetkeen.

Viikonpäivän valintaa koskevia tutkimustietoja on perin niukasti käytettävissä. Pitäisikö lomake postittaa siten, että se olisi perillä viikonlopuksi, jolloin vastaajalla olisi ehkä enemmän aikaa täyttää se vai olisiko jokin arkipäivä parempi, sillä viikonvaihteessa vastaaja saattaa olla muuten varattu, matkoilla tai haluton kynäkäyttöön.

Blomin (1970) aineistosta lasketut jakaumat osoittivat lievää lomakkeiden täyttämisen kasautumista sunnuntai- ja maanantaipäiviin kuten oheisesta jakaumasta ilmenee. Eri päivien tiedot on yhdistetty 56 päivän palautusjakaumasta, joka saatiin kysymyksen "...päivämäärä, jolloin täytitte lomakkeen..." perusteella:

	%
sunnuntai	17.28
maanantai	17.29
tiistai	14.84
keskiviikko	16.26
torstai	14.52
perjantai	10.99
lauantai	<u>8.82</u>
	100.00 (N = 2547) (yhdistetty aikaväliltä 5.3. - 29.4.1968)

Onko vuodenajalla yhteyttä osallistumisalttuteen?
Onko esimerkiksi kesäkyselyistä saatu yhtäsuuret palau-

tusprosentit kuin muina aikoina tehdyistä kyselyistä? Kun em. 40 raportin aineistoa eriteltiin siten, että kyselyjen suorittamiskuukausista muodostettiin talvi-, kesä- ja syysryhmät ja nämä ristiintaulukoitiin palautusprosenttien mukaan (palautussuhde yli ja alle 80 %), eivät ryhmät eronneet tilastollisesti merkitsevästi. Tämän perusteella näyttää siltä, että vuodenajallakaan ei ole sanottavaa vaikutusta postikyselyyn osallistumiseen.

Tulevaisuudessa saattaa olla varsin keskeinen vastamishaluttomuutta aiheuttava syy kyllästymisen kaikenlaisiin kyselyihin ja haastatteluihin. Näin varsinkin niiden ihmisten keskuudessa, jotka lähes päivittäin joutuvat vastaamaan erilaisiin kysymyksiin mukaan luettuna kaupalliset postikorttitutkimukset.

Wallace (1954, 40 - 52) mainitsee postikyselymetodien kannalta kiintoisan tapavastaaajien ryhmän. Tällainen väestönosa muodostuu vähitellen, kun kyselyjen määrä lisääntyy. Ihmiset joutuvat yhä useammin ja useammin mukaan kysely- ja haastattelututkimuksiin. Vastakkainen ryhmä on ainaisten kieltäytyjien ryhmä, jonka jäsenet kieltäytyvät olemasta sosiaalitieteen havaintoina. Rakenteellisesti nämä ryhmät eroavat ainakin siten, että osallistujat ovat yleensä enemmän koulutusta saaneita kuin muut. Lisäksi koulutusta pyritään tutkimuksiin osallistuttaessa omatekoisesti lisäämään, kuten Wallace havaitsi eritellessään ryhmiä, jotka olivat osallistuneet tutkimuksiin harvoin tai usein. Wallacen mukaan postikyselymenetelmää pitäisi ehdottomasti kontrolloida silloin, kun tutkimusjoukko on heterogeeninen.

4.2. VASTAAMATTOMUUS KYSYMYKSIIN

Kysymyksiä laadittaessa pitäisi vastaajalle antaa myös sellainen vaihtoehto, joka ilmaisee, ettei hän osaa tai ei halua tai että hänelle on vaikeata vastata tähän kysymykseen. Joissakin kysymystyypeissä kuten esimerkiksi asteikoissa tällainen kannan määrittelyn vaikeutta osoittava vaihtoehto esitetään usein

keskimmäisenä neutraalin ilmauksen sijalla ja se tulkitaan yleensä myös neutraaliksi, vaikka tämä tulkinta ei olekaan täysin korrekki, joskin käytäntöön korrelaatiotarkastelujen myötä juurtunut.

Erotuksena tällaisista ei osaa sanoa (vaikea sanoa, ei halua sanoa) -tyyppisistä vastauksista voidaan puhua varsinaisista *puuttuvista tiedoista*, mikä merkitsee sitä, että kysymykseen (tai sen johonkin osioon) jätetään kokonaan vastaamatta. Käytännössä puuttuva tieto usein tulkitaan siten, ettei vastaaja osaa tai halua vastata, mutta se voi myös tarkoittaa sitä - nimenomaan postikyselyssä - että hän on unohtanut vastata tähän kysymykseen.

Aiemmin on mainittu, että kyselyssä jätetään yleensä enemmän vastaamatta yksittäisiin kysymyksiin kuin haastattelussa, koska haastattelijalla on mahdollisuus antaa kysymyksestä lisäselvitystä. Mutta kuitenkin haastatteliija saattaa samalla "puristaa" vastaajalta kannanoton, vaikkei vastaajalla sellaista todellisuudessa ko. asiasta olisikaan. On vaikeata rajata, milloin haastatteliija vain teknisesti opastaa vastaajaa ymmärtämään kysymyksen ja milloin hän itse asiassa pakottaa tietojen antajaa ottamaan jonkin kannan vaikkei tällä sitä olisikaan. Analyysissa näitä "puristettuja" vastauksia ei voida erottaa niistä vastauksista, jotka on annettu pakottamalla ja luontevasti, vaikka ne faktisesti paremmin kuuluisivat luokkaan "ei osaa sanoa - vaikea sanoa - ei kantaa". Täältä pohjalta näyttää siltä, että vastaamattomuuden ero haastattelussa ja kyselyssä on jossain määrin näennäinen.

Vastaamattomuus kysymyksiin aiheutuu yleensä kysymyksen sisällöstä, sanamuodosta, teknisestä muodosta ja sen sijainnista lomakkeessa eli niistä tekijöistä, jotka otetaan lomaketta laadittaessa huomioon. Haastattelussa vastaamiskieltyymisen saattaa lisäksi aiheuttaa haastattelijan läsnäolo.

Kitkakysymyksistä. Sisällöllisesti sellaisista hankalista ja aroista kysymyksistä, jotka aiheuttavat runsaasti vastaamattomuutta, voitaisiin käyttää vaikkapa termiä *kitkakysymys*.

Deutscher (1956, 599 - 604) on esittänyt kitkakysymysten aiheuttamasta vastustuksesta joukon kiintoisia yleis-

tyksiä, joiden pitävyyttä kannattaisi suomalaisissakin kyselyissä koetella. Deutscher tutki mielikuvia naisten ammateista ja kysely osoitettiin myös joukolle lääkäreitä. Vaikka vastaajana oli erityisryhmä, oli kato 43 %. Osa vastasi lisäksi puutteellisesti. Näitä vastauksia Deutscher käytti tehdessään johtopäätöksiä vastaamiskatoon vaikuttaneista tekijöistä. Vastaaajien korkea älykyys- ja koulutustaso vaikutti, että *stereotyyppisiä arviointeja ja laajoja yleistyksiä koskevia kysymyksiä vastustettiin*. Deutscher havaitsi, että myös alimmalla sosiaaliryhmällä, joka muodostui ammattitaidottomasta työväestöstä, oli henkilökohtaisessa haastattelussa taipumusta vastustaa näitä samoja kysymyksiä. Selityksenä ilmiöön tutkija mainitsee, että alimman koulutustason vastaajat olivat *kykenemättömiä* mieleessään kuvittelemaan vieraita ja etäisiä stereotyyppioita, kun taas lääkärit olivat *haluttomia* tekemään niin. Toinen resistenssin kohde lääkärin keskuudessa olivat monivalintakysymykset, joiden vastausvaihtoehtoja he pitivät liian vähäisinä. Joitakin erityiskäsitteitä sisältäviä kysymyksiä vastustettiin niin ikään. Esimerkiksi "luokka"-käsitettä jotkut pitivät arvosidonnaisena. Lisäksi ilmeni vastustusta kysymyksiin, joiden *tarkoitus ei ollut vastaajille selvä*. Tulkitessaan joidekin lääkärin vastaamishaluttomuutta Deutscher esittää kaksi huomionarvoista tekijää: tutkija koettiin jonkinlaisena uhkana lääkärin perinteiselle arvovallalle ja lääkärit ovat tottuneet ankarasti kontrolloituihin kokeellisiin tutkimusasetelmiin, jotka ovat yleensä erilaisia kuin mitä sosiaalitieteissä käytetään. Niinpä tutkimusasetelmien vieraus aiheutti osassa vastaajia hämminkiä. Samantapaisen "vihamielisyysyleistyksen" on esittänyt myös Bachrack ym. (1967, 269).

Richardson ym. (1965, 71 - 72) on huomauttanut, tosin systemaattisiin tuloksiin nojaamatta, että sellaiset ryhmät, joiden toiminta ei ole erityisen laillista, sosiaalisesti hyväksyttävää tai se on ajankohtaisen hyökkäyksen tai arvostelun kohteena, kokevat haastattelun uhkaavaksi eivätkä siihen siksi helposti osallistu. Richardsonin ym. mukaan uhkaavina tai tabuina pidetään sellaisia tutkimus-

aiheita, jotka ovat henkilökohtaisia ja läheisiä ja jotka eivät ole yleisesti keskustelun kohteena. Tällaisina hän näkee esimerkiksi uskontoon, sukupuolielämään ja rahan käyttöön liittyvät asiat.

Eräiden tutkimustulosten perusteella näyttää siltä, että *vastaaminen arkoihin kysymyksiin tuottaa enemmän kiitkaa haastattelussa kuin kyselyssä*. Niinpä esimerkiksi eräessä haastattelussa (tutkimus koski suhtautumista radioon ja televisioon Tampereen Yliopiston monistesarja 53/1968) puoluekannatusta mittaavaan kysymykseen jätti vastaamatta (ei osannut sanoa tai ei tietoa) 27 %. Samana vuonna (1968) suoritetussa valtakunnallisessa postikyselyssä puoluekantaan vastaamattomien määrä oli 7.5 % eli tuntuvasti pienempi kuin haastattelussa. Vastaamattomien määrä pysyi jokseenkin samana, kun syksyllä näille samoille henkilöille osoitettiin sosiaalista osallistumista koskeva kysely (ks. esim. Blom 1971). Kantaansa ilmaisemattomien määrä oli tällöin 8.6 %. Niistä henkilöistä, jotka eivät ensimmäisessä kyselyssä vastanneet puoluekantaa koskevaan kysymykseen, jätti 37 % vastaamatta tähän kysymykseen myös uusintakyselyssä. Lehtosen ja Tuomiston tutkimuksessa (1973, 12), johon edellä (s. 109) viitattiin, jätti puoluekantaa koskeneeseen kysymykseen vastaamatta postikyselyssä n. 22 % ja haastattelussa 37 %. Kysymys kuului: "Eri puolueita kannattavat ihmiset ajattelevat asioista eri tavoin. Siksi haluaisimme tietää, mitä puoluetta te äänestäisitte, jos lähiaikoina järjestettäisiin eduskuntavaalit." Tämän jälkeen oli lueteltu puolueet sekä annettu vaihtoehdot "en äänestäisi", "en osaa sanoa".

Kysely- ja haastatteluaineistojen välisissä vertailuissa on kuitenkin usein ilmennyt, etteivät ne sanottavasti eroa toisistaan. Tämänsuuntaisia tuloksia ovat saaneet mm. Pietilä (1972), jonka väittämässä radio- ja televisio-ohjelmien oikeistolaisuudesta - vasemmistolaisuudesta, repiivyydestä - luotettavuudesta oli kysely- ja haastatteluaineistoissa tiettyä yhtäpitävyyttä, ja Jyrinki (1969), jolloin kuluttajien käsitykset eräistä tuotteen ominaisuuksista taloudellisesta - ja ostokäyttäytymises-

tään ja Osta Suomalaista -kampanjan kokemisesta olivat kysely- ja haastattelumenetelmin saaduissa aineistoissa varsin samansuuntaiset. (Ks. myös Gibson ja Hawkins, 1968.)

Kysymyksen *teknisen muodon* aiheuttamaa vastaamattomuutta oli jossain määrin mahdollisuus verrata samojen mittareiden osalta em. kuluttajatutkimuksessa (Jyrinki 1969). *Valintavaihtoehtoisissa* kysymyksissä oli puuttuvia tietoja kyselyssä (N = 924) keskimäärin 2 %, haastattelussa (N = 147, suoritettiin Tampereella) 0 %, *asteikkomuotoisissa* (ks. s. 98) kyselyissä 13.3 % ja haastattelussa 0 %, *väittämissä* kyselyssä 4.9 % ja haastattelussa 0 % sekä *avoimissa kysymyksissä* kyselyssä 50.2 % (mediaani 51.8 %) ja haastattelussa 38.2 % (mediaani 44.9 %). Kaikissa mittarityypeissä haastattelussa vastaamattomuus oli vähäisempää kuin kyselyssä.

Valintavaihtoehtoiset ja väittämänmuotoiset kysymykset tuottivat siten vähiten ja avoimet kysymykset eniten vastaamattomuutta.

Kysymyksen *sijainnin* aiheuttamaa vastaamattomuutta on kyselyissä varsin usein silloin, kun vastaaja joutuu hyppimään joidenkin kysymysten yli, jolloin väliin saattaa jäädä myös vastattavaksi tarkoitettuja kysymyksiä. Näin on myös silloin, kun lomakkeen sivut ovat jotenkin erikoisessa järjestyksessä, esimerkiksi kuusisivuinen lomake, joka on "viikattu" kahdesta kohdin siten, että arkin toisella puolella ovat sivut 2, 3, 4 ja toisella 1, 5, 6. Tällaisessa tapauksessa kuudes sivu jää usein kokonaan vastaamatta ja aiheuttaa yleensä täydennyspositiivisuuden. Haastattelussa on syytä muistaa, että haastattelun loppupuolella vastaaja saattaa väsyä ja kieltäytyä vastaamasta loppupäään kysymyksiin.

Puuttuvien tietojen jakautuminen ja käsittely. Edellä havaittiin, että osallistumattomuus kyselyyn on yleisempää tiettyjen väestöryhmien keskuudessa. Samansuuntaisia havaintoja on tehty myös vastaamattomuudesta.

Blom (1970, liite XIV, taulukko 2) vertasi kahta ryhmää, joista toinen oli palauttanut puutteellisen, aineistoon kelpaamattoman lomakkeen. Vertailuryhmänä oli aineistoon kelpuutetun, täydellisemmin vastatun lomakkeen palautta-
neet. Näiden ryhmien rakenteiden erittelyssä ilmeni, että puutteellisia vastauksia saatiin enemmän

- naisilta kuin miehiltä,
- vanhoilta kuin nuorilta,
- maaseudulta kuin kaupungista,
- vähän koulua käyneiltä kuin paljon koulutusta saaneilta,
- sosiaalisesti passiiveilta (yhdistysaktiiviudella mitat-
tuna) kuin sosiaalisesti aktiiveilta,
- alemmilta kuin ylemmiltä sosiaaliryhmiltä,
- ruotsin- kuin suomenkielisiltä.

Myös Ferber (1966) ryhmitti vastaajat sen mukaan, kuinka moneen kysymykseen nämä olivat jättäneet vastaamatta. Rakenne-erittelyssä hän havaitsi, että moniin kysymyksiin vastaamatta jättäneet olivat todennäköisimmin naisia, vanhoja sekä vähemmän koulutusta saaneita kuin täydellisesti vastanneet.

Rantalaihon (1968, 29) kuntoutustutkimuksestaan saaman tuloksen mukaan vastaamattomuus liittyi sosiaaliseen huonompiaisaisuuteen ja heikkoon kuntoutumiseen.

Puuttuvat tiedot tuottavat päänvaivaa sekä aineiston käsittely- että analyysivaiheessa. Jos mittaus on suoritettu laatu-eroasteikon (ks. asteikkojen perusteista tark. esim. Valkonen 1971, 14 - 25) tasolla, voidaan ei osaa sanoa -tiedot ja vastaamatta jättäneet lävistää omiksi luokikseen. Analyysissa niitä voidaan sitten tarpeen mukaan joko yhdistellä tai tarkastella omina ryhminään.

Järjestysasteikollisissa tai sitä tarkemmissa mittareissa puuttuvat tiedot voidaan jättää lävistämättä ja suorittaa niiden luokitus jälkikäteen. Tämä myöhempi luokitus voidaan tehdä siten, että vähintään järjestysasteikon täyttävistä muuttujista lasketaan keskiarvot ilman puuttuvia tietoja, minkä jälkeen puuttuvat tiedot sijoitetaan näiden keskiarvojen osoitamiin luokkiin. Tällöin joudutaan näille tiedoille tekemään jonkin verran väkivaltaa, joka tosin on lievempää, jos keski-

arvot lasketaan joistakin (esim. iän ja koulutuksen mukaan muodostetuista ryhmistä) ja puuttuvien tietojen sijoittelut suoritetaan näiden ryhmien keskiarvojen mukaan.

Edellä esitetyt keskiarvoihin perustuvat sijoitusmenettelyt ovat välttämättömiä silloin, kun analyysi tulee perustumaan korrelaatiotekniikkaan ja sen pohjalle rakentuviin monimuuttujamenetelmiin. Tulomomenttikorrelaatiokertoimet on tosin mahdollista laskea ATK:ssa ns. puuttuvien havaintojen ohjelmaa käyttäen, mutta näin saadulle korrelaatiomatriisille perustuva monimuuttuja-analyysi ei ole tilastomatematisesti täysin korrekti.

5. NÄKÖKULMIA VALIDITEETTIONGELMIIN

Puuttumatta perusteellisemmin survey-tyyppisen tutkimuksen reliabiliteetti- ja validiteetti-ongelmiin, koska niitä on melko paljon käsitelty metodikirjallisuudessa¹ viitataan kuitenkin kolmeen seikkaan, joilla on merkitystä kyselyssä tai haastattelussa esitettävien kysymysten validiteettia arvioitaessa.

Galtung (1970, 122 - 124) on esittänyt kolme ulottuvuutta, jotka liittyvät verbaaliseen tutkimusaineistoon ja saattavat aiheuttaa siihen harhaa. Ensimmäkin harhaa saattaa syntyä aineiston käsittelyssä siksi, ettei tutkija kykene verbaalisen ilmauksen perusteella arvioimaan vastaajan 'todellista' asemaa sillä dimensiolla, joka osoittaa hänen asennettaan. Kyseessä on tällöin latenttien vs. manifestien ilmausten tulkinta.

Rosenberg (1967, 152, ks. myös Phillips 1973, 15) viittaa juuri tähän tulkintavaikkeuteen esittäessään esimerkin että monet vastaajat jotka suhtautuvat tavallisesti jokseenkin välinpitämättömästi ulkopolitiikkaan ja joilta puuttuu keskeistä tietoa tältä alueelta, ovat taipuvaisia kysely- ja haastattelutilanteen virittäminä ottamaan asioihin tavallista jyrkemmän kannan. Tällaisella virheinformaatiolla saattaa olla dramaattisia seurauksia, kun ulkopolitiikasta päättävät turvautuvat entistä kovempiin otteisiin. Virheinformaatiota seuraa siten virhepolitiikka. Tietysti voi käydä niinkin päin, että virheinformaatiosta - esim. haastattelutilanteen virittäjästä tavallista myönteisemmästä suhtautumisesta vähemmistöryhmiin - voi seurata edistyksellistä ja inhimillistä käytännön politiikkaa.

Vastausten luotettavuutta heikentäviksi keskeisiksi tekijöiksi Phillips (1973, 38 - 53) on todennut ensimmäkin sen, että vastaajilla on pyrkimys antaa sellaisia vastauksia kuin hän olettaa haastattelijan (tai kyselijän) haluavan (social desirability) sekä sellaisia vastauksia, jotka hän kokee so-

¹ Ks. esim. Selltiz ym. 1959, 154 - 186, Zetterberg 1965, 114 - 126, Eskola 1973, 75 - 92, Galtung 1970, 121 - 128 ja 148 - 159, Valkonen 1971, 66 - 79.

siaalisesti hyväksyttäväksi (need for social approval). Galtungin mukaan latenttisuuden - manifestisuuden ulottuvuuteen liittyvää ongelmaa ei kannata lähteä ratkaisemaan yhden mitatun muuttujan avulla, ellei tästä variaabelista ole siten pitkäaikaista kokemusta mitattavan ulottuvuuden luotettavana osoittimena. Galtung suosittaa tässä tapauksessa useiden sellaisten muuttujien yhteiskäyttöä, jotka on rakennettu useiden mahdollisten variaabeleiden mielekkästä asetelmasta. Näin manifestisuus - latenttisuus ei olekaan enää validiteettiongelma, sillä tällöin latenttisuus on eräänlainen rakenne, jolle manifestit indikaattorit antavat sisällön. Manifestien indikaattoreiden pätevyys riippuu nyt siitä, kuinka ne korreloivat muiden muuttujien kanssa.

Kuitenkin vain harvoista sosiaalitutkimuksen mittareista on Galtungin edellyttämää pitkäaikaista kokemusta, mikä vaikeuttaa niiden pätevyuden punnitsemista. Niinpä Bonjean ym. (1967, 9 - 10 ks. myös Phillips 1973, 40) kävi läpi neljän keskeisen sosiologisen aikakauslehden artikkeleissa ja tutkimuskommenteissa esitetyt mittarit kahdentoista vuoden ajalta ja havaitsi, että 3609:ssä yrityksessä mitata erilaisia ilmiöitä oli käytetty 2080 erilaista mittaria. Vain 589 mittaria (eli 28.3 % kaikista mittareista) oli käytetty useampaan kuin yhteen kertaan - ainoastaan 2.26 % oli käytetty enemmän kuin viisi kertaa.

Toisena vaikeana validiteettiongelmana Galtung näkee ilmausten ja ajatusten välisen eron eli kuinka paljon voidaan päätellä henkilön sanoista hänen ajatuksiaan. Ajatuksen ja ilmaisun välisen kuilun Galtung näkee paljolti kulttuurin ja sosiaalisuuden tuotteena. Sekä kyselyssä että haastattelussa tuottaa huomattavia vaikeuksia saattaa varsinkin vähän koulutusta saaneiden henkilöiden vastaukset samalle tarkkuustasolle kuin runsaasti koulutusta saaneiden henkilöiden vastaukset.

Kolmas Galtungin esittämä verbaalisen aineiston ulottuvuus liittyy ilmauksen vs. käyttäytymisen ongelmaan. Kuinka paljon vastaajan ilmaukset ennustavat hänen käyttäytymistään? Tämän ulottuvuuden Galtung jakaa edelleen kolmeen dimensioon:

1. Deskriptiivisyys - normatiivisyys (mitä henkilö teki vs. mitä hänen *pitäisi* tehdä)

2. Spesifisyys - yleisyys (mitä teit eilen iltapäivällä vs. mitä teet yleensä iltapäivisin)

3. Ajallisesti läheinen - ajallisesti etäinen (mitä teet parhaillaan - mitä teit kymmenen vuotta sitten)

Eräiden tutkimustulosten perusteella näyttää todennäköiseltä, että mitä deskriptiivisempi ja/tai spesifisempi ja/tai ajallisesti läheisempi mitattava asia on, sitä pätevämpää ja luotettavampaa verbaalista tietoa siitä saadaan.

Empiirisessä sosiaalitutkimuksessa olisi entistä enemmän kiinnitettävä huomiota nimenomaan validiteettiongelmiin, joiden täsmentämiseen Galtungin (1970) ja Phillipsin (1973) tekstit tarjoavat sopivia lähtökohtia. Kysely- ja haastattelumenetelmien rinnalla tullaan varmasti käyttämään muita tutkimus- ja aineistonkeruumenetelmiä ja lähestymistapoja esim. aktio-tutkimusta ja dialektisen materialismin tietoteoreettisia lähtökohtia (ks. tark. Eskola 1973, 181 - 191).

Eräiden "metametodologian" edustajien (ks. Kreutz 1972, 199) mukaan standardisoitujen kysely- ja haastattelulomakkeiden avulla ei tulevaisuudessa pyritä enää siinä määrin sellaisiin tutkimusasetelmiin, jotka muistuttavat kontrolloituja koeasetelmia vaan niiden tehtävänä on toimia johdantona ja virikkeenä sellaisen käyttäytymistä koskevan tarkemman ja syvemmän tiedon saamiseksi, jota täydennetään todellisuuteen kiinteämmin sidottujen tutkimusasetelmien avulla.

6. SILMÄYS KYSELY- JA HAASTATELUTUTKIMUKSEEN KOHDISTUNEeseen KRITIIKKIIN

Länsimaissa harjoitettu yhteiskuntatiede ja erityisesti sosiologia on viimeksi kuluneiden kolmen vuosikymmenen aikana leväntynyt varsin laajalla empiirisen positivismin pohjalla.¹ On käytetty suunnattomasti varoja keräämällä kysely- ja haastattelumenetelmin tietoa erilaisista sosiaalisista ilmiöistä. Yhdysvalloissa radion kehityksen myötä 1920-luvulla synnytetystä mielipidemittauksesta, jota käytettiin (ja käytetään edelleen) kaupallisen ja poliittisen mainonnan perillemenon tutkimiseen, on kehittynyt todellinen mielipiteenmittausteollisuus.²

On suoritettu tuhansittain hyödykkeiden suosimista, ostamista ja kuluttamista koskevia tutkimuksia. On selvitetty avioitumista ja aviosta eroamista. On kuvattu sukupuoli- ja äänestyskäyttäytymistä. On selitetty maassa- ja maastamuuttoa. On kartoitettu alkoholin käytön ongelmia ja oikeuslaitoskokeuksia jne. Liike-elämän kautta mielipidetutkimukset on omaksuttu sosiaalitutkimuksenkin päivittäiseksi työvälineeksi, jonka tehokasta käyttöä automaattisen tietojenkäsittelyn ja tilastomatematiikan analyysimenetelmien kehittäminen ovat ratkaisevasti edesauttaneet.

Valtaosa parin viime vuosikymmenen sosiaalitutkimuksen empiirisistä tutkimusaineistoista on kerätty joko kyselyin tai haastatteluin. Niinpä esimerkiksi American Sociological

1 Esim. Antti Eskola on käsitellyt yhteiskuntatieteiden koulukuntia Sosiologian tutkimusmenetelmät I:n neljännessä painoksessa (1973).

2 Käsite mielipiteenmittausteollisuus (Public opinion industry) on tässä yhteydessä ymmärrettävä laajemmin kuin "mielipiteiden" mittaamisen ympärille syntyneenä tutkimusteollisuutena. Mittaaminen ei luonnollisestikaan rajoitu mielipiteisiin ja asenteisiin, vaan koskee myös objektiivisia tosiasioita, käyttäytymisen syitä, sosiaalista vuorovaikutusta jne. Kuitenkin enin osa esitetystä kritiikistä koskee mielipiteiden mittaamista ja mielipidejakaumien perusteella tehtyjä pinnallisia yleistyksiä.

Reviewissa vuosina 1962 - 69 julkaistuista tutkimuselosteista 90 % perustui haastatteluihin ja kyselyihin. Jäljelle jäävässä 10 %:ssa oli käytetty jotain muuta aineistonkeruumenetelyä (esim. historiallisia dokumentteja, laboratoriokoejärjestelyjä ja epäsuoria havainnoiteja) (Phillips 1971, 3). Samansuuntaisia havaintoja olisi varmasti tehtävissä monien muidenkin länsimaisten yhteiskuntatieteellisten aikakauslehtien sisällöistä ynnä yliopistojen tutkielmahyllyistä.

Viime vuosina on herätty kysymään (esim. Phillips 1971, 7), kuinka hyvin positivistiseen tutkimusperinteeseen kiintyneet tutkijat ovat sitten onnistuneet keräämään tietoa, kuvaamaan ja selittämään sitä sekä tekemään ennustuksia sen pohjalta. Phillipsin mukaan sosiologit ovat yleensä olleet kykenemättömiä tuottamaan sellaisia yleistyksiä, jotka selittäisivät erittäin paljon sitä sosiaalista käyttäytymistä, josta he ovat olleet kiinnostuneita. Sosiologisessa kirjallisuudessa on kylä sadoittain sellaisia yleistyksiä, joista suurinta osaa ei ole todennettu tai on todennettu vain sellainen pieni osa selittäviä tosiasioita, josta on perin rajoitetusti hyötyä.

Mistä sitten johtuu, että tutkijat, jotka keskittyvät selittämiseen ja ennustamiseen, eivät kykene tutkimuksissaan selittämään kuin muutaman prosentin ilmiöön liittyvien muuttujien varianssista? Blalock (1968, 157) on tarjonnut kolme mahdollisuutta:

1. Tutkijat käsittelevät väärää riippumattomien muuttujien joukkoa.
2. Ehkäpä onkin olemassa suuri joukko riippumattomia muuttujia, jotka vaikuttavat ilmiön yhteydessä enemmän tai vähemmän satunnaisesti.
3. Sosiologit saattavat tutkia oikeita variaabeleita, mutta selittämättä jäänyt varianssi johtuu ehkä puutteellisesta mittauksesta.

Phillipsin mukaan (1971, 9) Blalock jättää kuitenkin huomioonottamatta sen mahdollisuuden, että *aineistonkeruumenetelyn vaikutukset itsessään vaikuttavat mitattaviin ominaisuuksiin.*

Leo Bogart (1967 ja 1972) on esittänyt ärhäkkää mielipidetutkimusten suorittamiseen liittyvää kritiikkiä.¹ Hän kysyy, kuinka mielekäs on sellainen survey-aineisto, joka on lähtöisin epäinformoiduista, neuvottomista yksilöistä, joilla on samasta asiasta ristiriitaisia mielipiteitä, painolastina heidän rooliensa aiheuttamat näkemykset sekä kaikenlaisen tutkimusaiheeseen liittyvän kiinnostuksen ja vastaamismotivaation puuttuminen. Kuitenkin tällaiset tutkimukset ovat tärkeä osa vallankäyttöön liittyvää välineistöä.

Mielipidetutkimusten julkaiseminen toimii kiistämättä sellaisena vahvistavana tekijänä, joka tukee yleisön tietoisuutta omista kollektiivisista mielipiteistään jonkinlaisena määräteltävissä ja kuvailtavissa olevana voimana. Niinpä tällaiset julkaistut kyselytulokset saattavat muodostua sellaisiksi viitepisteiksi, joiden mukaan yksilö muotoilee ja ilmaisee mielipiteensä.

Esimerkiksi vuonna 1964 saatiin USA:ssa sellainen mielipidekyselyn tulos, että 7 % USA:n aikuisväestöstä oli samaa mieltä siitä, että Hitler oli oikeassa yrittäessään tappaa kaikki juutalaiset. Bogart toteaa (1967, 335 - 336), ettei tälle 7 %:n tuloksella anneta suurtaakaan merkitystä, vaikka määrä käytännössä merkitsee kahdeksaa miljoonaa yksilöä, joista kukin on potentiaalinen joukkomurhaaja, koska ne mielipiteet, jotka nämä ihmiset ovat ilmaisseet haastattelijalle, on ilmaistu yksilöinä tietämättöminä niiden kollektiivisesta vakavuudesta. Vastakohtana tälle saatetaan tuntea suunnatonta huolta samanlaisesta pienestä prosentista ihmisiä, jotka äänestävät Länsi-Saksan uusnatsipuoluetta, nimenomaan siksi että heidän mielipiteensä ovat kiteytettyjä ja niiden poliittinen voima tiedetään.

Edelleen Bogart kritikoi, että mielipidetutkimukset antavat usein hämäriä tuloksia ihmisten tosiasiallisesta käyttäy-

1 Bogartin artikkelissaan "No Opinion, Don't Know and Maybe No Answer" lausuma arvostelu tuntuu jotensakin tyrmävältä, etenkin kun se on esitetty Bogartin ryhtyessä USA:n mielipidetutkimusseuran puheenjohtajaksi (American Association for Public Opinion Research).

tymisestä, koska ne eivät mittaa - eikä niiden avulla ehkä kyetäkään mittaamaan - yleisön kuohuvaa ja muuttuvaa mielentilaa. Yleensä niiden avulla ei onnistuta ilmentämään niitä rikkaita motivaatioiden ja ristikkäisten kommunikaatiosuhteiden yhteyksiä, joista mielipiteet lähtevät ja aktivoivat ihmisiä tiettyinä joukkona. Mielipiteet lähtevät aina tietyistä faktisista perusteista, mutta käsillä oleva informaatio on tavallisesti rajoitettua. Niinpä nykyiset joukkotiedotusvälineet saattavat antaa sellaisen harhakuvan, että tiedettäisiin miten asiat todella ovat, vaikka itse asiassa tietämys onkin perin valinnaista ja epätäydellistä. Näin syntyy pohja sille, että mielipiteet poikkeuksetta ylittävät tietomme. Esimerkkinä tästä on pilapiirtäjän kuvaoivallus, jossa haastateltava kertoo haastattelijalle: "Olen pahoillani, tällä hetkellä minulla ei ole asiasta mitään mielipidettä - kaikki aikakauslehteni ovat olleet tällä viikolla myöhässä."

Kysymys siitä *mitä* ihmiset jostakin asiasta ajattelevat on toissijainen siihen kysymykseen verrattuna, ajattelevatko he tätä asiaa lainkaan. Kuitenkin mielipidetutkimusten suorittajat yliarvioivat vastaajien tiedon tason ja ihmettelevät sitten kun "ei osaa sanoa"-väestöä on huomattavan paljon yksinkertaiselta ja jokapäiväiseltä tuntuviakin asioita kysytyssä. Niissäkin tapauksissa, joissa vastaajat ilmaisevat mielipiteensä esimerkiksi jostakin kiistakysymyksestä, on mahdotonta erottaa, onko tämä vastaajan yksityinen, oma mielipide, vai sellainen käsitys, joka hänen on tietyssä roolissa julkisesti ilmaistava.

Galtung (1970, 150 - 159, ks. myös Rantalaiho 1972 ja Sulunen 1972) on esittänyt samantapaista kritiikkiä survey-menetelmien rajoituksista kuin Bogartkin. Survey-menetelmä on Galtungin luonnehdinnan mukaan liian individualistinen, liian demokraattinen, liian staattinen, rajoittuu sosiaalisten asemien keskialueille ja toimii vain suhteellisen kapeiden sosiaalisten etäisyyksien poikki.

Niinpä survey-menetelmän kannalta ihanteellinen vastaajajaksilo "... on hyvin sosiaalistunut ja kurinalainen, tottunut tutkintoihin, kuuntelemaan, vastaamaan rehellisesti ja selvästi. Hänellä on tietty minimi muodollista

koulusivistystä, kylliksi tavallisen lomakkeen täyttämiseen. Hän on sosiaalisessa arvoasteikossa keskimääräisen yhteiskuntatieteilijän alapuolella... Liikoja protestomatta hän sopii ennalta koodattuihin vastauksiin. Lopuksi hän ilmaisee ilonsa siitä suosionsoituksesta, että on saanut olla mukana tässä tärkeässä tutkimuksessa: hän on kiitollinen, ei turhan kriittinen..."

Ja edelleen: "... Survey-menetelmä suosii yhteiskuntaa, jolla on hidaskuutosvauhti ja vähän sisäisiä ristiriitoja, joka on voimakkaasti individualistinen, sisällepäin ohjautuva ja liikkuva, ja jossa vastaavuus ajatusten, sanojen ja tekojen välillä on korkeanasteinen. Vielä tällaisen yhteiskunnan sisälläkin survey-menetelmä soveltuu paremmin alaspäin kuin ylöspäin suunnattuna, ja tästä syystä on parempi väline hallitsemaan huono-osaisia (underdogs) kuin hyväosaisia (topdogs)." (Galtung 1970, 157 - 159 ja Rantalaiho 1972, 6 - 7.)

Marxilaisessa kritiikissä (ks. esim. Rückmann 1972, 11 - 16) on kapitalistisissa maissa harjoitettua mielipidetutkimusta nimitetty demokopiaksi, joka tutkii yksinomaan *mielipiteitä* mitä erilaisimmin kysymyksin. Tämäntyyppinen tutkimus pysyy vain empiirisellä tasolla. Mutta vasta silloin, kun mielipidetutkimus yhdistetään yhteiskunnallis-teoreettiseen tutkimukseen, voidaan saada selville mielipiteiden syyt ja selvittää niiden väliset yhteydet ja lainalaisuudet.

Marxilaisen näkemyksen mukaan tosiasioilla on täysi arvo vasta sitten, kun niitä ei nähdä yhteyksistään irrallisina vaan kokonaisuutena. Jos yksittäisiä tosiasioita irroitetaan kokonaisuudesta ja yhteydestään ja tämä tehdään vielä puutteellisesti ja mielivaltaisesti, on tämä menettely Leninin mukaan aineistoilla sirkustelua tai jotain vielä pahempaa.

Marxilais-leniniläinen mielipidetutkimus selvittelee ihmisten näkemyksiä, mielipiteitä ja mielialoja heidän tietoisuutensa ilmaisumuotoina. Peruslähtökohtana on, että tietoisuus on heijastusta yhteiskunnallisesta olemisesta. Historiallinen materialismi, joka edellyttää ihmisen tajunnasta riippumattoman objektiivisen todellisuuden

den tunnustamisen, vaatii ettei mielipiteitä vaan objektiivinen yhteiskunnallinen käytäntö tehdään todellisuuden kriteeriksi. Vasta tutkimalla olemisen ja tajunnan vuorovaikutusta on mahdollista johtaa ihmisen suhtautuminen, hänen mielipiteensä takaisin niiden primääriin yhteiskunnalliseen perustaan sekä oikein selittää niitä. Marxilaisen mielipidetutkimuksen päätehtävänä on tutkia, kuinka sosialistinen tietoisuus kehittyy, kuinka tieto sosialistisen yhteiskunnan yhteyksistä ja välttämättömyyksistä kasvaa. Tutkimus auttaa saamaan tietoa niistä tekijöistä, jotka tehokkaimmin edistävät sosialistisen tietoisuuden kehittymistä.

Kuitenkin survey-menetelmiä käytetään kaikessa sosiaalitutkimuksessa koulukunnista ja yhteiskuntajärjestelmistä riippumatta. Eroja on ongelmien valinnassa, tulosten tulkinnassa ja niiden sovellutuksissa (ks. esim. Allardt ja Littunen 1972, 354 - 359). Sicińskin (1967)¹ mukaan kysely- ja haastattelututkimuksella on sosialistisissa maissa toisenlainen tehtävä kuin kapitalistisissa järjestelmissä. Talousjärjestelmän luonteen vuoksi mielipidetutkimuksissa ei tarvita niinkään kartoitamaan kilpailevien hyödykkeiden markkinaosuuksia kuin kapitalistisissa maissa, vaan niitä käytetään mitattaessa asetettujen päämäärien saavuttamista, sosiaalisen ajattelun muodoissa tapahtuvia muutoksia sekä kartoitettaessa yksimielisyyttä sellaisista kohteista ja päämääristä, jotka liittyvät sosiaalisiin tarpeisiin. Eroja länsimaiden tutkimuksiin verrattuna ilmenee ainakin tutkimusaiheiden valinnassa, verbaalisten menetelmien niveltämisessä muihin tutkimustekniikkoihin sekä pyrkimyksessä erottaa mielipidemittausten lohkot erikseen silloin, kun tutkimusten tuloksia tulkitaan.

Mielipidetutkimuksiin kohdistunut kritiikki esim. Puolassa on ollut paljolti samantyyppistä kuin USA:ssa tai Skandinaviassa. On kritikoitu survey-tutkimusten käyttöä sellaisiin ongelmiin, joissa jokin muu menetelmä tai metodinen lähestymistapa olisi ollut sopivampi - on katsottu, että kyselyt ja haas-

1 Hyvän kuvan puolalaisesta keskustelusta saa Polish Sociological Review -julkaisun 1960- ja 1970-lukujen vuosikerroista. Ks. myös Pawelczyńska 1966 ja Wiatr 1971.

tattelut ovat olleet tällöin liian helppo tapa etsiä vastauksia ongelmiin, onpa puhuttu suoranaisestä "kyselymaniasta". Sosiologeja on syytetty liiallisesta uskosta matemaattisten kalkylointien taikavoimaan ikään kuin niiden avulla voitaisiin korjata tutkimusaineistojen peruspuutteita. On kiistelty siitä, mitkä ovat sosiaalitutkimuksen keskeisiä tutkimuskohteita. Myös mielipidetutkimusten luotettavuuteen ja pätevyyteen liittyvää kritiikkiä on esitetty. Kuitenkin Sicińskin mukaan monet puolalaiset sosiologit ovat yhtä mieltä siitä, että mielipidetutkimusten avulla saadaan tärkeätä tietoa kansalaisten elämästä, näkemyksistä ja mielipiteistä sellaisille päätöksentekijöille, jotka ovat vastuussa sosiaalisista, poliittisista ja taloudellisista päätöksistä.

Millaisten tutkimusongelmien ratkaisemiseen sitten surveytyyppiset kysely- ja haastattelututkimukset sopivat? Tähän kysymykseen on mahdotonta vastata yksiselitteisesti ja tyhjentävästi. Edellä on käsitelty useita näihin menetelmiin liittyviä keskeisiä metodisia ongelmia, jotka *pikemmin auttavat selvittämään sitä kysymystä, mitä rajoituksia ja puutteita näihin menetelmiin sisältyy*. Näiden viitteiden pohjalta on ehkä helpompaa etsiä ja soveltaa valinnaisia ja toisiaan täydentäviä tutkimustekniikkoja.

Lopuksi on voimakkaasti korostettava, että sosiaalitutkimuksessa olisi entistä perusteellisemmin kiinnitettävä huomiota siihen, *kuinka paljon suunnitteilla oleva tutkimus todennäköisesti korjaa, laajentaa tai puhdistaa sitä, mitä jo ennestään tiedetään*. Pääpaino olisi vähitellen siirrettävä maanisesta ja mekaanisesta "77 kivan kysymyksen esittämisestä ja suunnitteen yhtä monen kivan vastauksen saamisesta" tutkimusongelmien mielekkyyden, käsiteanalyysin monipuolisuuden sekä *erityisesti* vaihtoehtoisten lähestymistapojen ja tutkimustekniikkojen punnitsemiseen.

LÄHTEET

- Aaltonen, E., Vanhan Forssan elämää (1846. - 1899) I - II.
Forssa 1932 - 33.
- Allardt, E. ja Littunen, Y., Sosiologia. Porvoo 1972.
- Arosalo, U., Käsitykset yhteiskuntaluokista. Yhteiskunnallisen Korkeakoulun Tutkimuslaitoksen julkaisusarja M:13/1966.
- Artell, P. ja Myyryläinen, P. ja Soramäki, M., Elokuvat ja yleisö. Tampereen Yliopiston tutkimuslaitoksen monistesarja D 56/1973.
- Atkinson, J., A Handbook for Interviewers. London 1968.
- Bachelder, J., Respondent Categories. In Britt, H. (ed.)
Consumer behavior and the Behavioral Sciences. New York 1967.
- Bachrack, S. and Scoble, H., Mail Questionnaire Efficiency:
Controlled Reduction of Nonresponse. Public Opinion Quarterly
2/1967.
- Backstrom, C. and Hursh, G., Survey Research. Evanston 1963.
- Bauer, R. and Meissner, F., Structures of Mail Questionnaires:
Test of Alternatives. Public Opinion Quarterly 2/1963.
- Belson, W., Respondent Understanding of Survey Questions.
Polls 4/1968.
- Bjerstedt, Å., Sociometriska metoder. Uppsala 1963.
- Blalock, H., Theory Building and Causal Inference. In Blalock,
H. and Blalock, A. (eds.): Methodology in Social Research.
New York 1968.
- Blom, R., Yhteiskunnan kerrostumarakenne ja sosiaaliset arvot.
Tampereen Yliopiston tutkimuslaitoksen monistesarja 37/1967.
- Blom, R., Luottamus oikeuslaitokseen eräissä väestöryhmissä.
Tampereen Yliopiston tutkimuslaitoksen monistesarja 45/1968.
- Blom, R., Yhteiskunnallinen asema Suomessa. Tampereen Yliopiston tutkimuslaitoksen monistesarja A 32/1969.
- Blom, R., Luottamus oikeuslaitokseen. Acta Universitatis Tampereensis ser. A, vol. 34. Vammala 1970.
- Blom, R., Dikotomisen luokkarakenteen kuvauksen laatiminen kyselyaineistosta. Tampereen Yliopiston sosiologian laitoksen tutkimuslausesta 27/1971 (a).

- Blom, R., Yhteiskunnan perusluokkien välisiä eroja sosiaalisessa koostumuksessa. Tampereen Yliopiston sosiologian laitoksen tutkimusseloste 26/1971 (b).
- Bogart, L., No Opinion, Don't Know, and Maybe No Answer. *Public Opinion Quarterly* 3/1967.
- Bogart, L., *Silent Politics. Polls and the Awareness of Public Opinion.* New York 1972.
- Bonjean, C.M. and Hall, R.J. and McLemore, S., *Sociological Measurement.* San Francisco 1967.
- Borgatta, E., *Sociometry.* In *International Encyclopedica of the Social Sciences*, vol. 15. USA 1968.
- Bradburn, N. and Mason, W., *The Effect of Question Order on Responses.* *Journal of Marketing Research* 4/1964.
- Bäckman, G., *Kiintiöpoiminta ja gallupitutkimus.* Helsingin yliopiston sosiaalipolitiikan laitoksen monistesarja 4/1968.
- Dahlström, E., *Intervju- och enkättekniik.* Stockholm 1957.
- Deming, W., *Sample Design in Business Research.* New York 1960.
- Deutscher, I., *Physicians Reactions to a Mailed Questionnaire: A Study in "Resistentism".* *Public Opinion Quarterly* 4/1956.
- Donald, M., *Implications of Nonresponse for the Interpretation of Mailed Questionnaire Data.* *Public Opinion Quarterly* 1/1960.
- Edwards, A.L., *Techniques of Attitude Scale Construction.* New York 1957.
- Erdos, P. and Morgan, A., *Professional Mail Surveys.* New York 1970.
- Eskola, A., *Sosiologian tutkimusmenetelmät I.* Porvoo 1962. Ensimmäinen painos.
- Eskola, A., *Sosiologian tutkimusmenetelmät II.* Porvoo 1967.
- Eskola, A., *Sosiologian tutkimusmenetelmät I.* Porvoo 1973.
- Ferber, R., *Item Nonresponse in a Consumer Survey.* *Public Opinion Quarterly* 3/1966.
- Filstead, W.J. (ed.), *Qualitative Methodology: Firsthand involvement with the Social Work.* Chicago 1970.
- Galtung, J., *Theory and methods of social research.* Oslo 1970.
- Gibson, F. and Hawkins, B., *Interviews versus Questionnaires.* *American Behavioral Scientist* 1/1968.
- de Grooth, A.D., *Methodology: foundations of inference and research in the behavioral sciences.* Belgium 1969.

- Heaton, E., Increasing Mail Questionnaire Returns with a Preliminary Letter. *Journal of Advertising Research* 4/1965.
- Himmelstrand, U., Social pressures, attitudes and democratic processes. Stockholm 1960.
- Hochstim, J. and Athanasopoulos, D., Personal Follow-up in a Mail Survey Its Contribution and Its Cost. *Public Opinion Quarterly* 1/1970.
- Hyman, H. and Cobb, W. and Feldman, J. and Hart, C. and Stember, C., Interviewing in Social Research. Chicago 1954.
- Jyrinki, E., Kotimaisten ja ulkomaisten tuotteiden ostamiseen vaikuttavista tekijöistä. Tampereen Yliopiston tutkimuslaitoksen monistesarja D 22/1969.
- Kalela, A. ja Pietilä, K., Kehitysyhteistyön tiedotustutkimus (osat I - III). Tampereen Yliopiston tutkimuslaitoksen monistesarja A, tutkimuksia 47 a, b, c/1974.
- Kinsey, A. and Pomery, W., Sexual Behavior in the Human Male. Philadelphia 1948.
- Kornhauser, A. and Sheatsley, P., Questionnaire Construction and Interview Procedure. In Selltitz, C. and Jahoda, M. and Deutsch, M. and Cook, S., Research Methods in Social Relations. New York 1959.
- Kortekangas, P., Tutkimus naisteologeista. Kirkon tutkimuslaitoksen sarja A 2/1970.
- Koskinen, T., Jokapäiväinen leipämme. Tutkimus yhteiskunnan rakenteen ja perheiden ateriavalinnan yhteyksistä. *Acta Universitatis Tamperensis ser. A vol. 43*. Tampere 1971.
- Kreutz, H., Soziologie der empirischen Sozialforschung. Theoretische Analyse von Befragungstechniken und Ansätze zur Entwicklung neuer Verfahren. Stuttgart 1972.
- Kuusi, P., Alkoholiuomien käyttö maaseudulla. Kokeellinen tutkimus alkoholiuomien käytöstä eräissä maalaiskunnissa ja kauppaloissa. Helsinki 1956.
- Kämäräinen, K. ja Eronen, M., Lyhennetty työviikko ja lisääntyvä vapaa-aika kaupunkiyhdyskunnassa. Kaupunkiliiton käsikirjoja ja tutkimuksia: C 1. Lahti 1968.
- Kärkkäinen, K. ja Kansilainen, P., Vertaileva tutkimus satunnais- ja kiintiönäytteen eroista. Henkinen maanpuolustus - tutkimus-sarja 10. Helsinki 1971.

- Lampinen, P., OAB-tutkimus: analyysi asennetutkimuksen vaiheista. Jyväskylän yliopiston yhteiskuntatieteen laitoksen julkaisuja 6/1969.
- Lazerwitz, B., Sampling Theory and Procedures. In Blalock, H. and Blalock, A. (eds.), Methodology in Social Research. New York 1968.
- Lehtonen, H. ja Tuomisto, J., Aikuiskoulutus Suomessa: käsitykset ja käyttö. Tampereen Yliopiston Tutkimuslaitoksen monistesarja A 45/1973.
- Leino, L., Sataman myrskyistä meren rauhaan. Tutkimus rahtilaitoksen sosiaalisesta rakenteesta ja kommunikaatiosuhteista. Pro gradu -tutkielma Tampereen Yliopistossa 1970.
- Lignell, V. ja Wallenius, J., Otanta. Yhteiskuntatieteiden käsikirja II osa. Keuruu 1963.
- Lindzey, G. and Byrne, D., Measurement of Social Choice and Interpersonal Attractiveness. In Lindzey, G. and Aronson, E. (eds.), The Handbook of Social Psychology, second ed. California 1968.
- Longworth, D., Use of Mail Questionnaire. American Sociological Review 3/1953.
- Maher, B. A., Progress in Experimental Personality Research, vol. I. New York 1964.
- Manninen, P., Otantamenetelmät. Tampereen Yliopiston tutkimuslaitoksen monistesarja C, opetusmonisteita 19/1972.
- Manninen, P. ja Liedes, M., Otantamenetelmät. (Ilmestyy Gaudeamusin kustantamana 1974.)
- Mayer, C. and Pratt, R., A Note on Nonresponse in a Mail Survey. Public Opinion Quarterly 4/1966.
- McCall, G.J. and Simmons, J.L. (eds.), Issues in Participant Observation: A Text and Reader. Reading, Mass. 1969.
- Murstein, B.I., Handbook of Projective Techniques. New York 1965.
- Nordenstreng, K., Toward quantification of meaning. An evaluation of the semantic differential technique. Helsinki 1969.
- Nurminen, A.-M., Sanavarastotutkimus. 20 käsitteen tuntemus Etelä-Suomen aikuisväestön keskuudessa. Oy Yleisradio Ab PTS-tutkimuksia 18/1969.

- Ojanen, M., Rorschach-testin käyttöön liittyviä teoreettisia ja käytännöllisiä ongelmia. *Psykologia* 1/1969.
- Ojanen, M., Käyttäytymisen mittaaminen ja ennustaminen. Tampereen Yliopiston psykologian laitoksen tutkimuksia 71/1973.
- Oppenheim, A., *Questionnaire Design and Attitude Measurement*. New York 1966.
- Parjanen, M., Suhtautuminen upseerinuraan. Yhteiskunnallisen Korkeakoulun tutkimuslaitos, julkaisusarja M, 8/1964.
- Parjanen, M., Suomen työelämän osapuolten käsityksiä yritysdemokratiasta. Yritysdemokratiakomitean mietinnössä 1970: A3. Helsinki.
- Payne, S., *The Art of Asking Questions*. Princeton 1954.
- Pawelczyńska, A., Principles and Problems of Public Opinion Research in Poland. In Szczepański, J. (ed.), *Empirical Sociology in Poland*. Warsaw 1966.
- Phillips, D., *Knowledge from What? Theories and Methods in Social Research*. Chicago 1971.
- Phillips, D., *Abandoning Method*. San Francisco 1973.
- Pietilä, K., Näkikö silmä, kuuliko korva. Tutkimus "Kolhoosi Itä-Siperiassa" -nimisen tv-dokumenttiohjelman ymmärtämistä, perillemenosta ja sen vaikutuksista suomalaisten maanviljelijöiden käsityksiin kolhoosimaataloudesta. Tampereen Yliopiston tutkimuslaitoksen monistesarja A, tutkimuksia 44/1973.
- Pietilä, V., Johdatusta sisällön erittelyyn I. Tampereen Yliopiston tutkimuslaitoksen monistesarja C, opetusmonisteita 8/1969.
- Pietilä, V., Johdatusta sisällön erittelyyn II. Tampereen Yliopiston tutkimuslaitos, monistesarja C, opetusmonisteita 13/1970.
- Pietilä, V., *Sisällön erittely*. Helsinki 1973.
- Plog, S., Explanations for a High Return Rate on Mail Questionnaire. *Public Opinion Quarterly* 2/1963.
- Rantalaiho, L., Sydäninfarktin sairastaneiden kuntoutuminen. Kansaneläkelaitoksen julkaisuja, sarja A:4. Tampereen Yliopiston tutkimuslaitos, Tampere 1968.
- Rantalaiho, L., *Metodi ja teoria*. *Sosiologia* 1/1972.
- Rauhala, U., *Suomalaisen yhteiskunnan sosiaalinen kerrostuneisuus*. Helsinki 1966.

- Remmers, H., Introduction to Opinion and Attitude Measurement. New York 1954.
- Richardson, S. and Dohrenwend, B. and Klein, D., Interviewing Its Forms and Functions. New York 1965.
- Rickers-Ovsiankina, M. (ed.), Rorschach Psychology. New York 1960.
- Riihinen, O., Teollistuvan yhteiskunnan alueellinen erilaistuminen. Helsinki 1965.
- Riley, M., Sociological Research: A Case Approach. New York 1963.
- Rishøj, T., Sociometri. I Svalastoga, K. (red.), Sociologisk metodik, bind 2. København 1971.
- Robin, S., A Procedure for Securing Returns to Mail Questionnaires. Sociology and Social Research 1/1965.
- Robins, S., The Reluctant Respondent. Public Opinion Quarterly 2/1963.
- Roeher, A., Effective Techniques in Increasing Response to Mailed Questionnaires. Public Opinion Quarterly 3/1963.
- Rosenberg, M.J., Attitude Change and Foreign Policy in the Cold War Era. In Rosenau J. (ed.), Domestic Sources of Foreign Policy. New York 1967.
- Rückmann, K., Demoskopie oder Demagogie? Zur Meinungsforschung in der BRD. Berlin 1972.
- Scott, C., Research on Mail Surveys. Journal of the Royal Statistical Society 2/1961.
- Scott, W., Attitude Measurement. In Lindzey, G. and Aronson, E. (eds.), The Handbook of Social Psychology. Ontario 1968.
- Selltiz, C. and Jahoda, M. and Deutsch, M. and Cook, S., Research Methods in Social Relations. New York 1959.
- Siciński, A., Developments in Eastern European Public Opinion Research. Polls 1/1967.
- Skipper, K. Jr. and Ellison, M., Personal Contact as a Technique for Increasing Questionnaire Returns from Hospitalized Patients after Discharge. Journal of Health and Human Behavior 2/1966.
- Smith, D., Cognitive Consistency and the Perception of Others Opinions. Public Opinion Quarterly 1/1967.
- Statistiska centralbyrån (Intervjuarenheten), Brevkurs för lokalombud. Stockholm 1971 (stencil).
- Statistisk sentralbyrå (Kontoret for intervjuundersøkelser), Brevkurs for intervjuare. Oslo (stencil).

- Suhonen, P., Puoluekannatus selittäväenä muuttujana. Tampereen Yliopiston sosiologian laitoksen tutkimusseloste 37/1972 (a).
- Suhonen, P., Liikkuva äänestäjä Suomen monipuoluejärjestelmässä. Tutkimus äänestäjien siirtymisestä vaalikaudella 1966 - 1970. Tampereen Yliopiston politiikan tutkimuksen laitoksen tutkimuksia 26/1972 (b).
- Sulkunen, P., Surveyanalyysistä ja teoreettisesta mielivallasta. Sosiologia 4/1972.
- Tallent, N., A Note on an Unusually High Rate of Returns for a Mail Questionnaire. Public Opinion Quarterly 4/1959.
- Tauriainen, J., Menestyvyys kuhmolaisilla asutustiloilla. Helsingin Yliopiston sosiologian laitoksen tutkimuksia 57/1966.
- Tietosuojatoimikunnan mietintö. Komiteamietintö B 31/1972.
- Tilastokeskus, Käsikirjoja No 1. Koulutusluokittelu. Helsinki 1971.
- Toiviainen, S., Yhteiskunnalliset ja kulttuuriset ristiriidat. Musikologisten osakulttuurien sosiologista tarkastelua. Acta Universitatis Tamperensis ser. A vol. 39. Tampere 1970.
- Tonttila, P., Lautamiesjärjen käyttö tutkimuksien suunnittelussa ja tuloksia tulkittaessa. Markkinointi-instituutti (luentomoniste) 4/1972, Helsinki.
- Toukoma, P., Nuorten ja aikuisten käsityksiä nuorisosta. Kansalaiskasvatuksen Keskus, monistesarja 17/1970.
- Toukoma, P., Korutonta kertomaa: suomalaiset perheet ruotsalaisessa teollisuusyhdyskunnassa. Tampereen Yliopiston sosiologian ja sosiaalipsykologian laitosten tutkimuksia 1/1973.
- Vacheishvili, A. Sh. and Menabdshvili, E.S., Ethnic Relations in the Social Structure of an Industrial Work Force. Soviet Sociology summer/1972. (Natsional nye otnosheniia v sotsial'noi strukture proizvodstvennogo kollektiva. Sotsiologicheskii issledovaniia, Tbilisi, Tbilisi University Press, 1971, pp. 155 - 181).
- Valkonen, T., Perinteellisestä uudenaikaiseen. Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen tutkimuksia 55/1965.
- Valkonen, T., Haastattelu- ja kyselyaineiston analyysi sosiaalitutkimuksessa. Helsinki 1971.
- Wallace, D., A Case For- and Against - Mail Questionnaires. Public Opinion Quarterly 1/1954.

- Waris, H., Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkänsil-
lan pohjoispuolelle I. Helsinki 1932.
- Walls, G., Asiakasdemokratia ja luokkasamastuminen. Tampereen
Yliopiston sosiaalipolitiikan laitoksen tutkimuksia 14/1970.
- Vasama, P.-M. ja Vartia, Y., Johdatus tilastotieteeseen I.
Helsinki 1971.
- Weick, K., Systematic Observational Methods. In Lindzey, G.
and Aronson, E. (eds.), The Handbook of Social Psychology
(sec. ed.), Ontario 1968.
- Wiatr, J., The State of Sociology in Eastern Europe Today.
Carbondale 1971.
- Wiio, O., Readability, comprehension and readership. An experi-
mental study on the readability of Finnish magazine articles,
with reference to readership. Acta Universitatis Tamperensis
ser. A, vol. 22. Tampere 1968.
- Wiio, O., Yleisö ja yleisradio. Tutkimus suomalaisten yleisra-
diotoimintaa ja -ohjelmia koskevista mielipiteistä sekä
yleisradiojärjestelmästä kokonaisuutena. Helsinki 1971.
- Williams, A. and Wechsler, H., The Mail Survey: Methods to
Minimize Bias Owing to Incomplete Response. Sociology and
Social Research 4/1970.
- Zetterberg, H.L., On theory and verification in sociology.
Uppsala 1963.

VALTION TIETOKONEKESKUS

TIETOPALVELU VÄESTÖN KESKUSREKISTERISTÄ

SISÄLLYSLUETTELO

- 1 Väestön keskusrekisterin yleiskuvaus
 - 1.1 Väestön keskusrekisterin sisältö
 - 1.2 Tietojen ajantasallapito
 - 1.3 Väestön keskusrekisterin tietojen käyttömahdollisuus
 - 1.4 Tietojen toimitusmuoto
 - 1.5 Tietojen järjestys luettelossa
 - 1.6 Luetteloon merkittävien tietojen valinta
 - 1.7 Tietojen saanti
 - 1.8 Tietojen toimitusaika
 - 1.9 Tietopalvelun veloitukset
 - 1.10 Tietojen käyttötarkoitus
- 2 Väestön keskusrekisteristä saatavat tiedot
 - 2.1 Henkilöä koskevat tiedot
 - 2.2 Perhettä koskevat tiedot
 - 2.3 Huoneistoa, rakennusta tai kiinteistöä koskevat tunnustiedot
 - 2.4 Huoneistoa ja rakennusta koskevat paikallistamistiedot
 - 2.5 Muut tiedot
- 3 Osoitteet ja puhelinnumerot

1 VÄESTÖN KESKUSREKISTERIN YLEISKUVAUS

1.1 Väestön keskusrekisterin sisältö

Väestön keskusrekisteri muodostuu kahdesta erillisestä rekisteristä:

- henkilörekisteristä ja
- kiinteistörekisteristä.

Henkilörekisteri sisältää tietoja kaikista Suomen kansalaisista ja Suomessa vakinaisesti asuvista ulkomalaisista lukuunottamatta lähetystöjen, konsulaattien yms. henkilökuntaa, heidän perheenjäseniään tai palveluskuntaansa.

Kiinteistörekisteri sisältää tietoja tonttikirjaan tai maarekisteriin merkityistä kiinteistöistä ja niillä sijaitsevista asutuista rakennuksista.

Väestön keskusrekisteri täydennetään (1974) paikallisilta väestörekisterinpitäjiltä (seurakunnat, henkikirjoittajat) saatavilla tiedoilla ja pidetään sen jälkeen jatkuvasti ajantasalla.

Henkilörekisterin ja kiinteistörekisterin tietoja yhdistämällä muodostetaan vuosittain ns. *henkikirjoitusnauha*. Nauha valmistuu heinä-elokuussa ja sen tiedot ovat tammikuun 1. päivän mukaiset. Virallinen henkikirja voi poiketa konekielisestä henkikirjoitusnauhasta, jos henkikirjoittaja joutuu muuttamaan tietokoneella laadittua henkikirjaa ennen sen lopullista hyväksymistä.

1.2 Tietojen ajantasallapito

Paikalliset väestörekisterin- ja kotipaikkarekisterinpitäjät toimittavat muutostiedot väestörekisterikeskukselle (VRK). VRK suorittaa tietojen esikäsittelyn, lävistyksen reikäkorteille ja lomakkeiden arkistoinnin sekä toimittaa reikäkortit valtion tietokonekeskukseen (VTKK) tietokonekäsittelyä varten. Jokaisesta väestön keskusrekisteriin suoritetusta muutoksesta lähetetään tarkistusilmoitus muutoksen lähettäjälle.

1.3 Väestön keskusrekisterin tietojen käyttömahdollisuus

Tietokonekielisestä, magneettinauhoilla talletettava väestön keskusrekisteristä on teknisesti mahdollista saada tietoja väestöstä, kiinteistöistä ja asutuista rakennuksista ja näihin kohdistuvista muutoksista (syntymä, kuolema, avioliitto, lapset, asuinpaikan muutto jne.).

(Muuttotietojen saanti tulee mahdolliseksi vuoden 1974 syksyllä.) Tietoja, joiden ei katsota olevan väestökirjalain (L 141/69) 28 §:n 1 momentin tarkoittamia todistuksia, otteita tai jäljennöksiä ja joiden valmistaminen vaatii tietojen koneellista käsittelyä toimittaa VTKK *tietopalveluna*.

Väestön keskusrekisterin tietojen luovutuksen edellytyksenä on VRK:n lupa, minkä tietojen tarvitsija (toimeksiantaja) hankkii VRK:sta ennen tietojen luovuttamista. Lupa on hankittava kutakin tietojen toimituskertaa varten erikseen. VRK:lle kahtena kappaleena osoitetusta lupapyyynnöstä tulee ilmetä mitä tietoja se koskee, tietojen tarkka käyttötarkoitus ja käyttäjä sekä ajankohta, jolta tiedot halutaan. Tämän selosteen kohdassa 2 on esitetty tiedot, joiden toimitus voi tulla kysymykseen. Väestökirjalaisissa on määriteltäviä tietoja väestön keskusrekisteristä ei saa toimittaa.

VTKK ei vastaa toimituksiin käytettävän konekielisen väestön keskusrekisterin tiedoissa mahdollisesti esiintyvistä virheistä ja puutteellisuuksista.

1.4 Tietojen toimitusmuoto

Tietoja voidaan toimittaa joko tilastoina tai luetteloina.

Tilastoiksi nimitetään haluttujen rekisteritietojen mukaan ryhmiteltyjä taulukoita, jotka eivät sisällä yksilökohtaisia tietoja, kuten nimiä tai osoitteita.

Tilastoja voidaan laatia joko väestöstä tai sen osasta (esim. kuntakohtainen tilasto kunnan osan, henkilöiden iän, sukupuolen ja siviilisäädyn mukaan taulukoituna) tai väestön muuttoliikkeestä (esim. kunnan sisäinen ja kuntaan muuttanut väestö kunnan osan, henkilöiden iän ja muuttopaikan mukaan). Tilastoista on saatavissa erillisiä esitteitä.

Luetteloiksi nimitetään henkilö-, rakennus- tai kiinteistökohtaisia (rekisteriyksikkökohtaisia) tietoaineistoja, jotka sisältävät väestön keskusrekisteristä saatavia ko. yksikön tietoja (esim. henkilön nimi ja syntymäaika, rakennuksen osoite ja huoneiston numero).

Luettelo voidaan kirjoittaa tavalliselle tietokonemakkeelle (jatkolomakkeelle), tarraliuskanauhalle (rainatarroille), rainakirjekuorille tai kortistokortille (jatkolomakkeena). Luettelosta voidaan toimittaa myös kopioita.

1.5 Tietojen järjestys luettelossa

Yhtä rekisteriyksikköä koskevat tiedot (nimi, syntymäaika, osoite jne.) voidaan kirjoittaa luetteloon mihin järjestykseen tahansa. Luettelo voidaan kirjoittaa monissa eri muodoissa. Esimerkkejä erilaisista luetteloista toimitetaan pyynnöstä.

Rekisteriyksikkökohtaiset tiedot ovat väestön keskusrekisterissä seuraavassa järjestyksessä:

- henkilörekisteri:

sukupuoli
syntymävuosi (2 viimeistä numeroa)
syntymäkuukausi
syntymäpäivä
henkilötunnuksen yksilönumero

- kiinteistörekisteri:

kunta
kaupunginosa tai maarekisterikylä
kortteli tai maarekisteritalo
tontti tai maarekisteritila
rakennuksen numero
omistajan numero (syksystä 1972 alkaen)

- henkikirjoitusnauha:

kunta
 kaupunginosa tai maarekisterikylä
 kortteli tai maarekisteritalo
 tontti tai maarekisteritila
 rakennuksen numero
 osoitteen numero
 porraskirjain
 huoneistonnumero
 perhenumero
 perheasema
 syntymäaika

Henkikirjoitusnauha voi olla käytettävissä myös kunnittain henkilön nimen mukaisessa aakkosjärjestyksessä.

Tarvittaessa voidaan tiedot toimittaa lajiteltuina minkä tahansa rekisterissä olevan tiedon mukaiseen järjestykseen (esim. kunnittain syntymäkuukauden ja -päivän mukaan). Myös rekisteriin sisällytymätön tieto (esim. kunnan tilastoalue) voi olla lajitteluperusteena.

1.6 Luetteloön merkittävien tietojen valinta

Rekisteriyksiköt, joista tietoja halutaan, määritellään ns. *valintaperusteilla*.

Valintaperusteina voidaan käyttää minkä tahansa rekisterissä olevan *tiedon sisältöä* (esim. asuinkunta Helsinki, syntymävuodet 1920-1930, sukupuoli nainen, siviilissäty naimisissa tai mikä tahansa näiden yhdistelmä). Valintaperusteena tulevat tavallisesti kysymykseen kooditetut ja numeeriset tiedot.

Jos ei luetteloön haluta kaikkia määrätyillä valintaperusteilla saatavia tapauksia, voidaan määrää rajoittaa otantasuhteella. Tällöin luetteloön otetaan vain joka toinen, kolmas tai neljäs jne. valintaperusteiden mukaisista tapauksista.

Jos luetteloön halutaan juuri tietty tapausmäärä (esim. 15 000 kpl), määritellään valintaperusteiden lisäksi haluttu *enimmäismäärä*. Tällöin otetaan valintaperusteiden ja/tai otantasuhteen mukaisista tapauksista enimmäismäärää vastaava lukumäärä, jonka jälkeen mahdolliset ylimenevät jätetään luettelosta pois.

Esimerkkejä valintaperusteista:

- 1 Helsingistä ja Espoosta
 naiset,
 joiden syntymävuosi on välillä 1920-1930.

- 2 Koko maasta naimisissa olevat perheen päämiehet, joilla on vähintään 2 lasta, joiden syntymävuosi on 1960 tai sen jälkeen, tai naimattomat naiset, joiden asuinkunta on kaupunki.
- 3 Tasaväliotos 1 : 10 Hämeen läänin kuntien aviovaimoista, kuitenkin enintään 10 000 kpl.

1.7 Tietojen saanti

Tietojen toimitus eli tietopalvelu tapahtuu toimeksiantajan ja VTKK:n välisen *tietopalvelusopimuksen perusteella*, tai määrätyissä tapauksissa (pienehköt kerätötoimitukset) toimeksiantajan VTKK:lle lähettämän, neuvotteluihin pohjautuvan *tilauksen perusteella*. Osoitteet ja puhelinnumerot ilmenevät kohdasta 3.

Tietojen toimituksen edellytyksenä on aina kohdassa 1.3 mainittu VRK:n myöntämä väestön keskusrekisterin tietojen käyttöluupa.

1.8 Tietojen toimitusaika

Standardimuotoisten tilastojen toimitusajat on mainittu niitä koskevissa erillisissä esitteissä. Muiden tilastojen toimitusajoista sovitaan tapausittain.

Luetteloiden normaali toimitusaika on 3 viikkoa sopimuksen molemminpuolisesta allekirjoittamisesta tai tällönsä saapumisesta ja siitä, kun tietolähde on käytettävissä ko. tehtävään.

1.9 Tietopalvelun veloittukset

Standardimuotoisten tilastojen hinnoittelu on esitetty niitä koskevissa erillisissä esitteissä. Muiden tilastojen hinnoittelu perustuu tapausittain suunnittelun, ohjelmoinnin ja tietokoneajojen kustannuksiin.

Luetteloiden hinnoittelu määräytyy toimitettavan tietomäärän perusteella.

Yhtä rekisteriyksikköä koskevat tiedot maksavat yleensä 4-15 p. Vähimmäisveloitus toimituskertaa kohden vaihtelee suuresti ollen kuitenkin aina vähintään 400 mk. VTKK antaa pyynnöstä hinta-arvioita ja tarjouksia yksilöidyistä tietopalvelutehtävistä.

Toimeksiantajalla ei ole VTKK:sta saatujen tietojen monistus-, painatus- tai jälleenmyyntioikeutta, eikä oikeutta toimittaa tietoja edelleen konekielisessä

muodossa kuten reikäkorteilla tai magneettinauhoilla, eikä myöskään oikeutta siirtää tietoja konekieleen muotoon, ellei siitä ole laadittavassa tietopalvelusopimuksessa erikseen sovittu.

1.10 Tietojen käyttötarkoitus

Tietojen käyttö on sallittu VRK:n antaman käyttöluvan mukaiseen tarkoitukseen.

Tiedot ovat käyttökelpoisia erilaisiin kunta- ja seutusuunnittelun, tilastollisten ym. tutkimusten, kunnallisten palvelusten, terveydenhoidon (esim. röntgenkuvaus), markkinoinnin ym. tehtäviin.

2 VÄESTÖN KESKUSREKISTERISTÄ SAATAVAT TIEDOT

Tiedon nimi	Kuvaus kohdassa
Henkilöä koskevat tiedot:	2.1
- henkilötunnus	2.1.1
- nimet	2.1.2
- ammatti	2.1.3
- syntymäkotikunta	2.1.4
- sukupuoli	2.1.5
- siviilistäyty	2.1.6
- pääkieli	2.1.7
- perheasema	2.1.8
- kansalaisuus	2.1.9
- henkikirjoituskunta	2.1.10
Perhettä koskevat tiedot:	2.2
- perhenumero huoneistossa	2.2.1
Huoneistoa, rakennusta ja kiinteistöä koskevat tiedot:	2.3
- kiinteistön tunnustiedot	2.3.1
- rakennuksen tunnustiedot	2.3.2
- huoneiston tunnustiedot	2.3.3
Huoneistoa ja rakennusta koskevat paikallistamistiedot:	2.4
- lähiosoite	2.4.1
- postitoimipaikka	2.4.2
- äänestysalue	2.4.3
- karttakoordinaatit	2.4.4
Muut tiedot	2.5

2.1 Henkilöä koskevat tiedot

2.1.1 Henkilötunnus

Henkilötunnus on väestön keskusrekisterissä väestökirja-asetuksen (A 198/70) mukaisessa muodossa. Kirjoitettu muoto on seuraava:

PPKKVVYYT

jossa PP = syntymäpäivä, esim. 25
 KK = syntymäkuukausi, esim. 03
 VV = syntymävuosi (2 viimeistä numeroa), esim.
 65
 YYY = yksilönumero, esim. 035
 T = tarkistusmerkki, esim. E.

Yksilönumero on miehillä pariton ja naisilla parillinen. Tarkistusmerkki saadaan jakamalla 9-numeroinen syntymäpäivän, -kuukauden ja -vuoden sekä yksilönumeron muodostama luku 31:llä, jolloin tarkistusmerkki määräytyy jakojäännöksen perusteella väestökirja-asetuksen mukaisesti.

Yksilönumeron ja syntymävuoden väliin voidaan merkitä tarvittaessa viiva (-). Jos halutaan erikoisesti osoittaa syntymävuosisata, käytetään 1800-luvulla syntyneille viivan sijasta plus-merkkiä (+).

Henkilötunnus on sama kuin Kansaneläkelaitoksen sairausvakuutusrekisterissä käytettävä sosiaaliturvatunnus.

2.1.2 Nimet

Nimet ovat väestön keskusrekisterissä lyhentämättöminä.

Nimissä voi esiintyä kirjaimet A - Ö, väliviivoja ja tyhjiä merkkejä. Sukunimi kirjoitetaan etunimien eteen. Yleensä riittää sukunimen ja vähintään ensimmäisen etunimen yhteiseksi pituudeksi 35 merkkiä.

2.1.3 Ammatti

Ammatti esiintyy väestön keskusrekisterissä toistaiseksi selväkielisenä. Sen pituus on enintään 10 merkkiä. Ammatti voi myös puuttua. Kirjoitustavat ovat vaihtelevia.

2.1.4 Syntymäkotikunta

Kansaneläkelaitoksen 3-numeroinen kuntakoodi. Jos henkilö on syntynyt ulkomailla, on koodi 200. Luovutetuilla alueilla syntyneillä koodi vastaa yleensä syntymäajan mukaisia olosuhteita.

2.1.5 Sukupuoli

Sukupuoli ilmenee henkilötunnuksesta, mutta voidaan ilmoittaa myös koodina seuraavasti:

1 = mies
 2 = nainen

2.1.6 Siviilisääty

N = naimaton
A = avioliitossa
L = leski
E = eronnut.

2.1.7 Pääkieli

1 = suomi
2 = ruotsi
3 = muu.

2.1.8 Perheasema

0 = aviomies tai yksinäinen mies
1 = aviovaimo tai yksinäinen nainen
2 = lapsi.

Henkikirjoitusnauhasta voidaan käyttää seuraavia lisäkoodeja:

1 = 1. henkilö huoneistossa (yleensä asuntokunnan päämies)
2 = 1. henkilö perheessä (yleensä perheen päämies).

Perheasema korvataan vuonna 1974 henkilön sukuasemaa koskevalla tiedolla.

2.1.9 Kansalaisuus

1 = suomalainen
2 = ulkomaalainen.

2.1.10 Henkikirjoituskunta

Kansaneläkelaitoksen 3-numeroinen kuntakoodi.

Henkilön vakinainen asuinkunta viimeksi päätetyssä henkikirjoituksessa tammikuun 1. päivänä.

2.2 Perhettä koskevat tiedot

2.2.1 Perhenumero huoneistossa

Yhteen perheeseen voi sisältyä vain kaksi sukupolvea, joista toiseen kuuluvien on oltava lapsia. Samassa huoneistossa asuvat isovanhemmat, aikuiset sisarukset, alivuokralaiset, kotiapulainen jne. on rekisteriin merkitty kukin omalle perhenumerolle. Ensimmäiseksi perheeksi on yleensä merkitty huoneiston omistaja (jos asuu huoneistossa) tai päävuokralainen. Poikkeuksia voi kuitenkin olla runsaasti. Yhteisasuntoloissa tms. ei huoneisto- ja/tai perhenumerointia ole yleensä käytetty.

Vuonna 1974 perhenumero, samoin kuin perheasema, poistetaan väestön keskusrekisteristä ja korvataan sukuasemaa koskevalla tiedolla.

2.3 Huoneistoa, rakennusta tai kiinteistöä koskevat tunnustiedot

2.3.1 Kiinteistön tunnustiedot

Muodostetaan seuraavasti:

KKKNNRRRRREEEET

jossa KKK = kuntanumero
 NNN = kaupunginosan tai maarekisterikylän numero
 RRRR = korttelin tai maarekisteritalon numero (kanta)
 EEEE = tontin tai maarekisteritilan numero (eksponentti)
 T = tarkistusmerkki.

Kunnan numerona käytetään Kansaneläkelaitoksen 3-numeroista kuntakoodia. Koodiluettelo on saatavissa erikseen. Kaupunginosan tai maarekisterikylän numero on kuntakohtaisesti määrätty tonttikirjassa tai maarekisterissä käytetty numero. Kiinteistön tunnustietojen osat kirjoitetaan yleensä etunolliseen. Tarkistusmerkki lasketaan samoin kuin henkilötunnuksessa.

2.3.2 Rakennuksen tunnustiedot

Saadaan liittämällä kiinteistön tunnustietoihin rakennuksen numero kiinteistöllä. Yhdellä kiinteistöllä voi rekisterissä olla enintään 255 rakennusnumeroa.

2.3.3 Huoneiston tunnustiedot

Saadaan liittämällä rakennuksen tunnustietoihin porraskirjain ja huoneiston numero.

Porraskirjainta ei aina ole tai se voi puuttua rekisteristä.

Huoneistonnumero kirjoitetaan etunolliseen paitsi kun se on liitetty rakennuksen lähiosoitteeseen, jolloin etunollat on poistettu.

Huoneistonnumero voi puuttua tai olla sama useammilla huoneistoilla (esim. yhteisasuntolat).

2.4 Huoneistoa ja rakennusta koskevat paikallistamistiedot

2.4.1 Lähiosoite

Täydelliseen kirjoitettuun huoneiston lähiosoitteeseen on liitetty mahdolliset porraskirjain ja huoneistonnumero. Lähiosoite on väestön keskusrekisterissä lyhentämättömänä. Yleensä riittää pituudeksi n. 35 merkkiä. Lähiosoite voidaan kirjoittaa henkilön pääkielen mukaan suomen- tai ruotsinkielisenä.

2.4.2 Postitoimipaikka

Postitoimipaikka kirjoitetaan yleensä muodossa postinumero (5 numeroa) ja toimipaikan nimi (postitoimipaikan nimen lyhenne, enintään 12 merkkiä). Postitoimipaikan nimen lyhenne voidaan kirjoittaa henkilön pääkielen mukaan suomen- tai ruotsinkielisenä.

2.4.3 Äänestysalue

Viimeksi vaaleja varten vahvistettu äänestysalunumero.

2.4.4 Rakennuksen karttakoordinaatit

Siirretään väestön keskusrekisteriin keväällä 1972. Koordinaatit merkitään seuraavasti:

Esim: 2 - 664573/53481
 ↑
 pohjois- itä-
 koordi- koordi-
 naatti naatti
 vyöhyke

Esimerkissä on ilmoitettu sijainti 10 m tarkkuudella. Rakennuksen koordinaatit merkitään rekisteriin joko 10 m tai 100 m tarkkuudella kunnasta tai alueesta riippuen.

2.5 Muut tiedot

VKR:ssä on lisäksi monia muita tietoja, joiden kulloisestakin tilasta ja saannista annetaan tietoja erikseen. Mm. seuraavat tiedot voivat tulla kysymykseen:

- entiset nimet tai tyttönimi
- syntymävaltio
- kirkolliset toimitukset
- väestörekisterinpitäjä ja uskontokunta
- henkilösuhde isään/äitiin/lapseen
- kuolinaika
- viikkimispäivämäärä
- lasten nimet ja henkilötunnukset
- vanhempien ja/tai huoltajien nimet ja henkilötunnukset
- nykyisen ja entisen puolison nimi ja henkilötunnus
- avioliiton purkautumispäivämäärä ja -tapa
- edellinen kotipaikkatunnus
- edellinen henkikirjoituskunta
- muuttopäivä
- maa- vai tonttirekisteri
- kiinteistön nimi
- kiinteistön omistajien nimet, osoitteet ja henkilötunnukset
- saannon laatu sekä saannon ja lainhuudon päivämäärä
- omistuksen osuus kiinteistöstä (murto-osa)

- rakennuksen omistajien nimet, osoitteet ja henkilötunnukset
- rakennettu vai rakentamaton kiinteistö
- manttaali
- rakennuksen käyttötarkoitus (asuin-, liike-, teollisuus-, yleinen rakennus)
- henkilön omistamat kiinteistöt
- ulkomaille tai ulkomailta muuttaneen asuinmaa

3 Osoitteet ja puhelinnumerot

VALTION TIETOKONEKESKUS Vattuniemenkatu 8 A 00210 Helsinki 21	90 - 670 151
VALTION TIETOKONEKESKUS, JYVÄSKYLÄ Asemakatu 11 A 40100 Jyväskylä 10	941 - 10 880
VALTION TIETOKONEKESKUS, KOUVOLA Virastotalo 45100 Kouvola	951 - 17 774
VALTION TIETOKONEKESKUS, OULU Kauppurienkatu 9 90100 Oulu 10	981 - 24 722
VALTION TIETOKONEKESKUS, TAMPERE Hämeenkatu 5 A 33100 Tampere 10	931 - 33 433
VALTION TIETOKONEKESKUS, TURKU Virastotalo 20800 Turku 80	921 - 355 222

LIITE 2.

TIETOJEN SIIRTÄMINEN TIETOKORTEILLE

Lyhyissä kysely- ja haastattelulomakkeissa, joissa muuttujia on vähän (esim. alle 30) ja näiden muuttujien luokittelu ja koodaaminen on ennakolta suunniteltu, kannattaa kysymykset numeroida siten, että numerot vastaavat tietokorttien sarake-numeroita. Tällöin tietojen lävistäminen reikäkortteille käy melko kätevästi suoraan lomakkeilta ilman että tietoja tarvitsee ensin siirtää muulle paperille, josta ne sitten jäljennetään tietokorteille.

Sellaisiin kysely- tai haastattelulomakkeisiin, joihin tulee runsaasti kysymyksiä, on syytä merkitä ainoastaan kysymysten järjestysnumerot ja tehdä tietokorttinumerot vasta koodausvaiheessa. Näin esimerkiksi kysymyspatteri saa vain yhden numeron. Monien numeroiden käyttäminen (kysymyksen osioiden numeroiminen) lisää työtä, painatuskustannuksia ja saattaa tehdä lomakkeesta turhan mutkikkaan näköisen.

Jotta tiedot tulisivat kaikista lomakkeista siirretyiksi yhdenmukaisesti, on laadittava ns. koodausohje, jossa jokaisen muuttujan osalta kerrotaan, mitä muuttujan luokat sisältävät. Käytännössä on osoittautunut tarkoituksenmukaiseksi, että koodausohjeessa kannattaa esittää seuraavat asiat:

- kysymyksen (osion) järjestysnumero ja sitä vastaava muuttujan numero
- sarake, jolle muuttuja lävistetään
- muuttujan nimi
- muuttujan sisällön selvitys luokituksena (ei tarvita välttämättä silloin, jos se on sama kuin lomakkeessa, luokitusta voidaan koodausohjeessa myös täydentää)

Esimerkki: Harrastustutkimus 1977, koodausohje

	Kysymyksen numero	Muuttujan numero	Sarake	NIMI
Toistuu jokaises- sa kor- tissa	-		1-4	Havainnon (haastatellun henkilön järjestysnumero)
	-		5	Tietokortin järjestysnumero
	1	1	6	SUKUPUOLI (lomakkeen mukaan) tuntematon = 0
	2	2	7-8	IKÄ (koodataan syntymävuoden kaksi viimeistä numeroa sellaisenaan)
	65			SANOMALEHTIEN LUKEMINEN (koodataan lehtien puoluepoliit- tisen kannan mukaan. Kuhunkin luokkaan koodataan se lukumäärä, minkä vastaaja ilmoittaa luke- vansa. <i>Ks. erillinen luettelo sanomalehdistä.</i>)
	65	141	22	<i>Riippumattomat</i> sanomalehdet 1 = vastaaja lukee yhtä riippu- matonta sanomalehteä 2 = vastaaja lukee kahta riippu- matonta sanomalehteä jne.
	65	142	23	<i>Sosialidemokraattiset</i> sanomaleh- det (koodaus kuten edellä)
	65	143	24	<i>SKDL:n</i> sanomalehdet (koodaus kuten edellä)
	-----	jne.		
	65			SANOMALEHTIEN LUKEMINEN LEHTIEN LEVIKIN MUKAAN (ks. erillinen ohje)
	65	149	30	<i>Levikki yli 40 000</i> 1 = lukee yhtä tällaista lehteä 2 = lukee kahta jne.

Koodausohjeen laatimisen jälkeen tiedot siirretään koodien mukaisesti ruutupaperille pelkkinä numeroina, josta ne on käteväntä lävistää tietokorteille. Jotta työ sujuisi sokkolävistyksenä ammattilävistäjältä kitkatta, on syytä mahdollisesti tyhjäksi jäävien sarakkeiden kohdalle merkitä joko - tai 0 (nämä merkit ATK käsittelee samanarvoisina).

Esimerkki tästä vaiheesta:

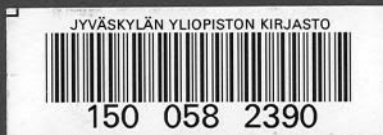
```
00112736452657485968746354657689876524-- 40 merkkiä
      25364758790746----3746589765---27364 40 merkkiä

0021938474635243635413121211113--11-1152
      1111111332241324356--986226353411154
```

Esimerkissä on siirretty kahden lomakkeen tiedot paperille siten että kolme ensimmäistä numeroa (havainnon järjestysnumero) on lävistetty kolmelle ensimmäiselle sarakkeelle ja kortin numero neljännelle sarakkeelle (havaintoja alle 1000). Kummallakin rivillä on neljäkymmentä lävistettävää numeroa, ja kun molemmat havaintoon kuuluvat rivit on lävistetty, on kahdeksankymmenen sarakkeen kortti täynnä. Toisella rivillä ei havainnon numeroa tarvitse toistaa. Eri havaintojen väliin on selvyuden vuoksi syytä jättää rivi tyhjää.

Lopuksi triviaalintuntuinen, mutta hyvä ohje: koodausohjeita kannattaa kopioida *useita* kappaleita, sillä jos koodi aineiston käsittelyn kuluessa katoaa, on aineisto pahan keran takalukossa.

Arvi A. Karisto Osakeyhtiön laakapaino
Hämeenlinna 1974

ISBN 951-662-118-x